

ڳالهائون ڪندي ڪاڪ جون

روچي رام

سهيڙيندڙ:

نيل ڪنٽ

ڳالهون ڪندي ڪاڪ جون

روچي رام

سهيڙيندڙ:

نيل ڪنٺ

لکشمي پبلشنگ هائوس

سڀ حق ۽ واسطو محفوظ

ڪتاب جو نالو: ڳالهائون ڪنڌي ڪاڪ جون

سهيڙيندڙ: نيل ڪنٿ

تاريخ اشاعت: جولاءِ 2011ع

تعداد: 1000

ڪمپيوٽر لي آؤٽ: فھيمر احمد سولنگي

ڇپيندڙ: سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي. 021_32737290

ڇپائيندڙ: لڪشمي پبلشنگ هائوس

تنو جو چوٿرو 3 عيدگاهه روڊ،

ميرپورخاص

مثله: 200/=

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

ڪتاب ملڻ هنڌ

ڪاٺياواڙ بوڪ اسٽور اردو بازار، ڪراچي

شاهه لطيف ڪتاب گهر، حيدر چوڪ گاڏي کاتو، حيدرآباد

ڪتاب مرڪز فريئر روڊ سکر

عزيز ڪتاب گهر بئراج روڊ سکر

نیشنل بوڪ اسٽور بندر روڊ لاڙڪاڻو

ڪاٺاڻو جاني مٺي ٿرپارڪر

For Corresponding

لڪشمي پبلشنگ هائوس

E-50، چوڌري رحمت علي روڊ

آئيلينڊ اپارٽمينٽ

باٿ آئيلينڊ ڪراچي

drneelkanth@hotmail.com

ترتيب

- 4 ليڪڪ پاران ٻه اکر
6 سهيڙيندڙ/ايڊيٽر پاران
11 هيءُ مهاڳ ناهي امر جليل

سفر ڪٿا

- 17 1_ سري لنڪا جو سفر ۽ ٻڌ مذهب
33 2_ مهاتما ٻُڌ
47 3_ سري لنڪا جو سفر
58 4_ سري لنڪا جي جنگ ۽ سفر
71 5_ مائيتيائي سان ملاقات (حصو پهريون)
79 6_ تاريخ سبق سيڪاري ٿي (حصو ٻيو)
87 7_ تاريخ سبق سيڪاري ٿي (حصو ٽيون)
95 8_ تاريخ سبق سيڪاري ٿي (حصو چوٿون)
105 9_ پئرس ڇو ۽ ڪڏهن خوبصورت ٿيو؟

يادگيريون

- 119 1_ ڪاليج جون ساروڻيون (حصو پهريون)
125 2_ خط ساروڻيون (حصو ٻيو)
133 3_ خط ساروڻيون (حصو ٽيون)
141 4_ هيڊ ماسٽر بي ٿي شاهائي

ايڊيٽر پاران

لڪشمي پبليڪيشن جو ٻيو ڪتاب ”ڳالهيون ڪندي ڪاڪ جون“ اوهان جي هٿن ۾ آهي.

پهرين ڪتاب جي سُني موت ٻئي ڪتاب ڇپائڻ تي اُتساهيو. هن ڪتاب جي ترتيب ۾ سري لنڪا جو سياسي مونجهارو، سنهالين ۽ تاملن جا تاريخي، مذهبي ۽ لثاني تضاد، ٻڌ جو فلسفو ۽ ان جا مثلهڪ زيرِ بعس آهن. جرمني ۽ انگلستان جي سفر جو احوال، هتلر جي يهودي ڪُش رُوش ۾ سُرُجندڙ يهودي، عيسائي رومالوي ڪٿا ڪهاڻي ۽ ان جي پوڳنا جو عجب احوال اهو سڀ آهي هن گهڻ موضوعاتي گلدستي ۾ اميد ته اوهان کي پسند پوندو.

ڏاڏا (روچي رام) جو چوڻ آهي ته هڪ ناول سندس ٿيبل تي آخري مرحلن ۾ آهي. موضوع بابت اڃان ڪجهه ٻڌايو نه اٿن. شايد سندن ذاتي زندگي بابت آهي.

هڪ انگريزي ڪتاب جنهن جو موضوع ڪميونزم جي زوال جا سبب ۽ انهيءَ سوشل سائنس جي اڄ جي حالتن ۾ غير موثر ٿي وڃڻ تي هڪ تجزياتي بحث آهي. اڄڪلهه انهي ڪتاب کي تيزي سان پورو ڪرڻ جو ارادو ڏسجي پيو.

سفر ڪٿا جي پهرين حصي ۾ چار مضمون سري لنڪا جي احوال بابت آهن. هڪ موقعي تي ڪينڊي جي پهاڙن ۾ جرمن بڪشو ”مهاتريان پونيڪا“ سان گفتگو ٿي. سندس خيال هو ته ”ڏک جا ڪارڻ انسان جا پنهنجا جذبا، حوس ۽ الجھائڻي آهي.“

پر دادا ان کي پنهنجي انوکي انداز ۾ بيان ڪن ٿا. چون ٿا، ”ذهني دڪ ۽ سور انسان جو قيمتي سرمايو آهن. انسان معاشي، سماجي ۽ سياسي طرح غلام آهي ۽ استحصال جو شڪار آهي. ان لاءِ تاريخي عمل، جدوجهد ۽ ڪشمڪش موجود آهي. ان کي تيز ڪرڻ، ان خلاف تحرڪ ۽ ڪوشش کي زور وٺائڻ سان اهڙن سورن کان نجات ملي سگهي ٿي.“

دڪ جي ڪارڻ کي سمجهڻ جو هي انوکو خيال ٻڌائي ٿو ته شايد سندس علم ۽ مشاهدي ۾ فلسفي ۽ مذهبي جاڻ سان گڏ سندس سياسي مسلڪ جو اثر پڻ آهي.

1983ع ۾ سري لنڪا ياترا دؤران جڏهن ڪولمبو جي انگريزي اخبار Daily Mail جي ايڊيٽر مائڪ ڊي سلوا سان ملاقات ۾ کيس سنهالين ۽ تاملن جو فرق سمجهائين ٿا ۽ ان کي اسان جي ملڪ جي سياسي ۽ قومي مسئلن سان ڪجهه هيئن ڳنڍين ٿا.

”سنهالين جو مذهب ٻڌ آهي ۽ تاملن جو هندو سنهالي آريا نسل جا ۽ تامل دراوڙ. سنهالي زبان سنسڪرت گروپ جي ۽ تامل زبان دراوڙ گروپ جي. سنهالي اصل رهاڪو ۽ تامل لڏي آيل (مقامي ۽ غيرمقامي جو فرق) مطلب ته جهيڙو ڪرڻ لاءِ سمورا سبب جهڙوڪ مذهب، ٻولي، نسل، سڀ موجود. تامل گهڻو پڙهيل ۽ شهري، سنهالي ٻهراڙي ۾ زميندارن ۽ وڏيرن سان لاڳاپيل.“ ڊي سيلوا کي چيائون، ”مون کي انهي نسلي مذهبي ۽ لساني فرق جي نفسيات جي ڄاڻ آهي. مون کي لڳي ٿو ته توهان جي ملڪ ۾ گهڻو جنگ جو خطرو آهي ۽ توهان جي اخبار ان تضاد کي هوا ڏئي رهي آهي.“

ايجان سري لنڪا جي گهڻو ويڙهه تيزي سان شروع نه ٿي هئي. هي وقتائتي ڄاڻ ۽ خطري جي نشاندهي سندس بصرت جو اهڃاڻ هئي، جنهن کي ايڊيٽر ڊي سلوا اڳتي هلي شدت سان محسوس ڪيو.

گذريل سال هڪ ٽريننگ جي سلسلي ۾ آمريڪي رياست OHIO ويس. اسان جي پاڙيسري ڊاڪٽر نريش سولنڪي سان ياري ٿي ويئي. پاڻ آمريڪا جو ناليوارو Invasive Cardiologist آهي. پنهنجي نئين ورتل جرمن ڪار پورشيا (Portia) ۾ ويهاري Kentucky state جي مشهور امريڪن شراب (Burbun) برين پيارڻ هليو.

چيائين ”اها صرف برف ۾ بيٺي (On Rocks only)

چيم: مون کي خبر نه آهي شراب پيئڻ جا آداب ڇا آهن. انهي جو اعتراف منهنجي بابي پنهنجي ڪتاب ۾ هڪ هند جرمني ۾ پروفيسر ڊاڪٽر ايوا سان هڪ PUB ۾ گفتگو ڪندي ڪجهه هيئن ڪيو آهي.

”علم حاصل ڪرڻ سان گڏوگڏ اثر و پهت ۽ فضيلت جا آداب به شريفاتي زندگي جو حصو آهن. منهنجا پنهنجا ٻار مون وانگر صوفي آهن. خيال آيم ته هي امريڪا ۽ يورپ وچن پيا، هنن کي مٿخاني جون فضيلتون سڪڻ ڪين.“

چيم: اسان کي جيئن ۽ جيترو ايا زبڌايو اوتري ئي خبر هئي ته:

”ميخاني جي ساري جان

ساڻي تنهنجا ماڻا هئا.“

سولنڪي چيو: ”تمهاري اباڻ ملڻا ٻڌي“

نريش سولنڪي دهلي جي ڀرسان واري رياست هريان جو ويٺل آهي. سندس پيءُ 1965ع جي جنگ ۾ مارجي ويو هو. ماڻس دماغ جي مليريا وگهي گذاري ويس. پاڻ بنا مائتن جي پڙهي امريڪا جو ناميارو ڪارڊيولاجسٽ بڻيو. ٻڌايم دادا جي امان به سندس ڄمڻ کان ڏيڍ سال پوءِ ٻئي ڏيوري ۾ گذاري ويئي. بابو به اڪيلو هي پڙهي وڌو ٿيو. چيائين: ”تمهاري اباڻ ملڻا ٻڌي“

ٻڌايم. اسڪول جي زماني کان ئي دادا پيڊ پاء جي سخت خلاف هو. اسڪول ۾ پڙهندي شايد 1940ع جو زمانو هو. سندن هيڊ ماسٽر شاهائي ڪاليج ۾ پڇيو ”توهان ۾ شودر ڪير ڪير آهن؟ ته ويچارا ٿر جا هي سيل پيل ويٺا رهيا، ڪير نه ڪڍي. ته بابو اٿي بيٺو. چيائين، ”مان آهيان شودر“ توهان کي ڇا پڇيو آهي؟“ نريش سولنڪي چيو ”اڄي تک هندوستان ۾ ئي حال ٿي.“ ”مڃي ملڻا ٻڌي تمهاري اباڻ.“

سولنڪي ٻڌايو ته امريڪن ڪاڌن ۾ ڪيس Steaks تمام گهڻا پسند آهن پر چيائين ”تمهاري سندھي لوڪ (هندو سندھي) نهي ڪهڻا.“ ڪيس ٻڌايم ته

نریش چیو: ”اچھا ایسا بولا۔ مجھے ملنا ہے تمہارے ابا سے۔“

ہذا یائین تہ اسان جا ہریانوی راجپوت فوج ۾ آھن ۽ جنگ جون تباہ کاریون اسان کی ئی ناس کن دیون آھن۔

هندوستان جي رياست گجرات وارا وڏا فسادِي آهن، پاڻ هڪڙو پٽ به فوج ۾ نه موڪليندا پر پاڪستان سان وڙهڻ جو ڳالهيون ۽ فساد سڀ اهي ئي ڪندا آهن ۽ جنگ جوتي اسان کي مارائيندا آهن.

اسين هريانوي وڏا امن پسند ۽ پاڪستان سان ڳالهين ذريعي معاملن
نبيرو جا خواهشمند آهيون. ڇاڪاڻ جو وڙهڻو ته بل آخر اسان کي ئي ٿو پوي.
چيومانس، بابو به ڪيترائي ڀيرا هندستان ويو آهي، ماڻهن جو ماڻهن
سان رابطي جي هڪ انساني حقن جي تنظيم سان لاڳاپيل آهي. هندوستان
۽ پاڪستان جي ماڻهن جي پاڻ ۾ دوستي وڌرائڻ ڪارڻ دهلي، بنگلور ۽
ڪلڪتي ۾ وڏا جلسا ڪيا اٿن. هڪ جلوسي جي ته جڳ مشهور
ڪميونسٽ اڳواڻ ۽ مغربي بينگال جي محروم مربي چيف منسٽر جوتي
باسو ميزباني به ڪئي هئي.

هندستان ۽ پاڪستان ۾ امن ڪرائڻ ڪارڻ ٻنهي ملڪن جي ماڻهن جي پاڻ ۾ رابطي ۽ محبت لاءِ بابت جون سماجي پليٽفارم تان ڪوششون آهن. جيئن: ”تمهاري اماڻي مجھ“

منهنجا ٻار پنهنجي نانائڻ (Louisville, USA) ويل آھن ۽ پويان اسين
ڪاٺ جي شوق ۾ نئين طبع آزمائي ۾ لڳل آھيون. ڪلھ شام پنجاب

چورنگي (ڪلفٽن ڪراچي) جي سگنل تي پندرڙ فقيرائي کي ڏسي چيائون ”پوڙهي آهي، کيس ڏهوڻا ۽ پوڻا هوندا، کيس نوڪري ۾ رکجي، سٺي ماني ٺاهڻ سيکارجي، سٺو پگهارو ڏجي. مون ڏي نھاري سواليه انداز ۾ پڇيائون نيلو ڪري سگهجي ٿو نه ائين؟“

ائين ئي دنيا کي خوش، خوبصورت ۽ معنيٰ خيز ڏسڻ جا خواب کڻي جهونا ٿي ويا آهن. دنيا کي بدلائڻ لاءِ سياسي جدوجهد علم جي جستجو ۽ خوش گذارڻ لاءِ حرص ۽ حوس کان بچڻ جو سڀ تدبيرون ڪندي اچي ٿياسي (Eighty three) ورهيه ٿيا آهن. سندس ڪجهه خيال هن ڪتاب جي صفحن تي پکڙيل آهن. توهان جي موٽ ۽ فيڊ بيڪ (Feed back) جي اتساهه ڏيندڙ رهي ته سندس پيا به ڪتاب تررت توهان تائين رسائبا.

نيل ڪنٽ

15_6_11

هيءُ مهاڳ ناهي

ماڻهوءَ جون مٿيون جڏهن منجهي پونديون آهن تڏهن هو ٻين جي ڪتاب جا مهاڳ لکندو آهي. منهنجيون به ٿي دفعا مٿيون منجهي پيون هيون. ۽ مون ٻن ٽن ڪتابن لاءِ مهاڳ لکي ڇڏيا هئا. اهي مهاڳ جڏهن شايع ٿيا، تڏهن مون کي امهاڳ محسوس ٿيا هئا. مون بان ڪئي هئي، بان جي معنيٰ سمجهو ٿا نه؟ بان جي معنيٰ آهي توبه. يعني مون توبه ڪئي هئي، پاڻ سان وڃن ڪيو هيم ته وري ڪڏهن به ڪنهن ڪتاب لاءِ مهاڳ نه لکندس. وڃن ڪرڻ کان پوءِ مرڻ گهڙيءَ تائين وڃن پاڙڻ ۾ مردانگي هوندي آهي. عورت جڏهن مرڻ گهڙيءَ تائين وڃن پاڙيندي آهي تڏهن پنهنجي عورتانگي ثابت ڪندي آهي. منهنجي چوڻ جو مطلب آهي ته عورت هجي يا مرد، وڃن هر صورت ۽ هر حال ۾ پاڙڻ گهرجي.

ايئن نه سمجهجو ته مان انجامن، اقرارن، واعدن ۽ وچن جو ڪچو آهيان، نه سائين، نه اوهين مون کي غلط نه سمجهو. مان جيڪي لکي رهيو آهيان سو مهاڳ ناهي. سو امهاڳ به ناهي. هڪ قسم جي ڪٿا آهي بلڪ منهنجي آتم ڪٿا آهي جيڪا ڪامريڊ روڇيرام جي ڪتاب ۾ شايع ٿي رهي آهي. اهو منهنجي لاءِ وڏو اعزاز آهي. مون پنهنجي حياتيءَ ۾ ڪامريڊ روڇيرام جهڙا ذهين ماڻهو تمام گهٽ ڏٺا آهن. افراتفريءَ واري معاشري جي انيڪ بدنصيبين مان سڀ کان وڏي بدنصيبِي اها هوندي آهي جو واٽڙاپ سبب پينگ ٿيل معاشرو ڪامريڊ روڇيرام جهڙي ذهين ۽ آگاهه شخص جي تجربن، سوچ ۽ ساڃاهه مان ڪو لاپ پرائي نه سگهندو آهي. تاريخ پڙهي آهي. مون ڪامريڊ روڇيرام جي شخصيت ۾ تاريخ کي ڳالهائيندي ٻڌو آهي.

مان ڪامريڊ سويي گيانچنداڻي ۽ ڪامريڊ روجيرام جو پراڻو معتقد آهيان. ڪنهن سان محبت، عقيدت ۽ احترام بابت منهنجي پنهنجي ٿيڻي (Theory) آهي جنهن تي مون ايتري سختيءَ سان عمل ڪيو آهي جو اها ٿيڻي منهنجن روين ۽ لاڙن جو حصو ٿي پئي آهي. منهنجي عادت ٿي پئي آهي. مان جنهن کي چاهيندو آهيان، جنهن جو بيحد احترام ڪندو آهيان تنهن کان پري رهندو آهيان. فاصلاتي نظام تعليم جي اصولن مطابق مان پري رهي ڪانئن لاپ پرائيندو آهيان. سائين جمال ابڙي لاءِ مون کي ڏاڍو احترام هوندو هو. ڏاڍي عزت هوندو هئي. پر، زندگيءَ ۾ مان ٿي يا چار دفعا، سي به سرسري طرح، سائين سان مليو هوس. ساڳي طرح ڪامريڊ سويي گيانچنداڻيءَ سان به اڄ تائين ٻه يا ٽي دفعا مليو آهيان، سو به هر دفعي ڪن پل لاءِ. ڪامريڊ روجيرام سان به مان ٽي دفعا مليو آهيان. پهرين دفعي آمهون سامهون ويهي مون تاريخ کي ڳالهائيندي ٻڌو هو. ٻئي دفعي جڏهن سنڌ ٽيليويزن وارن ڪامريڊ روجيرام کي منهنجي پروگرام ڪلاس روم ۾ استاد طور اچڻ جي دعوت ڏني هئي. مٺي ڪلاڪ جي پروگرام ۾ ڪامريڊ روجيرام برصغير جي تاريخ، تاريخي معرڪا، اهم شخصيتون، ۽ دنيا ۾ آيل انقلابن، ۽ انسانن جن سوچ ۽ سمجهه جا رخ مٽائي ڇڏيا، تن بابت وضاحت سان ڳالهائيو هو. ڪامريڊ سان ٽين ملاقات ڏاڍي ڏک واري ماحول ۾ ٿي هئي. خبر پئي ته ڪامريڊ جو ايڪسپڊنٽ ٿي پيو هو ۽ اسپتال ۾ داخل هو. مان ڪامريڊ کي ڏسڻ ويس، مون کي آڻي سي يو ۾ وڃڻ جي اجازت ڏنائون. مان اندر ويس، ڪامريڊ روجيرام کي مٿي ۽ نرڙ تي ڌڪ لڳل هئا. ڊاڪٽرن ٽرينڪولائيزر ڏيئي کين سمهاري ڇڏيو هو. مان ڪجهه دير تائين هٿ ٻڌي ڪامريڊ ڏانهن ڏسندو رهيس، ۽ پوءِ ڪنڌ جهڪائي ٻاهر نڪري آيس. ان کان پوءِ هتان هتان پيو ڪامريڊ جي صحتيابي بابت پڇائون ڪندو هوس.

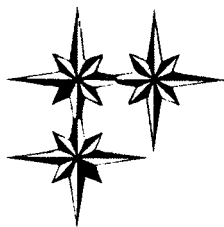
ڪامريڊ روجيرام صحتياب ٿيو. خبر پئي ته ڪامريڊ جي نئين ڪتاب جو مسودو تيار ٿي رهيو هو. مون ڪامريڊ جي وڏي پٽ ڊاڪٽر نيل ڪنٺ کي چيو ته ڪامريڊ جي نئين ڪتاب لاءِ مهاڳ لکڻ جو اعزاز مون

ڪي بخشيو. هاڪار ڪيائون، ڪمپوز ڪيل مسودو مون کي ڏئي ويا. ڪنهن به ڪتاب لاءِ مهاڳ نه لڳڻ جو مون پاڻ سان پڪو وڃڻ ڪري ڇڏيو آهي. تنهن ڪري ڪامريڊ روجيرام جي ڪتاب لاءِ مون جيڪي ڪجهه لکيو آهي ۽ اوهان پڙهيو آهي، سو ڪنهن به لحاظ کان مهاڳ ناهي. امهاڳ به ناهي. هن تحرير کي مهاڳ تڏهن سڏجي ها جڏهن ڪتاب ۾ آيل مواد بابت خيال آرائي ڪيان ها، پر، مون ايئن نه ڪيو آهي. هيءُ ڪتاب لکندي دل ڏاڍي چڪ ڪاڏي هئي ته ڪتاب ۾ آيل ٻن مضمونن، هڪ مهاتما گوتم ٻڌ بابت ۽ ٻيو سريلنڪا بابت مضمون تي ڪجهه لکان. جي ايئن ڪيان ها ته هيءُ ڪتاب مهاڳ ٿي پوي ها ۽ مهاڳ مون کي لکڻو ناهي. مان گوتم ٻڌ جو گياني ۽ معتقد آهيان. سريلنڪا جي چڀي چڀي تي مون گوتم ٻڌ جا مجسما ۽ درگاهون ڏٺيون هيون. ٻهاتڙن ۾ ٺهيل شهر ڪينڊي ته اصل دل ۾ گهر ڪري ويهي رهيو هو. ڪينڊيءَ جي شاندار عبادتگاه ۾ مهاتما گوتم ٻڌ جو ڏند رکيل آهي جنهن جي زيارت لاءِ دنيا جي ڪنڊڪڙڇ مان ٻڌمت جا پيروڪار ۽ سياح اُتلي ايندا آهن. هر وقت معتقدن جون ڊگهيون قطارون ڏسڻ ۾ اينديون آهن.

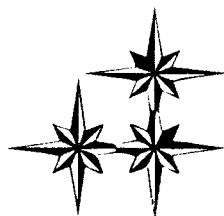
هيءُ تحرير ڪنهن به صورت ۾ مهاڳ ناهي. هيءُ ڪتاب منهنجي اندر جي اڇل آهي، اهو منهنجي لاءِ وڏو مان ۽ مرتبو آهي جو مون فقير جي ڪتاب ڪامريڊ روجيرام جي ڪتاب ۾ شايع ٿي رهي آهي.

اصر جليل
ڪراچي

12_06_2010

سفر کتا

سريلنڪا جو سفر ۽ ٻڌ مذهب

(امرتا آگسٽ سيپٽمبر 2007ع)

سريلنڪا ۾ پنجھتر سيڪڙو سنھالي نسل جي آبادي آھي. پندرھن سيڪڙو تامل آھن ۽ باقي مسلمان. ڪرستان ۽ ٻيا آھن، جن کي برگر چئبو آھي. سريلنڪا 1948ع ۾ آزاد ٿيو. سريلنڪا ۾ يورپ جي قومن جي فتح ٿيڻ کان اڳ بادشاھت ھئي. ھڪ بادشاھ سنھالي ھو، ڪولمبو ۾ ھو. ٻيو سنھالي بادشاھ ڏکڻ ۾ ڪئنڊي علائقي ۾ ھو ۽ ٽيون تامل بادشاھ اتر ۾ جيھنا ۾ ھو. سريلنڪا کي اڳي سيلان، سنڊيپ يا سيلون سڏيندا ھئا. سريلنڪا چانھ جي پيداوار چانھ جي باغن ۽ چانھ پوکڻ، تاتڻ ۽ چونڊڻ وارن ڏھ لک مزدورن ڪري مشھور ھو ۽ ھن وقت تامل ٽائيگرن جي بغاوت، دھشت گردن ۽ خانہ جنگيءَ جي ڪري مشھور آھي.

آئون ٽي ڀيرا سريلنڪا ويو آھيان. پھريون ڀيرو جون جولاءِ 1983ع ۾ ۽ ٻہ ڀيرا پوءِ 1990ع ۽ 1992ع ۾ ويو ھوس. پھريون ڀيرو مون اڪيلو ريل ۽ بسن ۾ ڏکڻ کان اتر جي شھر انورا ڏاڀرا تائين ڪيترن ئي شھرن، ڳوٺن، ٻھاڙن ۾ ٻڌ خانقاهن جو سفر ڪيو. مون 21 جولاءِ تي ڪولمبو ڇڏيو. واپس موٽي آيس ۽ 23 جولاءِ 1983ع تي شديد ۽ خوني فساد ٿيا. ان ڳالھ کي 24 سال ٿيا، پر اڃا جنگ جاري آھي. وري جنگ ھلندي بہ ڀيرا مون سريلنڪا جو سفر ڪيو.

سريلنڪا ۾ خاص بہ قومون رھن ٿيون: ھڪ سنھالي ٻيو تامل، ٻنھي ۾ جدا قوم ھجڻ ۽ نا اتفاقي ھجڻ ڪري تڪرار جا سمورا اھڃاڻ موجود آھن. (سنھالن کي مقامي زبان ۾ سنگھلي بہ چئبو آھي).

سنھالين جو مذهب ٻڌ آھي، تاملن جو ھندو. سنھالي آريا نسل جا

آهن. سندن نالا وغيره سنسڪرت سڀيتا جا آهن. تامل دراوڙ نسل جا آهن. سنهالين جي زبان سنهالي جنهن کي سنگهلي به سڏين سا زبان سنسڪرت گروپ جي آهي ۽ وري تاملن جي زبان دراوڙ گروپ جي آهي. سنهالي اصل رهاڪو آهن. پر تامل اتر سريلنڪا جا اصل رهاڪو آهن، وڌيڪ تامل ڏکڻ سريلنڪا ۾ مدراس (تامل ناڊو) کان مزوري لاءِ لڏائي آئي چانهن جي ڪيئن تي آباد ڪيا اٿن جي ڏهه لک آهن سو مقامي ۽ غير مقامي جو به فرق آهي. مطلب ته جهيڙو ڪرڻ لاءِ سمورا سبب جهڙوڪ نسل، مذهب ۽ ٻولي موجود آهن. بي به ڳالهه آهي ته تامل گهڻو پڙهيل ۽ شهري واپاري آهن. سنهالي ٻهراڙيءَ جا آهن، وڏيرا ۽ زميندار به آهن. سئو سيڪڙو آدم پڙهيل آهي.

مون جولاءِ ۽ آگسٽ 1983ع ۾ سريلنڪا گهمڻ بعد اتي جي مکيه انگريزي اخبار Daily Mail جي ايڊيٽر ماڻڪ ڊي سلوا سان، جو سنهالي هو ۽ ان وقت جو صدر جئ وڙڻي به سنهالي هو. ۽ هيءُ سندس خاص ماڻهو ۽ دوست هو. منهنجي ان سان ملاقات رکيائون. مون کيس چيو ته مون سنڌ ۾ به پيرا نسلي ۽ مذهبي تضاد تي، ٻولي تي غير مقامي ۽ مقامي تي فساد ڏٺا آهن. هڪ 1947ع ۾ ۽ ٻيو 1972ع ۾. هڪ هندو مسلمان جو تفرقو ۽ ٻيو سنڌي مهاجر جو. سو مون کي انهي نسلي ۽ مذهبي ۽ لساني فرق جي نفسيات جي ڪجهه ڄاڻ آهي. توهان جي ملڪ ۾ گهرو جنگ جو خطرو آهي. توهان جي اخبار ته ان تضاد کي هڻي ڏيئي رهي آهي. منهنجي تجزيي تي هو ڪجهه ناراض ٿيو. اسين سندس آفيس ۾ مليا هئاسون. هو اخبار جي ڪم ۾ مشغول هو. ٻئي وقت ملڻ جي واعدي سان ڪافي جو ڪپ پورو ڪري آئون هليو آيس.

سريلنڪا ۾ ڪئنڊي پهاڙن تي آباد خوبصورت شهر آهي، چانهه جي باغن جو مرڪز آهي. اتي سٺي آرامده ريل گاڏي ڪولمبو کان ڪئنڊي تائين هلي ٿي، ان کي انٽر سٽي ريل چون ٿا. ان ۾ سفر ڪيم. اسان جو اڀر ڪلاس هو. ان ۾ سمورا مسافر يورپين عورتون هيون. جن سان ڪوايڪٽر بيڪٽر سفيد فام ٽيڊي جوائنڙو گڏ هو ۽ صرف هڪ جوان ڪپڙي لٽي ٺهيل عورت هئي. جا سانوري رنگ واري مقامي هئي. يعني صرف اسين به ايشيائي

هئاسون. هڪ ٻئي ڀيري سان ويٺل هئاسون. ڳالهه ٻوله ڪندا پئي وياسون، هو يورپين گهڻيون جرمن هيون، جي پنهنجيءَ ۾ هيون. اها مائي ڪئنڊي جي مشهور يونيورسٽي جي پئريڊينا ڪئمپس جي پوسٽ گرنجيوئيٽ شاگرد پياڻي هئي. هو ڪولمبو کان ڏکڻ طرف مشهور سامونڊي بندرگاهه گالهه (Galle) جي رهاڪو هئي. سندس پتا هيڊ ماسٽر هو. مون کي چيائين ته منهنجي هاسٽل ۾ اچجو. مائي جو نالو منگليڪا هو. نسل سنهالي هوس. منهنجي ۽ سندس عمر ۾ وڏو فرق هو. ڳالهيون ڪندي لڳم ته هوءَ مون کي پنهنجو بزرگ ٿي سمجهي. ان وقت ٻنهي ڌڻن جون ننڍيون وڏيون ڪاٻي سوچ، ساجي سوچ جون تمام گهڻيون پارٽيون ۽ گروپ هئا، جيئن هيٺر اسان وٽ سنڌ ۾ آهن. سنڌ ۽ سريلنڪا جي جاگرافي نسلي جوڙجڪ مذهبي تعصب ۽ مذهبي رواداري جا خيال جيئن اسان وٽ صوفي ازم آهي هنن وٽ مهاتما گوتم ٻڌ جو اهنسا (عدم تشدد) جو فلسفو آهي. جيئن ڪراچي يورپ وارن ۽ عربن لاءِ مشرق وڃڻ جو دروازو آهي، تيئن سريلنڪا جو سامونڊي بندر ڪولمبو اوڀر ايشيا جو دروازو آهي. اوڀر ايشيا کي اردو ۾ مشرق بعيد سڏين.

ڀاڳن ڀري منگليڪا بابت ٻئي دفعي لکندس. هن وقت ڪئنڊي بابت جيڪو ٻڌ ڌرم ٻڌ خانقاهن ۽ ٻڌ بڪشون جو خوبصورت سائو پهاڙي شهر آهي اتي جي منهنجي مشغولين جو ذڪر ڪندس.

ڪئنڊي پهچي هڪ گيسٽ هائوس ۾ ٽڪيس. اتي باٽنيڪل گارڊن، هائين جا جهنڊ ۽ انهن جا سنان، تمام ڊگها وڻ، چوڌاري چانهه جا باغ، چانهه جو ڪارخانو، ڪجهه ڏينهن گهميس. هڪ ڏينهن مون کي سرڪاري ٽورزم واري چيو: ”هتي هڪ برمي ٻڌي مندر آهي انهن چيو آهي ته اسان وٽ هاسٽل آهي جنهن ۾ برما مان ايندڙ ياتري ترسندا آهن. هيٺر انهن جي سيزن ناهي، ڪو پرديسي سياح ٻڌ ڌرم بابت ڄاڻڻ چاهيندو هجي، ته اچي اسان جي هاسٽل ۾ رهي اسين مسواڙ نه وٺنداسون. ماني به ڪارائينداسون. هن ڏس ڏٺو ته اهو ٻوڏي مندر ڪئنڊي شهر جي اولهه طرف ڇيڙي تي آهي. آئون اتي ويس. مندر جو نائب نائڪ مليو. هن چيو: ”جنهن ڌرم ۽ ٻڌ بابت تون

ڄاڻڻ ٿو چاهين ان لاءِ هتان کان اڌ ڪلاڪ جي پنڌ تي گهاٽي بيلي ۾ جبلن اندر خانقاهه (Forest Monstar) آهي توکي اتي وڃڻو پوندو. باقي رهڻ لاءِ مهمان خانا ڏس، توکي پسند اچن ته اچي ره. تون فل سوت پائي آيو آهين. شايد توکي پسند نه اچن. هي ته شرڌالو ماڻهن لاءِ ۽ زيارت لاءِ اچڻ وارن لاءِ آهن. برابر ڪمرا رهڻ جهڙا نه هئا. خير انهيءَ پڪشو کان موڪلائي ڪئنڊي کان ٻاهر وڃڻ لاءِ مشهور جبلن واري خانقاهه لاءِ روانو ٿيس. انهي ٻڌ مهاتيرا جو نالو هو ”يان پونيڪا“ ۽ هو جرمن نسل جو سفيد فام گورو هو. سندس جرمن نالو مون کي ياد ناهي رهيو باقي ٻڌ ڌرم اختيار ڪرڻ بعد نالو رکيائونس. ”يان پونيڪا“ جو پالي زبان جو اکر آهي. يان اکر جو اصلي سنسڪرت زبان ۾ بنيادي لفظ آهي گيان، جو اکر سنڌي ۾ ٿيو ڄاڻ ۽ پالي ۾ يان. پونيڪا جي معنيٰ آهي لاڙو ٿيل، سندس نالي جي معنيٰ ٿي ڄاڻ طرف لاڙو ٿيل (Inclined to knowledge). اسين هندو سماج ۾ ائين سمجهندا هئاسون ته مهاتما گوتم ٻڌ هڪ هندو اوتار هو ۽ سندس ڌرم هندو ڌرم جي هڪ شاخ آهي. ڪيترائي هندو ودوان ٻڌ جي عظمت جو ذڪر ڪندا هئا ته هن هندو ڌرم جي ارتقا ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو آهي. سريلنڪا جي گاديءَ واري شهر ڪولمبو ۾ آئون گهڻو ڪري روزانو ڪولمبو پبلڪ لائبريري ۾ ويندو هوس. اها ان ملڪ جي وڏي ۾ وڏي لائبريري هئي. سڄي بلڊنگ ايئر ڪنڊيشنڊ هئي. ان ۾ اڪيچار لائبريري اسٽنٽ هئا جن ۾ ڪثرت عورتن جي هئي. ڪيتريون ئي چوڪريون ته Research Scholars هيون. ڪتاب ڳولڻا نه پوندا هئا. ٿيل پسند ڪري ويهو. اسٽنٽ کي ڪتابن يا مصنفن جا نالا ڏيوي رڳو موضوع ٻڌايو ته ڪيترائي ڪتاب اچي ويندا. سوا تي مطالعو ڪندي اها خبر پيم ته ٻڌ ڪٿي هندستان ۾ پيدا ٿيو. سندس پتا هندو راجا هو. پاڻ هندو ٿي پڙهيو ۽ بالغ ٿيو هو. ٻولي سنسڪرت ۽ هندو لهجي واري هئس، پر سندس مذهب، علم ۽ عقيدا هندو ڌرم جي تعليم ۽ عقيدن کان بنهه مختلف هئا. مثال طور ٻڌ ڌرم ۾ ڪٿي به پرماٽما، ڀڳوان، خدا يا God جو ذڪر ناهي. نالوبه ناهي. هنن کي ناستڪ يا Atheist چئي سگهجي ٿو. هنن وٽ ڪو نبي، پيغمبر يا اوتار جو تصور

ناهي، ٻڌ کي هو صرف استاد يا رهنما مڃيندا آهن. اوائلي ٻڌ ازم ۾ آتما يا روح جو ڪو وجود ناهي. قيامت، دوزخ، جنت ۽ سرڳ نرڪ موجود ئي ناهن. موت کان پوءِ جي دنيا جو وجود ئي ناهي. انسان جو موت ائين آهي جيئن وڻ مان سُڪي پن ڇڻي پري مٽي ۾ ملي وڃي ۽ بس. وڌيڪ يا پوءِ ڪجهه ناهي.

ڇهين صدي قبل مسيح انساني تاريخ ۾ اهم انسان پيدا ڪيا آهن. چين ۾ ڪنفيوشس ۽ لائوسي، هندستان ۾ جين ڌرم جو باني مهاوير ۽ گوتم ٻڌ، ايران ۾ زردشت Zarthustra، يونان ۾ پٿيگورس. زردشت باهه جي پوڄا وارو مذهب جاري ڪيو جيڪو اسلام جي ظهور وقت ايران ۽ ان جي اوسي پاسي جو مک مذهب هو. چين جا هي ٻه وڏا فلسفي ۽ مذهبي ليڊر (ڪنفيوشس ۽ لائوسي) چيا وڃن ٿا پر حقيقت ۾ هنن انساني چال چلت ۽ اخلاق بابت قول چيا ۽ چين جي ذهني ارتقا ۾ وڏو ڪردار ادا ڪيو آهي ۽ اڃا تائين اثر رکن ٿا. مهاوير کي تيرت النڪر چون ٿا ۽ جين مذهب جو باني آهي، جو اڃا تائين ڪاٺيا واڙ گجرات ۽ ان جي آس پاس گهڻو رائج آهي، هن جو ذاتي نالو ورڌمن هو.

گوتم ٻڌ جو نالو سڌارٿ هو. ماڻس جو نالو ماما هو. پٽس جو سڌو ڌن هو جو ساڪيه ملڪ جو راجا هو. هن وقت اهو علائقو نيپال ۾ اڇي وڃي ٿو. گوتم ٻڌ بي حد خوبصورت جوان هو. غمگين گذاريندو هو. مٿان جهان جا دڪ ڏسي بي دل ٿي پوي ۽ سنڀال اختيار ڪري، تنهن ڪري سورهن ورهين جي ڪڇيءَ عمر ۾ خوبصورت شهزادي ڀشودرا سان شادي ڪرايائونس. پر پوءِ به هو سنسار جا دڪ ڏسي تڙبي اٿندو هو. هن کي هڪ ڀت راهول ڄائو. ترٿ هڪ ڀيري هن رستي تان لنگهندي هڪ پوڙهو ڏٺو جو ٻڌايي جي ڪري دڪي ۽ بي حس هو. هن بيمار کي ڏٺو ۽ بي حال ٿي پيو. هن لاش ڏٺو ڪٿي پئي ويا وارث رنا پئي، هن سوچيو دڪ جو ڪارڻ ڇا آهي؟ ڪيئن چوٽڪارو حاصل ڪبو. آخر 29 سالن جي عمر ۾ هورات جون نڍڙي پٽ ۽ زال کي ننڍ ۾ ڇڏي نڪري ويو. اهو دور هندو ڌرم جو ويدڪ دور هو. پوڄا ۽ قرباني جي رسمن جو زور هو. برهمڻ انساني دڪ درد کان غافل هئا. انهن جو

پوڄائن بڪن ۾ اپواسن ڌيان جوڳ ۾ وشواس هو. هن ڇهه سال تن کي تڪليفون ڏنيون. 35 سالن جي عمر ۾ بڙ جي وڻ هيٺ گيان ۾ هن روشني ڏني، تڪليف رسائيندڙ جسم تي جبر جي ڌرم کي هن بي معنيٰ سمجهيو سمجهه آيس. هونڪتو بنارس لڳ سارنات جي پيلي ۾ هن پهريون خطبو ڏنو جو تاريخي خطبو آهي. ڪاش اهو سمورو لکان. دنيا جي تاريخ ۾ به ٻيا به تاريخ ساز خطبا ڄاڻائجن ٿا، هڪ مسلمانن جي نبيءَ جو الوداعي حج تي ڏنل خطبو ٻيو حضرت عيسيٰ جو Sermon on the Mount جبل تي ڪيل تقرير. هر شاگرد کي اهي ٽيئي تقريرون يا خطبا ياد ڪرڻ ڪپن. سڌارت گوتم ٻڌ جا هي اکر سندس سموري تعليم جا مکيه حصا آهن. ٻڌ چيو:

”دوستو! حواسن جا مزا، انهن جي غلامي تمام هلاڪي ۽ هيٺائين درجي جي زندگي ۽ بي معنيٰ زندگي آهي. ٻيو حد کان وڌيڪ پوڄائون، رياضتون ۽ جسم کي تڪليفون ڏيڻ سان ڪجهه به ورتو ناهي. انهن جي وچ جو رستو اختيار ڪيو.“

ان وقت ٻڌ جا اوائلي صرف پنج پڪشو شاگرد ٿيا هئا. هو هلندو رهندو هو پنهنجي ڳالهه ڪندو رهندو هو. 35 ورهين جي عمر ۾ هو ٻڌ ٿيو هو. 45 سال هو اُپديش ڪندو هليو 80 سالن جي عمر ۾ هن دم ڏنو. هيٺيان سوال ٻڌ اٿاريا جن سوالن ٻڌڻ سان جواب پاڻ ذهن ۾ اچي ويندا:

- 1- ڇا آئون ماضي ۾ موجود هوس؟
- 2- ڇا آئون ماضي ۾ موجود نه هوس؟
- 3- ماضيءَ ۾ آئون ڇا هوس؟
- 4- ماضيءَ ۾ آئون ڇا نه هوس؟
- 5- آئون هن دنيا کان پوءِ مستقبل ۾ ڇا هوندس؟
- 6- آئون هن کان پوءِ مستقبل ۾ ڇا نه هوندس؟

اهو طريقو هو ٻڌ جي سمجهاڻ جو انهيءَ نموني سوال ڪندي ٻڌ هلندو هليو. هن جي سنگ ۾ ڪيترائي ماڻهو گڏ هلندا هئا. چون ٿا 12000 ماڻهو ۽ انهن جو ڪاڏو، سيڏو، جانور، گاڏيون ۽ گهوڙا هوندا هئا. شهر ٺهندا ۽ هلندا رهندا هئا.

ٻڌ جي انداز بيان ۾ جادو هوندو هو. توهان اهي اکر خود دهرايو، توهان لفظن جي جادوگريءَ ۾ مشڪل ڳالهه آسانيءَ سان سمجهي ويندا. ٻڌ چئن عنصرن جو ذڪر ڪيو آهي: 1 جسم 2 احساس 3 من، 4 ذهني حاصلاتون. اهي چار انسان جون قوتون آهن انهن تي ڪنٽرول ڪيئن ڪجي. مثال طور جسم جي حوس بابت ٻڌ ليڪچر ڏنو:

1- پڪشوا! وڃو وڃي مثل جسم ڏسو. مڙو ڏسو جو ڪن ڏينهن کان سڃيل آهي بدبو ڪري رهيو آهي. ڀرسان بيهي نٿو سگهجي. بڪشوا! ائين سمجهو اهو توهان جو جسم آهي.

2- پڪشوا! اهو لاش ڏسو جنهن کي ڳجهون ڪائي رهيون آهن. ڪتا پتي رهيا آهن. سمجهو اي بڪشوا اهو لاش توهان جو آهي.

3- پڪشوا! اهو لاش جيڪو رڳو هڏا بچيو آهي ان جو ماس مڇين ۽ ڪيڙن ڪائي ڪپائي ڇڏيو آهي. اي پڪشوا! اهو پڇرو توهان جو آهي.

4- پڪشوا! ڏس لاش جا هڏا تٽل آهن هڪ ڪنو ٿيل هڏن جو گڻجو آهي اها هڏن جي هڙ تنهنجي جسم جي آهي.

5- پڪشوا! لاش جا هڏا تڙي پڪڙي ويا آهن. تٽل عضوا تنهنجا آهن.

6- پڪشوا! ڏس پراڻا هڏا گسجي ڪونج وانگر ٿي ويا آهن. اهو تنهنجو جسم آهي.

7- پڪشوا! تنهنجا هڏا سالن کان رلي رلي مٽيءَ مان گند مان نڪرندا آيا آهن. اهي تنهنجي جسم جا آهن. اها رک تون آهين.

تنهنجو جسم اهو لاش گوشت هڏا مٽي آهن. جيئن اهي خيال تنهنجي پنهنجي جسم بابت ٿيندا ته پوءِ پڪشو ضرور حوس کان مٿيرو ٿيندو ويندو اهڙو ئي حال من، احساس ۽ ذهن بابت به بيان ٿيل آهي.

ٻڌ فلسفي بابت اهڙا خيال ذهن ۾ رکندي آئون برمي ٻڌ خانقاهه مان ٻاهر نڪتس. برمي مندر کان نڪري پٺ کان اولهه طرف ويندڙ رستي تي آيس. چند قدامت کان پوءِ رستو جهنگ مان ٿي هليو. هڪ طرف وڏو ٻهاڙ هو. ڪچو ڏهه فوت ڪن ويڪرو رستو هو. اتر طرف گهاٽن وٽن وارو اوچو جبل هو ۽ ڏکڻ طرف جبل جي لاهي ساوڪ ۽ وٽڪار ايتري ته جاذب هئي جو ماڻهو

ان ۾ گرم سڙي وڃي. هلندو هليس ڪو ڪو پيدل شخص گڏيو پئي. اتي بيلي کاتي وارن وٽن تي تختيون لٽڪايون هيون جنهن ۾ مهاتما ٻڌ جا قول لکيل هئا. جيڪي سمورا وٽڪار بيلن ۽ جهنگن بابت هئا. اڌ ڪلاڪ جي سفر بعد رستي جي ڏکڻ طرف هيٺ ٽڪري جي هنج ۾ هڪ خوبصورت جهوپڙي هئي جنهن جي اڱڻ ۾ رنگ ٻرنگي گل لڳل هئا جن جي وچ ۾ هڪ گوري رنگ جو شخص ڪرسيءَ تي ويٺل هو. آئون هيٺ لٿس لوڙهي وٽ بيهي چيم: ”يان پونيڪا“ گوري جواب ڏنو: ”نو، نو! مائڪل سبل“ هن انگريزيءَ ۾ چيو يان پونيڪا سندس استاد آهي. هو پاڻ اڀاهج هئڻ ڪري وهيل چيئر تي ويٺو هو. سندس ڀرسان هڪ مقامي سنهالي بيٺو هو جو پڙهيل ٿي لڳو. شايد سندس ملازم هو. منهنجي ٻڌائڻ تي ته آئون يان پونيڪا سان ملڻ وڃي رهيو آهيان. ”پچيم“ ان جو گهر ڪٿي ۽ ڪيترو پري آهي. ”مسٽر سبل گهڻو ڳالهائيندڙ هو. شايد جهنگ ۾ اڪيلو رهڻ ڪري ڳالهائڻ لاءِ آيو هو. هن پنهنجي رام ڪهاڻي بيان ڪئي. ڪيئن اڀاهج ٿيو. جان هاپڪن يونيورسٽيءَ ۾ مشرقي فلسفي جو پروفيسر هو. مذهب تبديل ڪري ٻڌ بڻيو هو ۽ يان پونيڪا جي اثر هيٺ جبلن ۾ جهنگي ناهي ٻوڏي ڏيان ۾ وقت گذاريندو هو. قصو ڪوتاهه هن مون کي چيو اها ئي وات وٺي اڌ ڪلاڪ پنڌ ڪندين، ته يان پونيڪا وٽ پهچي ويندين، پر هن مون تي اهوزور رکيو ته موٽندي هن سان ضرور ملندو وڃان ۽ سندس ڪافي پي وڃان: پيرن تي زور رکيم. اڌ ڪلاڪ بعد به ڪا جهنگي يا ڪو ماڻهو نه مليو. مون کي ياد آيو اسان ٿرين لاءِ چوندا آهن پڇيو: ”ڪيترو پنڌ اڃا آهي؟“ جواب ڏيندا: ”بس هن سامهين پٽ کان اڳتي ڦڪڙ ۾ ست پنڌ جي آهي“ ۽ اها ست تمام وڏي ٿي پوندي آهي. رڳو ٿرين جي اها عادت ناهي سڄي دنيا ۾ جهر جهنگ ۾ ائين آهي. خير جڏهين اهو ٻيو اڌ ڪلاڪ پورو ٿيو ته هڪ شخص جبل کان لهندي سامهون مليو ان کان پڇيم. هن جواب ڏنو: ”بس هن سامهون موڙ وٽان به رستا ڦٽندا ڪاٻي پاسي وارو رستو وٺي سٽو ڪن قدم هلندي ته مهاتيرا يان پونيڪا جي فاريست Hu (هٽ) وٽ رسي ويندين. انهي نموني هلندي برابر هڪ هلڪي گاهن جي لوڙهي جي کليل

لنگهه کان گهڙيس، ته هڪ ننڍڙي ٻه ماڙ جڳهه هئي. ڪمري جي در تي گهنٽي لڳل هئي. ٻي ڪا نڪي اتي جڳهه هئي ۽ نڪي بستي، ٿورو اڳتي وسندي هئي، جا ٻڌ خانقاهه هئي. هڪ ڪمري وارو گهر هو ۽ پٺيان آئوٽ هائوس هئا. ڪمري مٿان هڪ ڪمرو هو. ٿوري دير کان پوءِ ڪمرو ڪليو. هڪ ساڍا ڇهه فٽ ڊگهو وڏي ڏيل وارو متارو پوڙهو شخص ظاهر ٿيو. ڏاڙهي مڇون مٿوسپ ڪوڙيل هئس. هيٺ لهنگي وانگر ڌوٽي پاتل هئس تنهن مٿان ڍلو چولو هئس. روش ۾ ٺهراءُ، منهن ۾ چمڪ ۽ چپن تي مُشڪ هئس.

مون پڇيو: ”يان پونيڪا“

جواب ڏنائين: ”ها“

مون چيو: آئون توهان سان ملڻ آيو آهيان، مون کي برمي خانقاهه جي پڪشو توهان سان ملڻ جي صلاح ڏني هئي.“
هن در کوليو ۽ چيائين: ”اندر اچو“

اندر ويس ته هڪ ٻن جي وهڻ جهڙو ڪوچ پيل هو. هڪ آرام ڪرسي ۽ هڪ صندل، زمين تي گاهه جون هيٺل تڏو وڇايل هو. مون کي ڪوچ تي ويهڻ جو اشارو ڪيائين. ويهاري چيائين: ”مون کي پنج منٽ ڏيو آئون اڃان ٿو“ ائين چئي اندر هليو ويو. جنهن ڪوچ تي آئون ويٺو هوس، ان سان لڳ ننڍي ٽپائي هئي جنهن تي کليل حالت ۾ آمريڪا جو هفتيوار رسالو ٽائيم پيل هو. جو شايد هو پڙهي رهيو هو. سوچيم هن جهنگ ۾ جبلن تي اڪيلو رهندڙ ٻڌ مهاتيرا پڪشو جديد رسالا پڙهي ٿو، دنيا جي خبرن سان واقفيت رکي ٿو. ڳالهائون ڪندي چيو هئائين، سندس عمر ان وقت 1983ع ۾ 84 ورهيه هئي ۽ منهنجي 55 ورهين.

ٻڌ انتظام ۾ جيڪو خانقاهه ۾ رهي پڙهي، پوءِ پنج سال ٻڌ جي سنگ (جماعت) جي ميمبر طور دنيا کان تارڪ ٿي رهي ٿو ان کي تيرا Thera چون ۽ ڏهه سال پورا ڪرڻ بعد مهاتيرا چون. تيرا اکر جي معنيٰ آهي Elder (وڏو- بزرگ) هاڻي اڳتي يان پونيڪا کي مهاتيرا ڪري سڏيندس. مهاتيرا ڪافي جا ٻه ڪوپ ٺاهي کڻي آيو ۽ آرام ڪرسي تي ويٺو. مون پنهنجي واقفيت ڪرائي. رسمي Greetings دعا سلام بعد کيس چيم: ”آئون ٻڌ ازم جي

مطالعي ۽ سير لاءِ سندس ملڪ ۾ آيو آهيان. فلاسافي جو شاگرد آهيان.“
 مهاڻيرا ٻڌايو ته سنسڪرت جي گرامر لکڻ وارو ۽ مشهور ٻڌ پڪشو ۽
 مئسٽري جرمن سندس استاد هو. هو چوندو هليو ”ان جي محبت ۾ 1940ع
 ۾ ٻڌ ٿيس ۽ 1948ع کان وٺي سريلنڪا جو شهري آهيان.“ گهڻو ڪري ٻڌ
 ڌرم جا ڪتاب هن ايڊٽ ڪري ڇپايا آهن. اصلي ڪتاب پالي زبان ۾ هئا
 جيڪي پڻ هن سهيڙيا آهن. هن مون کان سوال پڇيو ته ٻڌ ڌرم تي گفتگو
 کان اڳ ۾ هو ڇا ٿڻ ٿو چاهي ته مون کي ان بابت ڪيتري ڄاڻ آهي. هاڻي ته
 ڄڻ منهنجو امتحان شروع ٿيڻ وارو هو. سو به ايڏي وڏي ڌرم گرو ۽ جرمن
 اسڪالر اڳيان.

مون چوڻ شروع ڪيو ته جنهن دور ۾ ويدڪ ۽ برهمڻڪ ڌرم صرف
 رسمن ۾ قاسمي عام ماڻهوءَ جي سمجهه کان پري ٿيو. ان وقت ڌرم جي نالي ۾
 وڏي ڪرپشن جاري هئي. ملڪ ۾ افراتفري هئي. مذهبي عقيدو بي معنيٰ
 ٿي ويو هو. علم ناستڪ پڻي طرف رخ ڪيو ويو هو. چار واک ۽ برهمڻي
 جون لکڻيون عالمن ۽ سوسائٽي جي اشراف ودوانن جي بحث جو موضوع
 هيون. هڪ قسم جو برهمڻ جي ڌرم خلاف بغاوت جو ماحول هو. ان وقت
 ضرورت نئين سوچ ۽ رهنمائيءَ جي هئي. جو مهاوير ۽ ڀڳوان ٻڌ جهڙا
 مهاپرشن پيدا ٿيا، جن هندو سماج جي بنيادي نقطي کي لرزائي ڇڏيو. ٻڌ ازم
 انسان کي ذهني سوچ ۽ انساني سيا ۽ علم جي سطح جي عقيدتي سان پيدا ٿيندڙ
 جهالت ۽ اڻ سهڻ کان مٿي کڻي ان ۾ انسان دوستيءَ جا ٻج ڇڻيا. ٻڌ
 مهاپرشن هندستان جي سموري گيان وگيان ۽ علم کي انساني عقل ۽ منطق
 جي ڪسوٽيءَ تي چڪاسيو. سوسائٽي تشدد بدران عدم تشدد طرف مائل
 ڪئي ۽ ائين اها زوال کان بچي ويئي. پر ٻڌ ازم ٻين ڌرمن وانگر عالمن ۽
 عام مخلوق کان نڪري بادشاهن تائين پهتو تن ان جو ٻيڙو ڪنيو ته پوءِ هو
 گهٽ ۾ گهٽ هندستان ۾ حڪومت جو هٿيار بڻجڻ ڪري ٻڌ ازم جي جهاز
 ۾ تن پوڻ ڪري اهي زوال کان بچي نه سگهيا. هن وقت مهايانا ٻڌ ازم ۽
 هنيانا ٻڌ ازم يعني پنهنجي ملڪن ۾ جتي هو رائج آهن. ٻڌ ڌرم وارن جا
 فرقا آهن سي سياسي ۽ سماجي ڍانچي کي تقويت نٿا پهچائي سگهن.

حڪومتون ڪمزور ٿي ويون آهن، تنهن ڪري سماج ۽ معاشري ۾ مضبوط سول سوسائٽي چڙوڇڙ ٿي رهي آهي. سياست ۾ مذهب جي دخل ڪري خود هندستان ۽ پاڪستان ۾ رياست جي رت ۽ حڪم ڪمزور آهن.

مون مهاتيرا کي چيو ته ٻڌ ڌرم ترقي پسند ۽ لبرل ڌرم آهي. ٻڌن جي مهايانا فرقي وارن دتاڪا آکاڻين ۾ ٻڌ جي اڳئين جنم ۽ پوڄائن وغيره کي پنهنجو ڪري وري جڻڪ برهمڻڪي ڌرم کي هٿي ڏني. مهايانا تبت، چين، ٽائي لينڊ، جپان وغيره ۾ رائج آهي. ٻڌ جي سکيا تي وڌيڪ عمل ڪندڙ هنيانا فرقو آهي، جيڪو سريلنڪا ۽ برما ۾ رائج آهي، اتي پوڙهي مهاتيرا جهت چئي ڏنو: ”اسان جي ڌرم کي هنيانا نه چئو. هنيانا معنيٰ ننڍو نروار يا ننڍي گاڏي (سواري) مهايانا وارا وڏي ٻٽاڪ ٿا هڻن ۽ اسان کي ننڍو ٿا چون. انهي ڪري اسان جو فرقو هنيانا نه آهي اسين ان کي تير ويرا چئون ٿا. تيرا جي معنيٰ آهي بزرگ (Elder) تير ويرا جو مطلب آهي اهو ڌرم جو ٻڌن جي وڏن طئي ڪيو هو.“ اهو عالم آشڪار آهي ته گوتم ٻڌ جي وفات بعد وڏڙا ڪنا ٿيا جنهن کي سنگهه (گڏجاڻي) چئجي ٿو. انهن سمورو ڌرم ڪنو ڪري اصول وغيره طءُ ڪيا ۽ ڪتاب ترتيب ڏنائون. جن سنگهه ۾ شرڪت ڪئي انهن کي سنگهوي سڏجي ٿو. ٻڌن جي پراڻا جا اکر آهن. ٻڌم شرنم گچامي، ڌمم شرنم گچامي ۽ سنگهه شرنم گچامي، معنيٰ آهي ٻڌ جي شرڻ (حفاظت) ۾ وڃان ٿو ڌرم جي شرڻ ۾ وڃان ٿو ۽ سنگهه جي شرڻ ۾ وڃان ٿو.

هاڻي جيڪي مهاتيرا يان پونيڪا جرمن پڪشو چيو سو لکان ٿو: ”جيئن ته ٻڌ کي 2500 سال گذري چڪا آهن انهي ڪري توهان کي ڏسڻ ۾ اچي ٿو ۽ آئون محسوس ڪيان ٿو ته توهان جديد يورپي ڪلچر ۽ سياسي سوچ طرف گهڻو مائل آهيو انهي ڪري چاهيندس ته ٻڌ ڌرم جي خيالن پٺيان ڪهڙا معاشي سماجي سياسي ۽ اخلاقي پس منظر آهن تن جو وستار ڪيو وڃي. آئون توهان سان سهمت ۽ شامل راءِ نه آهيان ته سماج پست ٿيل هو تنهن ڪري ان خلاف بغاوت ٻڌازم کي آندو. منهنجو خيال انهي نقطه نظر کان مختلف آهي.

جڏهن کان آريا سڄي هندستان تي قبضو ڪري ان تي چانئجي ويا، ان وقت هندستان مالي توڙي تمدني لحاظ کان وڏي ترقي تي پهتل هو. پتاليپترا ۽ وئشال جهڙا وڏا شهر ٺهيا هئا. هنر ۽ واپار ملڪ کي شاهوڪار بڻايو هو. خوشحالي جي ڪري ماڻهن وٽ وقت گهڻو هو جنهن ڪري علم تمدن ۽ تهذيب سماج تي چانئجي ويل هئا. ڇهين صدي قبل مسيح وقت حصول لذت ۽ مادي پرستي طرف ماڻهن جو رخ وڌيڪ مائل ٿيل هو پر خوشحاليءَ ۾ مذهب ترقي نه ڪندو آهي. ان وقت اسان جا حواس مذهبي بندشن کان چوٽڪارو حاصل ڪندا آهن. انهي ڪري ان دور ۾ مذهبي اخلاقيات پست ٿيندي ويئي. هوس، نااميدي ۽ ذهني ڏيوالي کان گوتم ٻڌ انسان جي پنهنجي جسماني حوس ۽ خواهشن کان ٿيل دڪي انسانن کي نجات ڏيارڻ لاءِ آيو ۽ سماج کي چٽواڳيءَ کان بچايو.

مهاتيرا يان پونيڪا اڳتي چيو:

”گوتم ٻڌ جو همعصر جين ڌرم جو باني مهاوير ورڌمن هو. ان جو ڌرم به ٻڌ وانگر ئي هو.“

هن مضمون ۾ جين ڌرم جو ذڪر تفصيل سان نه ڪندي صرف ايترو چوڻ ڪافي ٿيندو ته جين ڌرم جي باني مهاوير شادي نه ڪندڙ مردن ۽ عورتن کي پنهنجو پيرو بڻايو. جڏهن 72 ورهن جي عمر ۾ هن چولو ڇڏيو ته هن جانشين 14 هزار هئا. جين ڌرم جيتوڻيڪ آسمان پر ماتما کان خالي ڪرايو پر وري انهيءَ جڳهه تي پنهنجي مذهب جا اڳواڻ آڻي ويهاريو ۽ پوڄايا. ٻڌ، جين ڌرم جي مهاوير کان ڪيترن ئي عقيدن، فلسفي ۽ عمل جي ڳالهين ۾ مختلف ۽ نرالو هو.

مهاتيرا يان پونيڪا ڳالهه کي وڌائيندي چوڻ لڳو:

”گوتم سڌارت پوڙهي شخص کي ڏسي، بيمار کي ڏسي، مثل ماڻهوءَ جي لاش کي ڏسي، ڇا محسوس ڪيو ۽ ڇو گهر، بادشاهي، زال ۽ ننڍڙو پٽ ڇڏي جهنگ جو رستو اختيار ڪيو ۽ ست سال تپسيا ڪري ڪهڙي روشني ڏٺائين ۽ ڪيئن ٻڌ بڻيو؟“

منهنجي لاءِ اهو دلچسپ موضوع هو. ڪيترائي فلسفي ۽ مذهبن جا ڪتاب اٿلائيندي اهو ته سمجهي سگهيو هوس ته ڊڪ ڇا آهي، سور ڇا آهن ڇو ۽ ڪئن ٿا پيدا ٿين. ۽ ڪيئن انهن کان آڄو ٿجي؟ آئون ذاتي طرح جنهن سياسي ۽ مذهبي مسئلڪ سان لاڳاپيل رهيو هوس، تنهن موجب ذهني ڏڪ ۽ سور انسان جو قيمتي سرمايو آهن. انسان، معاشي، سماجي ۽ سياسي طرح غلام آهي ۽ استحصال جو شڪار آهي ان لاءِ تاريخي عمل ۾ جدوجهد ۽ ڪشمڪش موجود آهي. ان کي تيز ڪرڻ ان خلاف تحريڪ ۽ ڪوشش کي زور وٺائڻ سان اهڙن سورن کان نجات ملي سگهي ٿي. اها ته ٿي موجوده صنعتي ۽ تجارتي سماج لاءِ جديد سوچ پر ڳالهه پئي ڪيم انهن سورن جي انهن ڏڪن جي جن جو پڳوان ٻڌ ڏڪر ۽ سدباب لاءِ عمل ڪرڻ سمجهايو آهي ۽ سموري مسئلي کي سمجهڻو آهي.

يان پونيڪا هن ريت ڳالهه ڪئي ته ڏڪ ۽ سور جمڻ کان وٺي انسان جي وجود ۾ موجود آهن، جيڪي هن خود ڏٺا ۽ جن جو ذڪر بيمار پوڙهي ۽ مڙدي کي ڏسڻ وارن واقعن ۾ ٿيل آهي. هن محسوس ڪيو ته آئون خوبصورت ڪٽيل جوان آهيان. منهنجي جمڻ سان ئي اها ڳالهه لاڳاپيل آهي ته آئون پوڙهو ٿيندس. هيءُ صحتمند ۽ تنومند جسم نه رهندو. بيماري ۽ ويچارگري به هن جي وجود سان لاڳاپيل آهي. آئون هلاڻ چلان پيو پر انهيءَ ڏڪ ڏيندڙ خيال کان آڄو نٿو رهي سگهان ته آئون بيمار ٿيندس. عذاب ڏسندس. مرده لاش ڏسڻ سان ڪيئن نه خيال ايندو ته هيءُ جسم هيءَ حياتي ائين بدبو پيدا ڪندي.

اڳتي ڳالهه هلي ته پوءِ انهيءَ ڊڪ جو ڪارڻ ڪهڙو آهي؟ اهي ٽيئي حالتون ته موجود آهن پر اهي ڏڪ چوٽيون رسائين، ايڏا چوٽيون ڏين؟ هن سندس ئي هڪ ڪتاب مون کي ڏنو ۽ چيائين: گوتم ٻڌ موجب ڊڪ جو ڪارڻ انسان جا پنهنجا جذبا ۽ حوس آهن. اڳيان (اڻ ڄاڻائي) ۽ جهالت آهن. هن جيڪي ڏهاڪو ڪن سبب ٻڌايا سي انگريزي ۾ هئا انهن سڀني جي سنڌي ۾ مون کي صحيح معنيٰ معلوم ناهي. انهن جو سنڌي ۾ ترجمو مون لاءِ محال آهي. اسان کي ايتري ئي ڄاڻ ۽ اهليت آهي جيترو

اسان ڏٺو آهي ٻڌو آهي يا محسوس ڪيو آهي. ڀان پونيڪا ڪمي ۽ مڇي جي ڪهاڻي ٻڌائي ته هڪ پيري پاڻيءَ ۾ ڪمي ۽ مڇي هڪ ٻئي سان مليا. حال احوال ڪندي ڪمي چيو ته آئون ٻاهر نڪري زمين تان گهمي ٿري ڍنڍ تي موٽي آئي آهيان. مڇي چيس ضرور ترندي وئي هوندينءَ. ترندي گهمي هوندينءَ ۽ ترندي موٽي هوندينءَ. مڇيءَ کي صرف پاڻي جي خبر هئي هن کي زمين جي خبر نه هئي. ڪميءَ، مڇي کي چيو: ”زمين تي ترئوناهي، هلبو آهي. بنا ترڻ جي ڪيئن هلبو؟ مڇيءَ زور ڏيئي چيو: ”ضرور پاڻي هوندو هن ڍنڍ وانگر جنهن ۾ لهرون هونديون جنهن ۾ تهيون ڏهيون، تربو ۽ ائين اڳتي وڌو يا موٽيو.“

ڏکڻ جو ڪارڻ اڃ آهي. ٻوڏي لٽريچر ۾ اڃ ۽ توئنس کي تمبا چون ٿا ان کان چوٽڪاري کي نانا چون ٿا جو سنسڪرت زبان ۾ نرواڻ آهي. ان دور جي رواج مطابق ٻڌ گفتگو، ليڪچرن، مثالن ۽ ڪهاڻين ذريعي پنهنجي سکيا ڏني. سقراط ۽ حضرت عيسيٰ وانگر لکيت ۾ پنهنجي ڳالهه نه ڪئي آهي. ٻڌ ڳالهه سمجهي روشني ڏني پر هن تي ڪا وحي نازل نه ٿي هئي. هن اها دعويٰ نه ڪئي ته ڪو پڳوان يا خدا هن جي معرفت ڪو ڌرم ڏيئي رهيو آهي. هو پنهنجي ڳالهه ڪندي ٻين جا اعتراف ٻڌندي شڪ ظاهر ڪندي بلڪل صبر ۽ تحمل سان ٻڌندو هو. صاف سادي ۽ مني انداز ۾ دليل ڏيندو هو. رحمدلي ۽ عدم تشدد هن جي خاص سکيا هئا.

ڀان پونيڪا قابل شخص هو. مون مان خوش هو ۽ ڪچهري جو ماحول به سٺو هو. چاڪاڻ ته هو محسوس ڪري رهيو هو ته آئون سندس ڳالهه غور سان ۽ ادب سان ٻڌي رهيو هوس ۽ جيڪي سوال پڇيم پئي سي تعميري هئا. مون کي هن ٻڌايو ته هن کي ڀرسان خانقاهه مان پٽ ملندو آهي سوئي سندس کاڌو هو. هو مشرقي مذهبي رواج موجب تماڪ شراب گوشت آچار ۽ سوادن کان پري هو. مون کي عجب لڳو ته هيڏو وڏي قد ڪاٺ وارو پوڙهو، ٺلهي اٻاريل چانورن ۽ پاڇي يا دال تي ڪيئن هلي سگهندو هوندو. هن مون کي ترسڻ جي آڇ ڪئي پر مون چيو ته مون کي موٽڻو آهي. هن چيو اٺهي صورت ۾ سڄ لهڻ کان اڳ ۾ ڪنڌي پهجي ويجهان. ويڃڻ کان اڳ ۾ مون ان وقت تامل سنهالي

گهرو جنگ بابت ڳالهه ڪئي. هن کي چيم ”جهيڙي ۽ خونريزيءَ جو خطرو آهي. تاملن جون دهشتگرد جماعتون آهن. هو سياسي حقن لاءِ لڙن ٿا. ڇا هنن سان مفاهمت يا راضي نامو نتوڻي سگهي؟“ مون اتي جي سياسي اختلافن جو ذڪر ڪيو. تاملن جي گهر هئي ته هنن جي جتي گهڻائي آهي مثال طور اتر ۽ اوڀر سريلنڪا ۾ اتي انهن جو صوبو ناهي سريلنڪا کي وفاق بڻايو وڃي. فيڊرل جوڙجڪ رکيو وڃي. جنهن ۾ صوبا هجن ۽ انهن کي صوبائي خودمختياري مليل هجي. انهي تي مهاڻيرا يان پونيڪا گرم ٿي ويو چيائين: ”سريلنڪا، مهاڻا ٻڌ جي اسان کي امانت مليل آهي ان کي ذبح ٿيڻ نه ڏينداسون. هي چانور جيڪي اسين کائون ٿا سي به ٻڌ جي دين آهن. هن ڌرتيءَ ۾ ٻڌ ازم سينچيل آهي. هتي جي انسانن جو سهارو ٻڌ ڌرم آهي. هي تامل هندستان مان آيا آهن. اتي تامل نادو ۾ ٽي ڪروڙ تامل آهن ۽ هتي اسين سنهالي هڪ ڪروڙ کان به گهٽ آهيون. هتي سريلنڪا ۾ سمورا ڪامورا جج ۽ واپاري تامل آهن. هو اسان جو استحصال ٿا ڪن. هو سريلنڪا جو ٻڌ ۽ سنهالي ڪلچر تباھ ڪرڻ چاهين ٿا. اسين هنن کي جدا استيت ناهن ۽ نه ڏينداسون.“ مون ڏٺو شانت خاموش مذهبي ليڊر جنهن جي ڳالهه ۾ ميناج هو. دليل هو ٿڌائي هئي. سو وري ڪيئن اوچتو پڙڪو کائي ڪاوڙ ۾ اچي ويو. مون کي ذهن ۾ آيو ته سياسي تڪرار سياسي نموني حل ٿيندو آهي، مذهبي عقيدتي سان نه، پر ادب وچان مون ڪو بحث نه ڪيو ۽ نه پنهنجو رايو ڏنو. شايد مذهبي ليڊر جڏهن سياست ۾ ايندا آهن ته پوءِ هنن کان ڌيماڻي ۽ صبر موڪلائي ويندو آهي.

اسين مهاڻا گوتم ٻڌ جون ڪٿائون ۽ ڪهاڻيون ورجائي رهيا هئاسون. يان پونيڪا صاحب جي ذاتي جرمنيءَ واري زندگيءَ تي گفتگو ڪندا رهياسون. اسان کي اهو خيال ٿي نه رهيو ته سج الهي رهيو آهي. اتي ان وقت هڪ نئون شخص آيو جنهن چيو ته هو وڃي رهيو آهي ۽ مهاڻيرا کان موڪلائڻ آيو آهي. مهاڻيرا هن کي چيو ته مون کي وٺي وڃي ۽ ڪئنڊي تائين رستي جي رهنمائي ڪري. مون کانئس موڪلايو ۽ سوچيم ته ڪنهن عظيم هستيءَ سان ملي لال ٿي نڪتو آهيان. مون سان جو هليو سو سنهالي

هو ڀرسان خانقاهه ۾ رهندو هو. هلندي هلندي ڪچهري ڪندا وياسون. هو وڪيل هو. پوءِ دنيا ترڪ ڪري خانقاهه ۾ داخل ٿيو. ٽي سال هنن پڙهايو هوس. پالي زبان ۽ سنسڪرت زبان سکيو. ان بعد پنج سال پورا ڪري هاڻي تيرا (Thera) ٿيو هو. هن جو سنهالي نالو ايدورڊ هو (سريلنڪا ۾ ٻڌ ڌرم وارا انگريزن جي دور ۾ انهن جا نالا ٻارن تي رکندا هئا پر سندس نئون نالو آندا هو). جنهن رستي آئون آيو هوس. ان جي بجاءِ آندا پيو رستو ورتو ته چيم: ”ايئن چو؟“ چيائين: پاڻ (Short Cut) معنيٰ وچ وارو ويجهو رستو وٺون ٿا. اوچتو مون کي خيال آيو آمريڪي اياهج سبل سان ملڻ جو. چيائين: اهو هن نئين رستي تي ناهي اتي اڄ نه وڃو اوندو ٿي ويندي “خير سان اچي ڪنڌي رياستون. اياهج آمريڪن مسٽر سبل سان ملاقات نه ٿي سگهي. سري لنڪا خوبصورت ملڪ آهي. ماڻهو سٺا ۽ محبت وارا آهن. سندن ڌرم صلح ۽ امن وارو آهي. ڪاش اتي وڃي رهجي. بيلا، چانهه جا باغ، جبل، درياءُ، سڀ ڪجهه آهي. مون منگليڪا نالي ناول ذهن ۾ سوچيو آهي. اهو چاهيان ٿو ته، اتي ڪنڌي کان اڳتي بدولا آهي اتي رهي جهنگ جي خاموشيءَ ۾ لکي پورو ڪيان. منگليڪا سنهالي هئي سندس پسند ڪيل دوست تامل هو جنگ جي ڪيفيت ۾ عشق اڙجي ويو. اهو تڪرار به نبيرون سو وري ايندڙ مضمون ۾. *

مهاتما ٻڌ

(امرتا مئي 2008ع)

ٻڌ ڌرم جي باني گوتم جنهن جو اصل نالو سڌارت هو ان جي حياتيءَ جا ڪي واقعا بيان ڪجن ٿا. مون اڳوڻي مضمون ۾ لکيو هو:

”گوتم جو نالو سڌارت هو ماڻس جو نالو مائيا ۽ پٽس جو سڌوڌن هو. جو ساڪيه ملڪ جو راجا هو. گوتم سڌارت بي حد جاذب شهزادو هو. شڪل صورت ۾ ۽ پڻ عادت ۾ اتوارن ۾، هن جي شخصيت بي حد جاذب هئي. سورهن ورهين جي ڪچي عمر ۾، خوبصورت شهزادي يَشوڌرا سان شادي ڪرايائونس. هو سنسار جا ڌڪ ڏسي تڙبي اٿندو هو. هڪ ڀيري هن رستي تان لنگهندي پوڙهو ڏٺو جو پوڙهپ جي ڪري ڌڪي ۽ بي حس هو. هن بيمار کي ڏٺو ۽ بي حال ٿي پيو. هن لاش ڏٺو، ماڻهو کڻي پئي ويا، وارث رنا پئي، هن سوچيو، هن ڌڪ جو ڪارڻ ڇا آهي؟ ڪيئن چوٽڪارو حاصل ڪبو؟ آخر 29 سالن جي عمر ۾ هورات جون نڍڙي پٽ ۽ زال کي نند ۾ ڇڏي نڪري ويو. هن 35 سالن جي عمر تائين 6 ورهيه تن کي تسيائون ڏنيون ۽ آخر ۾ روشني ڏني، ان بعد هو ٻاهر نڪتو ۽ هن دنيا کي نئون پيغام ڏنو. هن جا دنيا ۾ هن وقت تائين ٻه ارب پيروڪار آهن. گوتم ٻڌ 786 قبل مسيح ۾ ڄائو هو ۽ 566 قبل مسيح ۾ 80 ورهين جي عمر ۾ وفات ڪئي. گوتم ٻڌ جي حياتيءَ جا ڪي اهڙا واقعا آهن. جن کي تفصيل سان بيان ڪرڻ سان ٻڌ مذهب کي چڱيءَ طرح سمجهي سگهيو. جيئن:

1- سندس اوائلي زندگي - بيمار پوڙهي ۽ لاش کي ڏسڻ

2- خوبصورت ڪٽنب، گهر ٻار کي الوداع ڪرڻ.

3- ٻڌ بڻجڻ.

4- گهر واپس اچڻ، زال، پٽ، پيءُ ۽ راجڌاني ۾ واپس اچڻ جا منظر.

5- آخري ڏينهن ۾ ڌرم جو پرچار ۽ دنيا مان روانو ٿيڻ.

1. اوائلي زندگي:

شهزادي گوتم جو سوت ديودت هو. ٻئي شهزادا باغ ۾ گهمي تهلِي رهيا هئا. ته مٿان اچي هنجن جي قطار آسمان تان لنگهي، هنج هماليه ڏانهن ٿي ويا، سندن آڪيرا اتر هماليه جي چاٽيءَ ۾ هئا. سهڻا پکي هڪ ٻئي سان پريم جي مٺي لات لئوندا ڪنا پئي ويا. شهزادي گوتم جي سوت پنهنجي ڪمان مٿي ڪئي ۽ هڪ تير پکين کي هنيو. جو وڃي هڪ هنج جي ڪشادي پر کي لڳو ۽ پکي جو آزاد نيرائيءَ ۾ پئي اڏاڻو، سو اچي زمين تي ڪريو چمڪندڙ لال خون هنج جي نازڪ بدن مان وهڻ لڳو. شهزادي گوتم وڃي نزاکت سان هنج کي کڻي پنهنجي هنج ۾ سمهاريو. پکي ڊپ ۾ پئي ڦٽڪيو تنهن تي نرم مل هٿ گهمائي، هن جي سور کي نارڻ لڳو. هن جي ڪنڀن تي وري وري هٿ گهمائي، هن جي ڏک ڏک ڪندڙ دل کي شانت ۾ آندائين، بچڪار سان ۽ هلڪين مهر ڀرين ۾ ترين سان هن کي آرامي ڪيو. ٻڌ جون تريون اهڙيون نرم هيون، جهڙو ڪيوڙي جو پن، جو تازو ڪليو هجي، ڏاڻي هٿ سان هنج کي جهليائين ۽ ساڄي هٿ سان هنج جي زخم مان تيز تير ڪڍي ڦٽ تي ٽڌا پن ۽ شفا جي ماڳي رکي زخم کي ٺاريائين، پر اڃا به چوڪر (گوتم ٻڌ) کي خبر نه هئي. ته ڏک ڇا ٿيندو آهي. سو ڇا ڪيائين، جو تير جي ڇهن ڪٽي پنهنجي ڪرائي تي هنيائين ته سندس دل ڏڪڻ لڳي ۽ رت نڪري آيو ۽ وري پڪيٽڙي تي هڻڻو گهميائين، اکين مان آب وهڻ لڳس ۽ وري وري ان تي ديا ۽ سيتلتا جو هڻڻو گهميائين. ان وقت تير هڻي زخمي ڪندڙ ديودت جو نياپو آيو ته گلاب جي ٻوٽن ۾ جو هنج ڪريو آهي سو کيس ڏٺو وڃي. گوتم تر ت چيو: ”اها جي پڪيٽڙو مري ويو هجي ها ته پوءِ شڪاري کي ڪٿي ڏجي ها، پر هي ته حيات آهي. منهنجي سوت رڳو هن جي سفيد ڪنڀن مان هن جي ايشوري طاقت تير سان ڪڍي ڦٽي ڪئي آهي، جنهن طاقت هن کي ڪنڀن سان آسمان تي ٿي موج سان اڏايو.“ ديودت کي جڏهين گوتم جو هي سنيهو پهتو

تڏهن هو شهزادي گوتم وٽ آيو ۽ طلب ڪيائين ته: ”هي پکي جهنگلي آهي. جيئرو يا مئل انهي جو آهي جنهن هن کي آسمان مان هيٺ لاٿو آهي. آسمان ۾ هو تيستائين ڪنهن به انسان جي ملڪيت نه هو. پر هيٺ زمين تي اهو منهنجي ملڪيت آهي.“ تنهن تي گوتم هنج جي ڳچي پنهنجي نرم ۽ ڪومل ڳل تي رکي ۽ ڳنڀير ٿي جواب ڏنو: ”نه پيارا! ائين نه آهي. هي پکي منهنجو آهي. هي پهريون جيو آهي. جو ديا، رحم ۽ پرير جي عيوض منهنجو آهي. منهنجي دل ۾ چرپر پيدا ٿي آهي. ته آئون اهڙا ٻيا به انيڪ ڊکي جيو پنهنجا ڪندس. منهنجي دل انهن کي رحم ڪرڻ، ديا ڪرڻ، پرير ڪرڻ سيکاريندي. آئون انسان ذات جي ڊک کي ناريندس. ڊک نه رڳو انسان کي رسندا آهن، پر گگدام کي پڻ. ڀلا جي توکي اهو سڀ قبول ناهي. ته فيصلو راجا جي درٻار جي سياڻن وٽ هلي ڪرايو.“

کليل درٻار ۾ بحث ٿيو. ڪن هيئن چيو. ڪن هونئن چيو. آخر هڪ ڌاريون پندت آيل هو. ان کان راءِ ورتائون. پندت ڌيرج سان چيو: ”جيئري شيءِ تي جيوت بچائيندڙ جو حق وڌيڪ آهي. ان کان جيڪو جيوت کي ناس ڪرڻ ۽ مارڻ جي ڪوشش ڪري. ماريندڙ شيءِ کي خراب ۽ ضايع ڪري ٿو ۽ بچائيندڙ شيءِ کي پالي ٿو. تنهن ڪري پکي گوتم کي ڏبو.“ اهو فيصلو صحيح سمجهيو ويو ۽ قبول ڪيو ويو.

هڪ ڀيري بهار جي موسم شروع ٿي ۽ راجا پنهنجي پٽ گوتم کي پار سان گڏ گهمڻ وٺي هليو. رستي تي چونڊو هليو: ”مٺا پٽ! ڏس ته بسنت رت ۾ ڪهڙي نه فرحت اچي ٿي. ڌرتي سائي ٿي، ساوڪ سان ڀرجي ويئي آهي. هن مند ۾ فصل لهندا ۽ پوکيندڙ سکيا ٿيندا. هڪ ڏينهن منهنجو هي جسم به چڪيا تي چڙهندو. پوءِ تون راج ڪندين. هي زمين ماڻهن جي بک لاهيندي ۽ پڻ راجا جي خزاني کي ڀريندي. ڏس بهار جي مند ۾ نوان پن، روشن گل ۽ ساوا گاهه رنگ لايو بيٺا آهن. ڏس سامهون نار ڀيو هلي. ڪهڙو نه سريلو آواز اچي رهيو آهي. بيلن ۾ ساهه وارا جانور پيا ٽپا ڏين. ماڪيءَ جون مکيون ڏس. انبن جي وڻن ۾ سورج مکي ڪيئن نه پيا بهڪن. ڏس پوپٽ پيا ڊوڙون پائين، نوريٽڙا شرطون پيا بچائين. مٺا ٽپ ٽپ پيا ڪن، وڇيرا

مينهن پٺيان پيا گهمن، باز آسمان ۾ پيا چڪر مارين، چتسال واري مندر
 مٿان مور پيا نچن، ڪبوتر ڪڙ ڪڙ پيا ڪن، سامهون شاديءَ ۾ خوشيءَ جا
 دهل پيا وڃن. ائين پئي پاسجي جڻڪ هر هنڌ، هر پاسي سڪ ۽ آرام آهي.
 شهزادي گوتم اهورنگ پئي ڏٺو، ته زندگي ڪيڏي نه خوبصورت هئي، پر اهو
 ڪنهن نٿي ڏٺو ته نار مان منو آواز ته اچي پيو، پاڻي وهي پيو، پر نار ۾ ناڙي
 وهي وهي پگهر ۾ ڀرجي ويا آهن، اس ۾ بيهي بيهي ڪارا ٿي ويا آهن، زمين
 ڪيڙجي پئي، پر ڍڳو ۽ هاري وهي وهي مائدا ٿي ويا آهن، اهو ڏسڻ سان گڏ
 گوتم اهو به ڏٺو، ڪرڙي، ڪٽلي کي پيئي کائي، نانگ ڪرڙي کي پيو
 ڳڙڪائي، بلبل پٺيان ڪاسائي پکي لڳو هلي، بلبل سهڻن پوئين پٺيان
 آهي، جتي ڪٿي مارو لڳو پيو آهي، آدم به آدم کي پيو بک ڪري، اهو حال
 ڏسي گوتم سرد آه پري چيو: ”بابا ڇا هن دنيا کي عمدو ٿا چئو ۽ ڏيکارڻ لاءِ
 وٺي آيا آهيو؟“

گوتم کي غمگين ڏسي راجا پريشان ٿي پيو هن گوتم جي شادي
 ڪرڻ جو ويچار ڪيو. هو گوتم جي رخ تي نااميد ٿي پوندو هو ته مٿان دنيا
 کي تباڳي سنڀاسي نه ٿي وڃي ۽ ويرانيءَ ۾ سموري سونهن ۽ خوشبوءِ نه
 وڃائي ويهي ۽ راجائي سڃي ٿي وڃي، هن سوچيو شادي ڪرڻ سان هو
 عورت جي حسن ۽ چل ڪپڻ ۾ ڦاسي پوندو. عورت جو وجود وڌن عبادت
 گذارن کي ڀٽڪائي ڇڏي ٿو.

کيس ڪيتريون ئي حسنائون ڏيکاريون ويون، من ڪنهن جي ادا ۾
 ڦاسي پوي، آخر هڪ نينگري آئي، جنهن جو حسن حيرت جهڙو هو، جهڙو
 سرڳ جي ديوي هئي، ان کي ڏسي شهزادي چرڪ ڀريو، هن جون مرگه
 جهڙيون اکيون هيون، هوءَ مرڪڻ لڳي. گوتم پنهنجي ڳچيءَ مان نو لکوهار
 لاهي انهي نينگر کي پارايو انهيءَ ميلاپ مان محبت جاڳي ائين يشوڌرا
 گوتم پسند ڪئي، پر ساڪيه نسل جي سپر بوڌ راجا جي ڪنيا انهي سان
 شادي ڪندي جو ڪٿري رسم موجب تير اندازي، تلوار بازي ۽ گهوڙي سواريءَ
 ۾ اول نمبر ايندو، اهو ميدان به گوتم ماريو ۽ شادي ٿي، پر ڀرم جي درياءَ ۾
 وصال کان سواءِ صرف بي خبري هئي، جڻڪ عشق جي قيد ۾ داخل ٿي ويا،

راجا جي خواهش هئي، ته سندس پٽ گوتم کي نه ڪنهن دڪ سور جي خبر پوي، نه ڪنهن ضرورت مند جي گهرج جي، نه بيماري جي، نه بڪ جي، نه موت جي. ڪڏهين گوتم جي دل ۾ عجيب خيال اٿندا هئا، هويشودرا جي ڳچي ۾ پيار ڀريون ٻانهون وجهي چوندو هو: ”يشودرا تون منهنجي دل جو موتي آهين ٻڌائينم ته هيڏي ساري دنيا آهي اسان جهڙا ماڻهو ۽ دليون ته آهن، پر هن دنيا ۾ اڻ ڳڻيا انسان آهن جي دڪي آهن، منڙيا ٻڌاءِ ته انهن کي پنهنجي ڪا واهر پهچي سگهندي؟ بيماري ڪئين دفعا جنهن مهل سج اڀرندي کان پنهنجو قدم کڻي مسافريءَ تي نڪرندو آهي، تنهن مهل آئون عجب ڪائيندو آهيان، ته هن محل جي لوهي دروازي جي ٻاهران ڇا ڇا ٿي رهيو آهي. منهنجي بيماري جڏهن تنهنجين ٻانهن ۾ هوندو آهيان، تنهنجي ڇاتيءَ سان لڳل هوندي به اي سندر ناري! منهنجي دل، هيءَ دنيا ڏسڻ لاءِ آتي هوندي آهي، سج لهندو ڏسندو آهيان، ته خيال ايندو آهي ته هو ڪهڙي ديس ۾ ويو آهي، اتي ڪهڙا ماڻهو رهن ٿا، دنيا وارن جا دڪ محسوس ڪندو آهيان، جيڪي تنهنجا نرم چپ مني وٺڻ سان لاهي نٿا سگهن. اڌري هماليه پهاڙ جي چوٽيءَ تي وڃان ۽ اتان ساري ملڪ جو ديدار ڪيان، هڪ ڀيري هن دنيا کي ڏسڻ جو خيال ڪيو. چانا سئس کي چيائين: ”گهوڙا مندرت تيار ڪر اڃ ٻاهر جو ديدار ڪيون.“ محلات بازارن ۽ ڪلندا ٿيندا ماڻهو ڏسندو اڳتي وڌيو اوچتو هڪ بيمار رستي تي بيٺل ڏٺائين، ڪپڙا گدلا هئس ليڙون ۽ ٽڳڙيون هئس، سڪل انسان هو، بت هڏا ٿي ويو هوس، پني جهڪي پيئي هئس، اکين ۾ کڏون هئس، پچين سان ڀريون پيون هئس، ڏند ڪوبه نه لپيس، لٺ تي مس ٿي چريو. اچي ڪنگهه ۽ دم ڪنيس، سو ماندو ٿي ويو. راجا جي سپاهين، انهيءَ بيمار کي ڏکي رستي تان پاسي ڪيو. راج ڪمار گوتم، چانا کان پڇيو: ”هن کي ڇا ٿيو آهي؟ ڇا کاڌو نه ٿو مليس؟ چانا چيو: ”سائين هي خوبصورت جاننو جوان هو، هن جي اک روشن هئي، وقت ۽ عمر هن مان رس ڪڍي ورتو آهي، هن جي ڏيئي مان تيل ڪپي ويو آهي. اهو ٻڌايو آهي. گوتم پڇيو: ”ڇا هر انسان ٻڌو ٿيندو ۽ بيمار ٿيندو ڇا؟“ چانا جواب ڏنو: ”ٻيا به ڪيترائي انسان ٻڌا ٿيا آهن، هر انسان انهيءَ عمر تي رست بعد ٻڌو ٿيندو آهي.“

گوتمر پڇيو: ”ڇا مان به ٻڌو ٿيندي معذور ٿيندس؟“

ڇانا چيو: ”ها منهنجا مالڪ“

گوتمر پڇيو: ”ڇا منهنجي سندر ۽ پياري يشوڌرا به ائين بد صورت ۽

پوڙهي ٿيندي؟“

ڇانا ڪو جواب نه ڏنو، صرف ڪنڌ جي اشاري سان هائوڪار ڪئي.

گوتمر پڇيو: ”ڇا درٻار جون ڳاڻڻيون جالندي هستا، گوتمي ۽ گنگا

ڪماريون به ائين حسن وڃائينديون؟“

ڇانا گهوڙا گاڏي واپس محل ڏانهن وٺي هليو.

راجا سڌو دت پوءِ به خيال ڪيو، ته ائين راجڪمار تي بندش وجهڻ

سان ڪم نه هلندو. هن خيال ڪيو، جيڪڏهن هن کي چوٽ ڏيئي، ته هو

ڏسندو، ته سندس رعايا ڪيئن نه خوش ۽ آسودي آهي ۽ انهن جي ڊيڪ پال

سندس فرض آهي.

ائين گهمندي، هن هڪ ڀيرو بيمار ڏنو جنهن کي مرگهيءَ جو مرض هو.

هو ڏانهن ڪري رهيو هو: ”مهربانو! منهنجي مدد ڪريو، مون کي اتاريو گهر

تائين پهچايو مان مري رهيو آهيان.“ هو ڏڪيو پئي ڦٽڪيو پئي، وٺي سور

ٿي ڪنيس، ته توبه جي حالت هئي. وات سڪل، اکيون غم ۾ ڀريل، شهزادو

ڊوڙي وٽس ويو. نرم هٿن سان ڏکي انسان کي ڪنيائين. مٺي نهار سان بيمار

جي مٿي کي، پنهنجي گوڏي تي رکيائين، ڪٽرو هٿ هن تي گهمايائين.

ڇانا کان پڇيائون: ”هن کي ڇا ٿيو آهي؟“

ڇانا رت واري جواب ڏنو: ”هن کي ڪنهن موذي مرض اچي ورتو آهي.

هن جي ناڙين جو خون بري رهيو آهي، تنگن، چيلهه ۽ ڳچيءَ مان طاقت هلي

ويئي اٿس، مري به نٿو سگهي.“ ڇانا وڌيڪ چوڻ لڳو: ”شهزادا! ان ۾ تنهنجو

ڇا؟ پري ٿي مٿان بيماري توکي نه پڪڙي وئي.“

گوتمر، رٿي کان پڇيو: ”ٻڌاءِ ٻيا به هن جهڙا آهن ڇا؟ جيئن هن جو حال

ٿيو آهي، منهنجو به ٿيندو ڇا؟ تنهنجو به ٿيندو ڇا؟“

ڇانا چيو ”راج ڪمارا! ڇڏ انهن ڳالهين کي ائين ته مان بيمار ٿي

سگهان ٿو، تون نه. ڏک هن دنيا جي دستور ۾ شامل آهن. ڪنهن سان ڪيئن،

ڪنهن سان ڪيئن، ڊڪ، ڦٽ، بيماري، ڪوڙهه، گرم تپ، سلهه، هر ماس واري جي اها حالت ٿيندي آهي، هلو ته محل موٽي هلون.“

ائين شهزادو فڪرمند ٿيندو محل ۾ واپس موٽي ويو. وري هڪ ميٽر ڏٺائين. پڇيائين: ”هي ڇا پيا ڪڍي وڃن؟“ رام رام سنگ هئي، هر نام سنگ هئي“ چوڻا چون؟

ڇانا ورائيو: ”هي جو ڪاٺين مٿان ماڻهو پيو آهي، ڪنڌ ڍرڪي پيو اٿس. ڏند ٻاهر نڪتا پيا اٿس. اهو مردو آهي، مثل ماڻهوءَ جو لاش آهي. هي ابدي نند ۾ ستل آهي، تڏ لڳندي، لٺ لڳندي ته به نه اٿندو، اجهو هن کي آڱ (باهه) ڏيندا، جا سندس ماس کي ڳوليندي تڪيون چيون ڪيندي، سڪل چمڙي سڙندي ۽ هڏن تٽڻ جا آواز نڪرندا.“

شهزادي پڇيو: ”ڇا مان به مرنديس تون به؟“

ڇانا چيو: ”ها منهنجا مالڪ!“

گوتمه جون اکيون آسمان طرف اٿيون وري زمين تي آيون. هن محسوس ڪيو، سندس اڪيلوروح ڪو ڏورانهن خواب ڏسي رهيو هو. انسان ذات جي ڊڪ هن جي من ۾ مڃ مڃايو. ڪنهن اميد جو اڪٽ ۽ بي انت اتساهه سندس من ۾ ڇوليون مارڻ لڳو. ڇا انسان کي ڊڪ مان نجات ملي سگهي ٿي؟ هن جي من ۾ خيال پيدا ٿيا: ”مون پانيو ته جيئن ۾ ڪو ڏاڍو مزو آهي. مون پانيو ته هي جيڪو چمڪندڙ وهڪرو آهي، هميشه آند سان ڀرپور پيو وهندو، انهي پردي مون کي انڌو ڪري ڇڏيو هو. سو ڀردو هيئنر منهنجي اکين تان لهي رهيو آهي. ڪٿي ڪا واهر ته هوندي!

ڇانا هل گهر هل! مون ڪافي ڏٺو آهي.

راجا اهي ڳالهيون ٻڌي فڪر مند رهڻ لڳو.

2. خوبصورت ڪٽنب ۽ گهر ڀاتين کي الوداع ڪرڻ:

وڇوڙي جا ڏينهن ويجهه ايندا ويا، چيت جو مهينو هو. انب پڇندا رهيا، اشوڪ درخت جون مڪڙيون خوشبو پکيڙڻ لڳيون. هيٺ باغ ۾ هٻڪار هئي، مٿي تارن ۾ هيرن جواهرن جي چمڪ هئي، سڀ سهڻيون محل ۾ سمهي

پيون هيون. گوتم ڏٺو یشودرا ستي پيئي هئي. جا عجيب خواب ڏسي رهي هئي. هن ننڊ ۾ تڏا ساھ پئي ڪنيا. گوتم جي ذهن ۾ خيال آيو: ”وقت آيو اٿئي! وقت آيو آهي!! هاڻي تنهنجي وس آهي فقيري اختيار ڪر ته انسان ذات کي مدد ملي.“

گوتم جي وات مان اکر نڪتا: ”ضرور هلبو وقت آيو آهي، انسان ذات جي دڪن جون دانهون، دل ڌاريندڙ منهنجي ڪنن ۾ گھڙن پيون. آئون سڀ وس هلائيندس. ديوتائن پوڄا ڪندڙن لاءِ ڇا ڪيو آهي؟ انسان کي پرارٿنا ڪرڻ مان ڪهڙو فائدو رسيو آهي؟ ڌرم ڪرڻ، منتر پڙهڻ، ٻل چاڙهڻ، برهمڻ ڪارائڻ، وشنو، شويا سوريه جي آرادنا ڪرڻ مان ڇا حاصل ٿيو آهي، جي ديوتا لائق ۾ لائق پوڄاري کي نٿا مڪت ڪري سگهن، پوءِ انهن مان ڪهڙو فائدو؟ روز بروز خوشامد ۽ خوف جون پاڻيون پيون پڙهجن، جي اجائي دونهين وانگر پيون هوائن ۾ ضايع ٿين. ڪو برادر انسان جيوت جي سورن، محبت ۽ مصيبتن جي ڏنگن، باهه جهڙن تيز بخارن ۽ بڏاپي جي موڳائي مرضن ۽ خوفناڪ ڪاري موت کان آجوتيو آهي؟ چڪر پيوڙي، نوان جنم ۽ نوان سور، نوان ماڻهو، نوان حواس، نيون ترشنائون، نتيجو ڇا؟ سڀ ڪوڙا سڀ ڪوڙا!“

گوتم ڪڙ مٿي کڻي پڪو ارادو ڪيو. ڪجهه ڪجي، ڪو ته اهڙو ٿئي، جو دڪ دور ڪري ضرور ڪو رستو هوندو ضرور ڪو اجهو ٿي سگهندو. ماڻهو سياري جي سيءَ ۾ پيا مرندا هئا. ڪنهن هڪ چقمق پٿر مان اگني ڪڍي ته پوءِ سيءَ کان بچي پيا. اول انسان سڀ بگهڙن وانگر ماس تي گذارو ڪندا هئا، تان جو ڪنهن ان پوکيو جنهن مان سلو ٿيو. جنهن مان جيوت حاصل ٿي. اول ماڻهو ڳالهائي ڪين سگهندا هئا، پيا ”ب ب م م“ ڪندا هئا، تان جو ڪنهن آوازن مان اکر ٺاهيا. ڪا به اهڙي سک جي چڱي شئي ناهي، جا تڪليف ۽ محنت سان پيدا نه ٿي هجي. جيڪڏهن ڪو وڏو ماڻهو هجي، سياڳو هجي، شاهوڪار هجي، تندرست هجي، شاهن جو شاهه هجي، جنهن کي دنيا جي دڪن ٽڪايو نه هجي، پر جو صبح جي هوا وانگر تازو هجي، بڏاپي جي دڪن ۽ گهنجن ۾ سڪي نه ويو هجي، پر سهڻو ۽

شاندار هجي، جن جي هٿ وس سڀ سڪ هجي، مثلن مون جهڙو هجي. مونکي ڪو سور ڪونه آهي، ڪا هلاڪي ڪانه آهي. سڀ ڪجهه اٿم، رڳو ٻين جا دک محسوس ڪيا اٿم، ڪواهڙو ماڻهو سڀ ڪجهه ڦٽو ڪري سچ جي ڳولا ۾، ڳجهه جي ڳولا ۾ نڪري، ته ڪٿي نه ڪٿي ضرور جواب ملندو. انهيءَ ڳجهه جو ضرور جواب هوندو، رڳو ڪنهن پڙدي ڪڇڻ جي ضرورت آهي. انهي تارڪ ڪي ڦٽيل پيرن لاءِ مڙيو ئي ڪو رستو ملندو. آئون راج ترڪ ڪندس. انسان ذات لاءِ محبت اٿم، هي سڀ منهنجا ڀائر آهن، لکين ڪروڙين انسان منهنجا آهن، پنهنجا ڪندم. آئون اڃان ٿو اوکي دنيا تنهنجي لاءِ! او منهنجي مڙي ياشوڌرا، او منهنجا پٽ راهول جي اوهان لاءِ تر سندس ته منهنجو ارادو ڪين بيهندو. اوهان سڀني کي تڪليف ٿيندي. جيسين ڪاجوت جاڳي هاڻي آئون روانو ٿيندس.“

گوتم موهر پيريل آسائين اکين سان، ياشوڌرا جو منهن ڏٺو، پلنگ جي چوڌاري ڦيرو ڏنو، تي دفعا دل ٻڏي هلڻ لڳو. ٿيئي دفعا وري موٽي آيو. ايڏي ته هئي ياشوڌرا جي سونهن! هو منهن تي ڪپڙو وجهي در ڪان ٻاهر نڪتو، دالان ۾ سٿيون پيون هيون ياشوڌرا جون ساهيڙيون، جڻڪ حسن جي چمن جون مڪڙيون هيون، گوتم چيو: ”او خوبصورت رات هنن جي پوريل اکين ۾ اڃا به نند ڪي رک، هنن جي چمن تي مهر هڻ، ائين نه ٿئي ته ڪا جاڳي پوي ۽ ڳوڙهو ڳاڙي منهنجي دل کي بيهاري، متان ڪو منڙو آواز ڪڍي، مونکي ترسائي ڇڏي، ڇا آئون هن سندر بهار ۾ ويهي رهان؟ عيش ماڻيان ۽ منهنجا انسان ڀائر دک ۽ اوندهه ۾ ماندا ٿين؟ هاڻي الوداع منهنجون مڙيون! پياريون الوداع!! آئون هي جيوٽ اربڻ ڪندس ۽ مڪتي جي کوچ ڪندس.“

آهستي آهستي گوتم ٻاهر نڪتو، تارن گوتم کي نهاريو، خوشبودار هوا گوتم جي ڪڙتي کي چمي ڏني، باغ جون مڪڙيون جيڪي پرھ جو ڪلڻ خاطر ترسيون ويٺيون هيون، تن پنهنجون مخملي دلڙيون کولي ڇڏيون، هوا ۾ هڪ نئين اميد جاڳڻ لڳي، اونداهيءَ رات ۾ سوجهرو بيٺا ٿيو، گوتم پنهنجي گهوڙي ڪنٽڪ تي چڙهي روانو ٿيو، جڏهن صبح جو تارو اڀريو ۽ صبح جو پساهه پرتوي تي پيو تڏهن انوما نديءَ جي ڪناري تي پهتو، اتي

گوتم گهوڙي تان لٿو، سفيد ڪنٽڪ گهوڙي جي ڪنن جي وچ ۾ چمي ڏيئي ان کي گوتم، چانا جي حوالي ڪيو. تاج هيرو، راجائي ڪپڙا، جواهرن سان جڙيل پتو، ترار ۽ ڊگها وار ڪٽي هنڪي ڏنائين، ته وڃي راجا کي ڏي. هو سوين ميل لتاڙي ڪنهن ڏورانهين ديس طرف هليو ويو.

3. گوتم جو ٻڌ بڻجڻ ۽ روشني حاصل ڪرڻ

مختلف جاين تي گوتم تپسيائون ڪيون، جسمن کي ايڏا ڏنا، بڪون کائيون، ڪيترن جوڳين ۽ سنياسين جي سنگ ۾ رهيو، ان وقت ڌرمي ڪتابن، شاسترن، پوڄائن سان هن کي سچ جي روشني حاصل نه ٿي. هن جي دل کي ڪا خوشي نصيب نه ٿي. هو ڇهه سال ويراڳ ۽ ترڪ ڪمائيندو رهيو. ڪشالا ڪڍي جسم کي ضعيف ڪندو رهيو. ان وقت پنج مکيه ساڌو هئا. جن وٽ هن ڳچ وقت گذاريو، جن کيس ائين چيو ته شروتي ۽ سمر تي کان مٿي ڪجهه ڪين آهي. انهن ڌرمي پستڪن ۾ واءِ ٻڌايل آهي. شروتي معنيٰ چار ويد: رگ ويد، سام ويد، يجر ويد ۽ اتر ويد، سمر تي معنيٰ منوسمر تي ۽ ٻيا گرنٿ، گيان معنيٰ ڌرمي سکيا ۽ ڄاڻ. ان موجب برهم جو ڪرم رهن آهي. نرگڻ ۽ اڄل آهي. ست چت آند آهي. انهي کان مٿي ساڌن چيو: ”ٻيو ڪهڙو گيان هوندو؟“ ٻيو علم آهي ڪرم ڪانڊ ته ڪيئن ڦل جي اڇا کان رهن تي سڀ پرميشور کي اربڻ ڪجي، مايا کان دور ٿي ايشور جي در تي پهچي سگهجي ٿو ۽ آتم جي جوت ۾ سمائجي سگهجي ٿو. گوتم تي انهيءَ سکيا ڪو اثر نه ڪيو. آخر گيا ڏانهن رهندو رهيو. ڪيترائي واقعا گوتم جي سنڀال جي دور تي بيان ٿيل آهن. جنهن وقت گوتم نرواڻ پد کي حاصل ڪيو تنهن وقت پرهم ڦٽي پريات ٿي. ڏس! اڀرندي طرف سهڻي سج مڪڙو کوليو آهي. رات گهونگهٽ پاتو ۽ غائب ٿي، گلابي روشني پکڙي. گلن جون مڪڙيون صبح جي هير ۾ پنهنجا منهن کولڻ لڳيون. ماڪ جون بوندون سج جي چمڪ ۾ موتين وانگر بهڪڻ لڳيون، جهڪن ڪڪرن جون ڪنارون سونهري رنگ وٺڻ لڳيون، ڪجيءَ جا لڏندڙ ڪنڀ جهڙا پن سرها ٿي پرنام ڪرڻ لڳا. پکي وٺن ۾ بچڙن کي

جهيڙي آواز ۾ چوڻ لڳا ”ٻچڙا سورج جوتي نڪتي آهي! واه واه!“ پوءِ سڀ پڪي سر ملائي آراڌنا ڪرڻ لڳا، طوطي جي تنوار، مينا جو منو آواز ڪبوترن جي عشق جي رهاڻ واه جي هئي، ڪاسائيءَ ڪاتي لڪائي ڇڏي، چور مال واپس ڇڏي آيو. سڀ بددليون نرم ٿي پيون ۽ آسمان جي رنگت بدلجي ويئي، جڏهن ٻوڏي وڻ هيٺ گوتم نجات حاصل ڪئي، انسان کي دڪ جو ڪارڻ ۽ دڪ نوارڻ جي رمز اچي ويئي، هاڻي مايا جو گهڙو ڀڳو.

هي مڙهي سال راجا سڌوڌن ۽ يشوڌرا دڪ ۾ گذاريا، جدائيءَ ۾ گذاريا. هن جو پٽ راهول 7 سالن جو ٿيو هو. جڏهين ٻڌ اوائلي دور ۾ 5 دوستن بڪشون کي پنهنجي ڳالهه ٻڌائي هئي. آخر ٻڌ هندن جي پاڪ شهر ورائسي (بنارس) لڳ سارنات ۾ پهريون خطبو ڏنو، جيڪو دنيا جي بهترين تقريرن مان هڪ آهي، جن ۾ هن چار وڏين سچائين جو ذڪر ڪيو آهي. جيڪي ٻڌ ڌرم وارن جا بنيادي ارڪان آهن. جن ڌرم جي ڦيٽي کي تحرڪ ۾ آندو. چار سچايون آهن:

1. دڪ سڪا - حياتي ڏک سان ڀريل آهي.
2. سڪ سموڊيا - ڏک جو ڪارڻ
3. دڪ نروڊسڪا - دڪ ختم ٿيندو
4. ماگ سڪا - دڪ ختم ڪرڻ جو رستو.

ٻڌ فرمايو ته ڄم، ٻڍاپو، بيماري ۽ موت ڏک آهن. ناپسند ماحول ۽ ماڻهو محبوبن کان جدائي، جيڪي چاهجي سو نه ملي، سمورا دڪ آهن. دڪن مان چوٽڪارو ڪيئن حاصل ڪجي، هن دنيا تي ڪيئن نظر وجهجي اهوئي دڪ ۽ دڪ نوارڻ جو ڪارڻ ٿيندو. ائين ٻڌ هلندو هليو پيدل، هن هزارين ميل پنڌ ڪيو. هن جي سفر ۾ هن سان ٻارهن هزار ماڻهو گڏ هوندا هئا، جيئن مون اڳئين مضمون ۾ لکيو آهي. جتي ٻڌ تڪندو هو اتي بازارون بڻجي وينديون هيون، لکين هزارين ماڻهو سوين راجائون هن جي ڌرم ۾ داخل ٿيا.

5. گهر واپس وڃڻ:

راجا سڌوڌن ۽ يشوڌرا انهيءَ انتظار ۾ رهندا هيا، ته ڪڏهين ٿو گوتم موٽي، يشوڌرا خوبصورت شهزاديءَ جون اکيون ڳوڙها ڳاڙهي سڪي ويون.

هيون، پريل ڳل سنهڙا ٿي ويا هئس. چين تي درد جون ليڪون پئجي ويون هيون، وار ويڙهجي چيڙهجي ويا هئس. بدن تي مٿيون نه هوس، پير ۽ تنگيون ساڻيون ٿي ويون هئس. دربار ۾ ڪن پرديسي واپارين ٻڌايو ته گوتم جو هنن درشن ڪيو آهي، هوانسانن کي مڪتي ٿو ڏئي، هن دياميه جو ڇا نه منو آواز آهي. چون ٿا هيڏانهن اچڻو آهي، اهو سماچار ٻڌي ڪپل وستو شهر ۾ خوشيءَ جي لهر ڊوڙي ويئي. راجا سڌوڌن پيغام موڪليا: ”پٽ تنهنجي وچوڙي ۾ ڇهه سال لنگهي ويا، هاڻي چڪيا تي اچي پهتو آهيان هاڻ اچي راج ڪر.“ يشوڌرا هڪ پٺيان هڪ گهوڙي سوار موڪليو، ته وڃي چئوس: ”اي راڻ! تنهنجي شهزادي تنهنجي پٽ راهول جي ماءُ، جيئن چندر مڪي گل جي دل چنڊ لاءِ ٿي تڙبي، تيئن يشوڌرا تنهنجو منهن پسڻ لاءِ آئي آهي.“ ٻنهي جا پيغام پهچڻ تي ڀڳوان ٻڌ نمائائيءَ سان ڪنڌ نوايو ۽ چيو: ”ها آئون ضرور هلندس جن کيس جنم ڏنو تن جو ادب ضرور ڪرڻو آهي، وڃي راجا کي ٻڌايو ۽ شهزادي يشوڌرا کي چئو ته آئون اچان ٿو.“ ڪپل وستو ۾ اها خبر پهچڻ شرط اپار خوشيءَ جو اظهار ڪيو ويو. هڪ شاندار دروازو تيار ڪرايو ويو، جنهن جا ٽنپ گلن سان مڙهيا ويا، پٽيون ريشم سان ڍڪيون ويون، نم، انب ۽ چندن جا پن رستن تي وڇائي ڇڏيائون. يشوڌرا پالڪي تي چڙهي شهر کان ٻاهر چمن تائين آئي. جنهن کان اڳتي شوردن ۽ اچوتن جا گهر هئا، جن کي جهڙ به برهمڻ ۽ ڪتري پاپ سمجهندا هئا. پريان ڏٺائين ته هڪڙو ماڻهو ٻيو اچي جنهن جو مٿو سڄو ڪوڙيل آهي. ڪلهي تي گيڙو رتو ڪپڙو اٿس. ڪپڙا فقيرن وارا اٿس، هٿ ۾ نڪر جو پيالو آهيس ۽ شوردن ۽ نيچ ماڻهن جي گهرن مان پيو الڪ ڪري بيڪ منگي، ڇا ته هن جي منهن ۾ مٽيا هئي. هر ڪنهن تي جادو جهڙو اثر پئي ٿيو. ڦل ٽول پيا ڏين، پائين جيڪي هجي سو ڏيئي ڇڏيون، ٻار ٻچا زالون مرد سمورا هن جي پٺيان ولر ڪري ادب منجهان هلڻ لڳا، جيئن دروازي تي پهتو. ريشمي پڙدي مان تنبو مان يشوڌرا نڪتي، رڙ ڪري ويس: ”منهنجا پريو گوتم منهنجا پراڻ آڌار“ انهي جو ورنن ڪير ڪري اکين مان آب پيو وهيس. يشوڌرا تي گوتم جي مهر ٿي. هوءَ جنمن کان گوتم جي هئي، راجا سڌوڌن جنهن هيتريون

تياريون ڪيون هيون، تنهن کي معلوم ٿيو ته سندس پٽ گيڙو رتي ويس ۾
 شوردن جي گهرن مان بڪيا وٺندو پيو اچي، هن کي ڪاوڙ آئي ۽ ڊڪ پڻ
 ٿيس. ڏسي ته هشام ماڻهن جا هن بڪي پنندڙ فقير پٺيان پيا هلن. جڏهين
 گوتم جون اکيون پريت وچان راجا تي کنيون، ڇا گوتم جي مهمما هئي، ڇا
 سندس شان هو. سڀ ماڻهو ادب ۾ بيٺا رهيا، ڪا مڻيا هئي هن فقير ۾! راجا،
 عجب ۾ پئجي ويو. گوتم چيس مان ٻڌن جي ڪل مان آهيان ۽ نه ڪي
 شهنشاهي ڪل مان، مان توهان اڳيان ڪنڌ ٿو نوايان پنهنجي حاصل
 ڪيل روشنيءَ جو خزانو ٿو پيٽا رکان.“ هلندا هليا، گوتم ٻڌ پيءُ اڳيان
 مهممڪتي جي سکيا جو خزانو ۽ چار سچ رکيا، جنهن سان هر شخص نروار
 جو آند ٿو پائي، ٻنهي جي اکين ۾ نئين جوتي واسو ڪيو. انهي ئي رات
 شهزادي يشودرا ۽ راجا سڌوڌن آتم مارگ (رستي) ۾ داخل ٿيا. انهيءَ ڏينهن
 نماشام جو سچ لهي سانجهي ٿي، گوتم ٻڌ هزارن جي مجموعي ۾ سمجهايو:
 ”ٻاهرين حواسن ۽ اندرين حواسن جو پيار اثر آهي، پر اها ٻي ڪا جيت
 آهي، جنهن کي ٻڌايو ڪين ٿو وٺي سگهي ۽ آخري جيت وقت خود موت
 مريو وڃي.“ ڪير بيان ڪري سگهي انهي امر لافاني سکيا کي، جيڪا
 گوتم ٻڌ جي مڪاربنڊ مان نڪتي. حاضر ماڻهن تي ته اثر پيو پر ساري عالم
 جي پڪين پُسن، وٽن ٽڻن، گلن ڦلن تي به گوتم جي پوتر ٻاڻي جواثر پيو.

6. آخري ڏينهن:

45 ورهيه گوتم ٻڌ هلندو هليو هو ٻڌائيندو رهيو. هن ڪا دعويٰ نه
 ڪئي، ته هو ڪنهن از غيبي هستيءَ طرفان آيو آهي، هن کي ڪنهن
 سيڪاري موڪليو آهي. هن پاڻ مشاهدو ڪري ويچار ڪري محسوس
 ڪيو. ڊڪ کي ختم ڪرڻ لاءِ حل ٻڌايو هن پنهنجو ڪو جانشين مقرر نه
 ڪيو. هو ڪنهن ذات پات، ننڍ وڏائي، راجا ۽ رنڪ جي الجهن ۾ نه ڦاٿو.
 آخر 80 سالن جي عمر ۾ هن هڪ شودر وٽ مڙدو گوشت کائيندي هڏي
 اٽڪڻ ڪري بيمار ٿي پيو. هن محسوس ڪيو ته سندس آخري وقت ويجهو
 آيو آهي، هن پنهنجا بکشو ڪٺا ڪيا، هنن پانيو اسان کي وڌيڪ ڪجهه

چوندو. گوتم ٻڌ سوال ڪيو: ”مون جيڪي چيو سو توهان کي معلوم آهي، توهان باعمل شخص آهيو اڃا ڪو سوال رهيل هجي ته پڇو؟“ ميٽر چيو ”اسان سڀ سمجهيو آهي، باقي ڪجهه ناهي پڇڻو. اسان کي سڀ ياد آهي.“ ڪجهه ڏينهن کان پوءِ ٻڌ جي طبيعت خراب ٿي. آند سندس سوت خاص خدمت گار عرض ڪيو ”ڪو وارث مقرر ڪيو. جو اوهان کان پوءِ رهنمائي ڪري“ ٻڌ فرمايو: ”آئون اوهان جهڙو انسان آهيان، ڪنهن وڏي بااختيار مون کي پيغام ڏيئي نه موڪليو آهي. نه آئون اوتار ٿي آيو آهيان. آئون پنهنجي محنت ۽ سمجه سان ٻڌ ٿيو آهيان. توهان به اهو سمجهي پجهي ٻڌ ٿي سگهندا.“

20 صدي جي مشهور فلاسافر برٽينبرسل چيو آهي: ”جي مونکي ڪو مذهب اختيار ڪرڻو پوي ته آئون ٻڌ ٿيان ها، جيڪو عقل تي بيٺل آهي ۽ نه ڇڙي اعتقاد تي.“ ٻڌ کي سندس بکشو تتاگتا سڏيندا هئا. تتاگتا جي معني آهي جنهن سچ کي پروڙيو آهي. ٻڌ اهو رهنما آهي، جنهن محنت سان رستو معلوم ڪيو ۽ رستو ڏيکاريو. ❖

سريلنڪا جو سفر

هي سريلنڪا جي سفر بابت ٽيون مضمون آهي. مون پهرئين مضمون ۾ لکيو هو ته سريلنڪا جي گادي جي هنڌ ڪولمبو کان مشهور ۽ خوبصورت پهاڙي شهر ڪئنڊي ڏانهن ويندي ريل گاڏي جي انترستي ٽرين ۾ سفر ڪندي منگليڪا نالي خاتون ملي هئي. اڀر ڪلاس جي جنهن ڪمپارٽمينٽ ۾ آءٌ سوار ٿيو هوس ان ۾ سمورا مسافر غيرملڪي (يورپي) سياح هئا، ۽ اهي سموريون عورتون هيون. اهو سال 1983ع جو جون جو مهينو هو. سريلنڪا ۾ اسان کان گهڻو گهٽ گرمي ٿيندي آهي پوءِ به يورپي عورتن کي گرمي ڏکي لڳي رهي هئي. انهيءَ ڪري سڀني کي ڪپڙا مختصر پاتل هئا ۽ پڻ انهن ۾ ڪابه سفيد وارن واري ڪراڙي عورت ڪانه هئي انهيءَ ڪري سندن مختصر ڊريس مان جواني ۽ حسن لپاڪا پائي رهيا هئا. هر ڪنهن ساڻ پنن تي ٻڌل هڙ، پاڻي جو بادلو ۽ چٽي گڏ هئا.

ڪمپارٽمينٽ ۾ گهڙي چوڌاري نظر ڦيرائيندو خوبصورت يورپي حسن جي نظاري مان اکيون ناريندو هڪ طرف خالي سيٽ تي ويهي رهيس. اڃا گاڏي رواني ٿيڻ ۾ ڪجهه دير هئي.

اتي انهيءَ ڪمپارٽمينٽ ۾ هڪ ايشيائي عورت اچي چڙهي. هن جو رنگ سفيد نه هو. ڪڻڪ رنگي هئي پر ڪجهه سفيدي ڏانهن مائل. هن اڳ ۾ وئيل يورپي عورتن تي نظر وڌي پوءِ ڪمپارٽمينٽ جي باقي حصي تي آهستي آهستي ٽلندي منهنجي سيٽ طرف آئي. مون اکين سان سندس آجيان ڪئي. هن مون ڏانهن نظر ڪندي اکين ۽ ڪنڌ جي هلڪي ڌوڙ سان جواب ڏنو ۽ منهنجي بينچ تي سامان رکي، بيهي سنورجي ويهڻ لڳي. مون ڏٺو سندس قد عام سريلنڪن عورتن کان ڊگھيرو هو. رنگ ڪارو به نه هوس. جسم ڌڙو به نه هو جيئن عام سريلنڪا جي عورتن جو ٿيندو آهي. جسم ۽

ان جا ورڪڙ پرڪشش هئا، مٿي تي نڪي ڇڻي هئس نڪي سڪارف نڪي سلوار قميص پاتل هئس. نڪي ساڙي پر جين ۽ جئڪٽ هوس. ڪنڌ تي مفلر ويڙهيل هو. مٿو اڳهاڙو هوس. وار گهاٽا ڪارا هئس، اکيون ڪاريون، پنيپر گهاٽا، ميڪ اپ ٿيل نه هوس. چپن تي لالي نه هئس. پر منهن تي ڪريم يا پائوڊر جا اهڃاڻ ظاهر هئا، وار ڊگها ۽ سنواريل هئس. ڪجهه وار لتڪيل هئس. سريٽنڪن لحاظ سان خوبصورت ۽ چڪ ڪندڙ عورت هئي. اسين هونئن ته سامهون ايندڙ عورت طرف ڌيان نه ڏيندا آهيون جو جڏهن پنهنجي ڪم تي ويندا آهيون ته ذهن خالي نه هوندو آهي پر پرديس ۾ سير سفر وقت هر ڌيان طلب ڳالهه طرف ذهن اُڀري اُٿندو آهي. چال ڌيمي ۽ پروقار هئس. هو ٻئي ٿيلها بينچ تي رکي ڪپڙا سنواري بينچ تي ويٺي.

يورپي عورتون ڪر ڪر ۽ چرپر ڪري هلڪو شور مچائي رهيون هيون، اسان کي اهو نٿي وڻيو هو هر گهڙي پاڻي جي بوتل ۾ تڪيون وجهي وڙور پاڻي جا ڍڪ پري رهيون هيون، هنن جو اهو شور اسان کي ٿورو ناگوار ۽ تڪليف ڏيندڙ محسوس ٿي رهيو هو.

گاڏيءَ سڀني هنئي، ٿورو چري آهستي هلي اسپيڊ پڪڙي ڪولمبو جي پليٽ فارم مان نڪري سنگل پار ڪيو. سريٽنڪا بيحد سائو ۽ سبز ملڪ آهي. وڻ بنهه گهاٽا ۽ ڊگها آهن. اسان جي ميرپورخاص شهر ۾ حيدرآباد روڊ تي سؤ سال پراڻن وڻن نمڻن ٽالهين ۽ سرهه جي وڻن کان ٻيڻا ٿيڻا ڇوٽا ڊگها هئا. شهر مان نڪري جهنگ ۾ داخل ٿياسون. ڪئنڊي اڃا گهڻو اڳتي هئي سوشلر ته مٿي پهڙن ۾ آهي، اڃا پهڙ نه شروع ٿيا آهن اڃا ته چاڙهه به نه آئي آهي. رملڪ نظاري سامهون هجڻ ڪري اخبار يا ڪتاب نه ڪنيم. پر سان بينچ تي ويٺل طرف نظر ڪيم ته ڏٺم هو ته مون کي ڏسي رهي هئي، منهن موڙڻ ۽ نظر ٻئي طرف ڪرڻ بدران هن مون کان انگريزيءَ ۾ پڇيو:

”توهان هندستاني آهيو؟“

جواب ڏنم

”نه! پاڪستاني آهيان.“

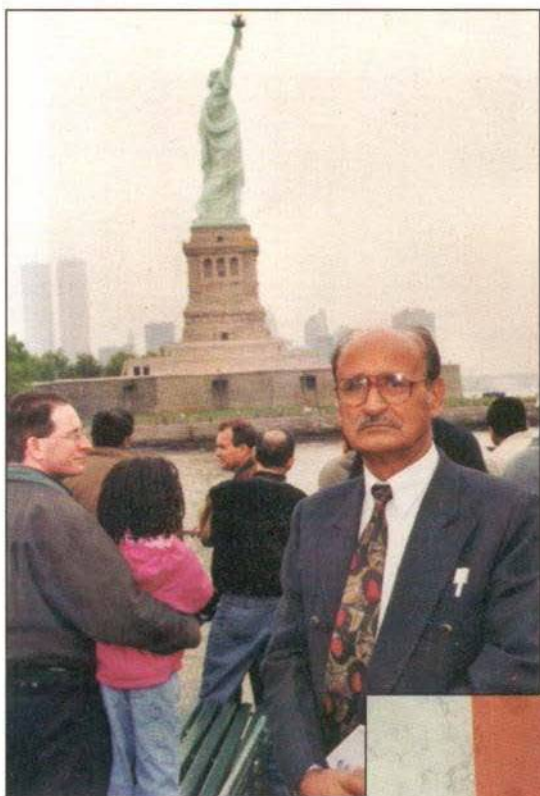
هن سمجهيو هوندو ته مسلمان آهيان تنهن ڪري چئي ڇڏيم
”پر مسلمان ناهيان هندو آهيان.“

واشنگٽن: ايل رام چيئملالڻي. شاهنواز ڏهر ۽ روچي رام (2002ع)

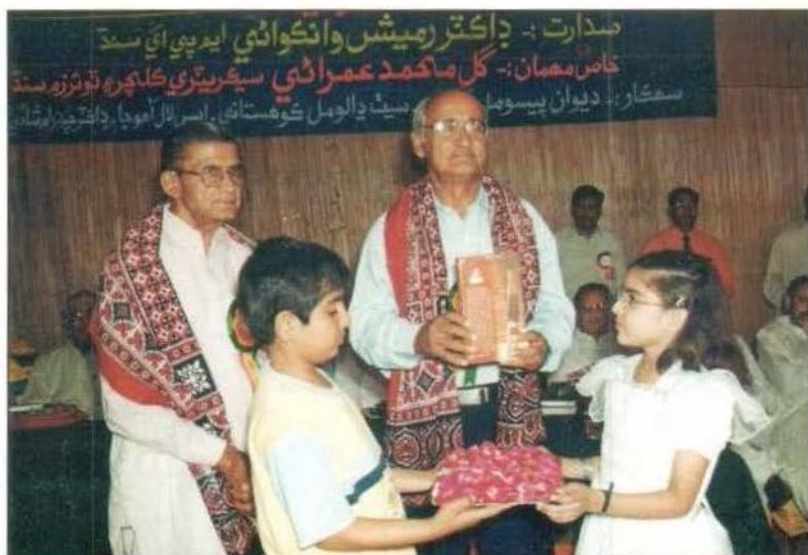
انگلينڊ جي ليڪ ڊسٽرٽ ۾ جڳ مشهور شاعر وليمر ورڊس ورٿ جي
رهائشگاه ڊوڪائيٽي تي جتي هُن 1799ع کان 1805ع تائين بهترين
شاعري تخليق ڪئي

نيويارڪ ۾ آزادي جي مجسمي اڳيان

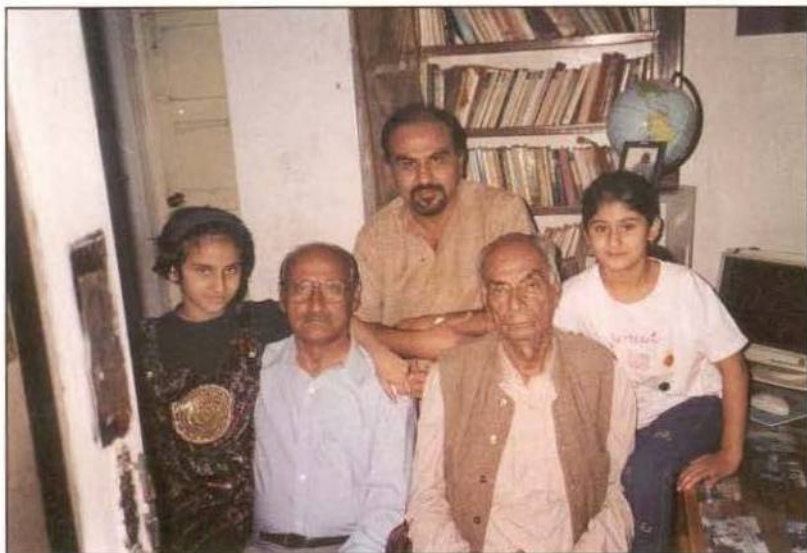
لنڊن ۾ مشاهير گسٽ جي ميوزم ۾
مهاتما گانڌي جي مجسمي پاران

ڪنيا لال سترما جي ڪتاب جو مھورت ڪندي

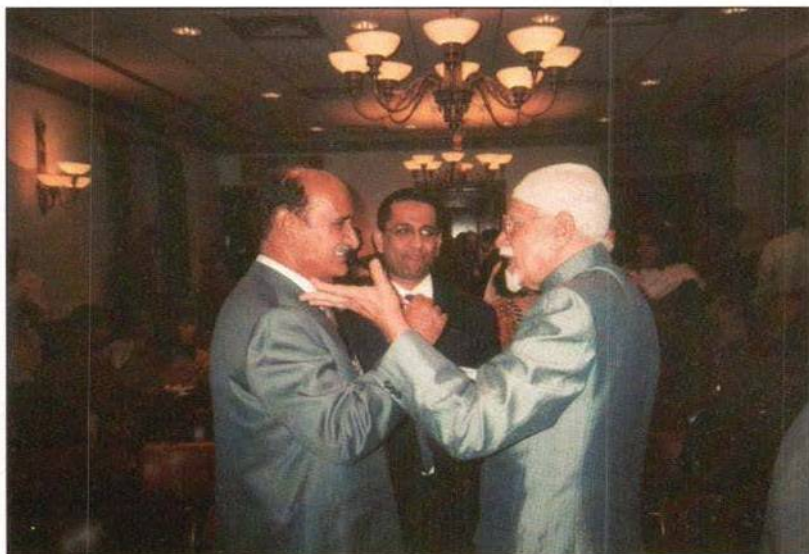
لنڊن ۾ رانعامر ڏينھي

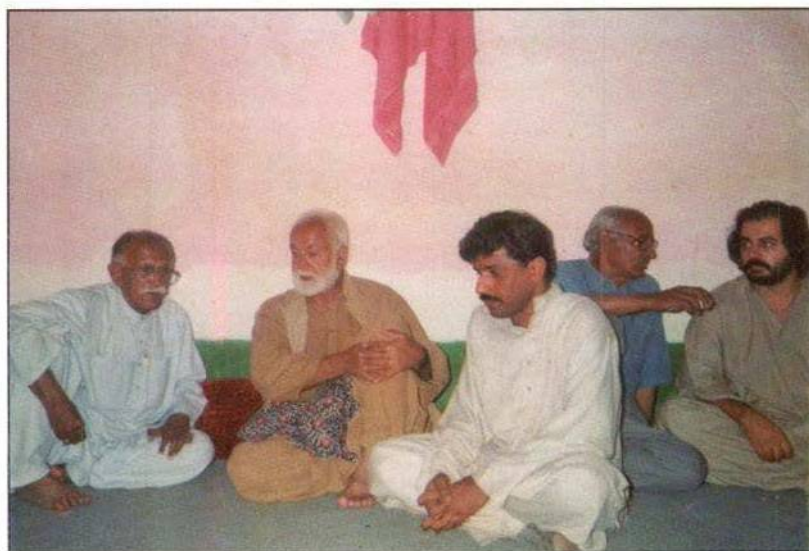
ميرپورخاص: ڪامريڊ سوڀوگيانچندائي، روچي رام، ڊاڪٽر نيل
ڪنٽ، سيڄل ۽ سوڙڻ اسان جي گهر ۾

دهلي ۾ سنڌي اڪيڊمي ۾ محمد ابراهيم جوڻي سان گڏ

واشنگتن: کيرت ٻاٻاڻي ۽ روچي رام

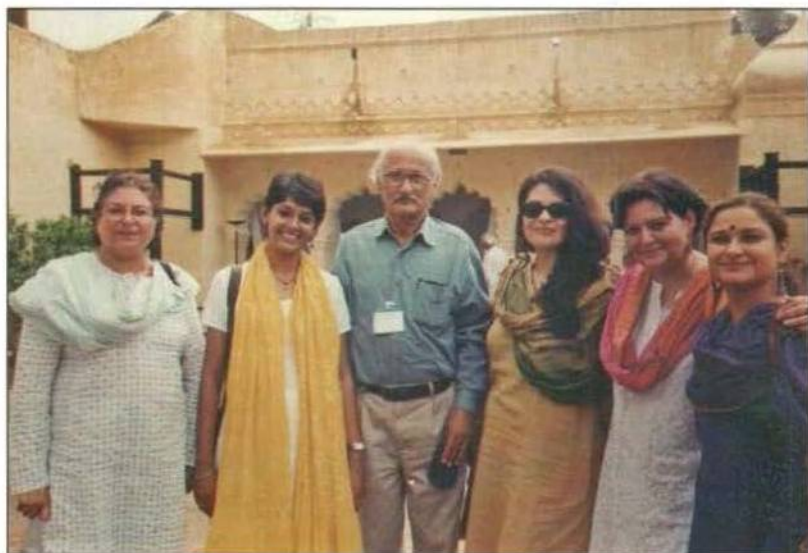
ڪامريڊ مير محمد ٽالپر باغ ٽنڊو ڄام ۾ بالاچ خان مريه روچي رام،
ادريس جتوئي، نواب خير بخش خان مري ۽ ڪامريڊ مير محمد ٽالپر
(14_2_99)

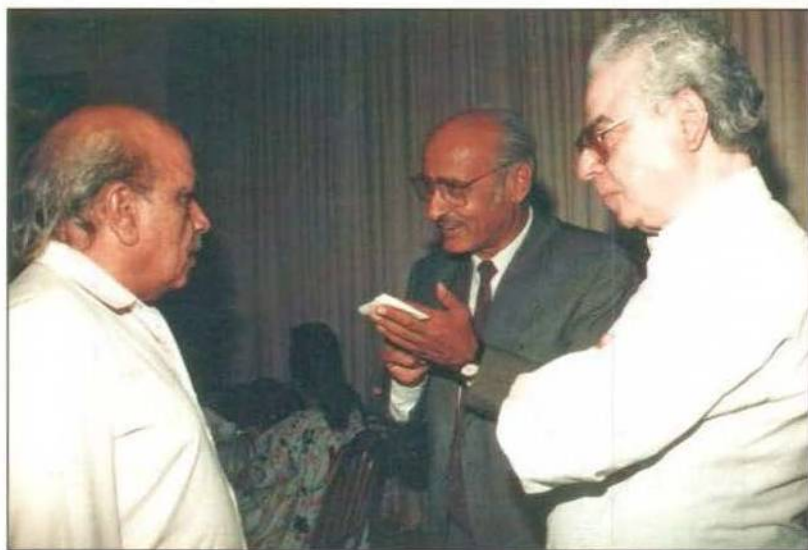
واشنگٽن: (روسترم ٽي) سيد غلام شاهه تقرير ڪندي، اسٽيج تي سردار
عطاءُ الله مينگل، ڪامريڊ روچي رام زاهد مخدوم، هندستاني ڊيليگيٽ
ڪيول ملڪاڻي ۽ رام چينملاڻي (2001_5_17)

باستن (يو ايس اي) ۾ روچي رام ۽ مهر حسين شاهه، هارورڊ يونيورسٽي ۾
هارورڊ جي مجسمي اڳيان

دهليءَ ۾ حنا جيلاني، مسز هاشمي (دختر فيض احمد فيض)، ثانيه سعيد
۽ فلم ايڪٽريس ننديتا داس سان. ساوٿ ايشيا هيومن رائٽس جي
هڪ فنڪشن ۾

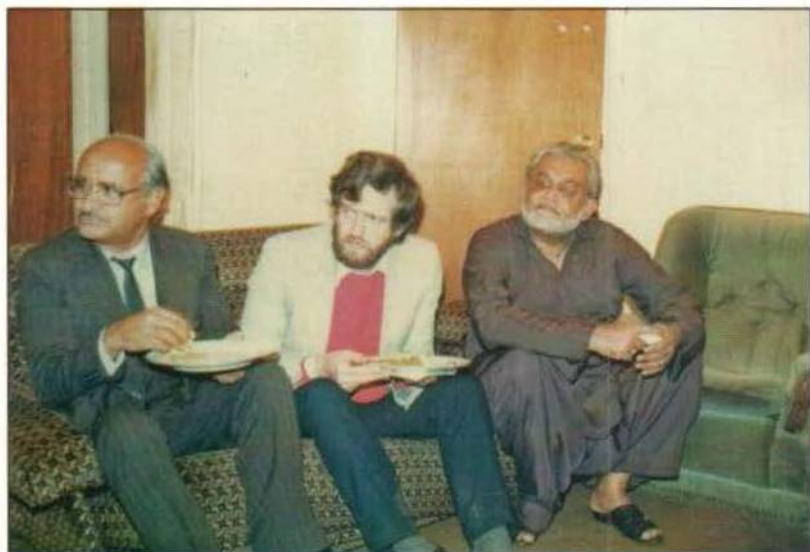
روچي رام، ڊاڪٽر هارون ۽ ايڇ آر سي پي جو ڊائريڪٽر رحمان صاحب

لنڊن ۾ پارليامينٽ هائوس ٻاهران عبدالخالق جوڻيجي ۽ قمر راجپر سان گڏ

ميرپورخاص ۾ ڪامريڊ سوڀو روچي راجي گهر، سندس پٽ ڊاڪٽر
هر ڪنٽ ۽ پوئين سوڙ ۽ سيجل سان گڏ

لنڊن ۾ پارليامينٽ هائوس آف ڪامن جي ميمبر ۽ چار صادق علي سان گڏ

لنڊن ۾ سردار عطاءُ الله ميٽگل سان سندس گهر ۾ (1989)

واشنگٽن: پراسٽيٽ ڊپارٽمينٽ روجي رام، ڊاڪٽر جانسن (ٽئڪٽڪ
چيئرمين اسٽيٽ ڊپارٽمينٽ) غلام شاهه ۽ منور لغاري

مشهور سنڌي اديب ۽ دانشور ڪيول ملڪاڻي ۽ رام چينملاڻي سان گڏ

هن ورجايو

”مون سمجهيو مسلمان آهيو.“

هن تعجب ۾ پئي پڇيو.

”ڇا هندو به پاڪستان ۾ رهندا آهن.“

چيم.

”ها، گهڻا ناهن پوءِ به ڪافي انداز ۾ آهن.“ وڌيڪ چيم، ”آءُ پاڪستان

جي صوبي سنڌ جو رهاڪو آهيان.“

مائي ورجايو:

”هتي سريلنڪا ۾ به ايڪٽر بيڪٽر سنڌي رهي ٿو، ڪئنبڊي ۾

هڪ اڌ دڪان اٿن. ڪئنبڊي جي مکيه بازار جي مين اسٽريٽ ۾

وڏا ڪپڙي ۽ سلڪ جا دوڪان اٿن. هتي جو وڏو صنعتڪار

ڪندن مل لميٽيڊ وارا آهن. سندن چيف مئن ڪندن مل وڏي

اثر رسوخ وارو آهي.“ مون چئي ڏنو ”ها هندو سنڌ مان لڏي

هندستان هليا ويا هئا. 1947ع ۾ آزادي ملڻ تي حالتون اهڙيون

ٿيون جو هندن کي سنڌ جا وڻ ڇڏڻا پيا، هزارن سالن جي تمدن ۽

وطن کي خيرباد چئي ويڳاڻا ٿي هندستان ۾ پڪڙجي ويا، باقي

اسين ٿورا بچيا آهيون.“

هتي اهو لکي ٿو ڇڏيان ته سريلنڪا ۾ مسلمان عزت وارا، معزز ۽

شريف سمجهيا وڃن ٿا. هو اتي حڪمران ٿي نه رهيا آهن نڪي حملو

ڪري آيل آهن، پر واپار سانگي آيل آهن يا هندستان جي ڪيرل ۽ تامل

ناڊو صوبي مان روزگار خاطر لڏڪڻي آيل آهن. اتي عرب واپاري ۽ مثلي

(Malaya) مسلمان پاڻي جي جهازن جا ناڪوٽا ٿي وسجي ويل آهن.

ريل پنهنجي رفتار سان هلندي هلي، پهاڙ جي چڙهائي آئي. سٺا جبلن

جا موڙ آيا، هي سال 1983ع جون مهيني جي ڳالهه آهي. آءُ 55 سالن جو

هوس محترم ڪان عمر ته ڪونه پڇيم پر جيئن ته هن چيو هو ڪئنبڊي لڳ

مشهور يونيورسٽي جي پٿر اڏينيا ڪئمپس تي جاگرافي ۾ ايم اي ڪلاس

جي شاگردياڻي هئي ان لحاظ سان سندس عمر 21 سال کن ٿيندي. جوان

چوڪري جي اها عمر بلوغت جي ڪشمڪش واري هجي ٿي، سامونڊي

جهرڻو جبل ٽڪر پٿر روڙا پار ڪندو اڳتي وڌڻ طرف تڪو ڊوڙندو ڪا راه ڪا پناه گاه ڳوليندو هجي ٿو. جيتوڻيڪ منهنجي هم سفر شانت ۽ مات ۾ هئي ۽ سندس جذبا نٿي پئي چلڪيا پر هلڪي گفتگو هلي پئي، هو ۽ سريلنڪا جي ڏکڻ ۾ مشهور سامونڊي بندر گال جي رهاڪو هئي، سندس نالو هو منگليڪا، سندس پتا دليپ نگر نائڪي اتي جي مهاڊيا ليه (هاڻ اسڪول) جو هيڊ ماستر هو. سندن ڪٽنب نسل جي حساب سان سنهالي هو. مذهب ٻڌ هون ۽ مادري زبان سنگهلي هئن. هو سريلنڪا ۾ آدم شماري جي حساب 75 سيڪڙو يعني پاري اڪثريت ۾ هئا. تامل 15 سيڪڙو ۽ باقي 15 سيڪڙو مسلمان، ڪرستان ۽ برگر وغيره هئا. خاص طرح واپار ۾، تعليم ۾ سرڪاري نوڪرين ۾ تامل اقليت هوندي به زور هئا، انهيءَ ڪري سنهالي هميشه پنهنجي حقن تلف ٿيڻ جون شڪايتون ڪندا رهندا هئا ۽ جذباتي ٿي پنهنجي حقن لاءِ جدوجهد ڪندا رهندا هئا. تامل هميشه ڪانئن مراعتون ڪسجڻ جي ڊپ واري سياست ڪندا رهندا هئا. اليڪشن ۾ پارليامينٽ ۾ جمهوريت ۾ سنهالي زور پڪڙيندا رهندا آيا. ۽ هاڻي وقت سندن آخري جنگ لڙڻ جو هو ۽ سارو ملڪ انهيءَ سياسي منجهيل ست سلجهائڻ ۾ لڳل هو.

تامل ۽ سنهالين ۾ سياسي طور وڙهڻ جا سمورا عنصر موجود هئا، تامل جو ڌرم هندو هو ۽ سنهالين جو ٻڌ هو. تاملن جو نسل دراوڙ هو. سنهالين جو نسل آريه هو. تاملن جي زبان تامل هئي، دراوڙن جي زبان مان ٺهيل هئي يا ان جي اثر هيٺ هئي. سنهالين جي زبان سنهالي هئي ۽ سنسڪرت مان ٺهيل هئي، ۽ ان جي اثر هيٺ هئي. هي ٻيو تمدن ۽ تاريخي تڪرار پر جديد معاشي ۽ سياسي تڪرار ائين هو جو تامل وڌيڪ پڙهيل هئا، نوڪرين ۾ گهڻا هئا، سمورو واپار سندن قبضي ۾ هو، ڇانهه جو پوکڻ، ڪارخانن ۾ ان جي تانجڻ ۽ نيڪال ۾ گهڻو ڪري تامل هئا. باقي اقليتون پنهنجي حال ۾ هيون، انهيءَ معاشي اڻ برابري ۽ حسد تڪرار کي وڌيڪ تيز ٿي ڪيو. نفرت جي جنگ جو سياسي بارود ٺهي رهيو هو چڱي ڳڻ جي دير هئي.

هاڻي اسان جي ريل ڪٽندي جي ويجهي پوندي آئي، هيتري ساري سياسي ايجنڊا ۽ ان کان سواءِ سريلنڪا جي خوبصورتِي انهن جي

خوبصورت ٻڌ مذهب اسان ٻنهي گفتگو ۾ محو ڪرڻ لاءِ ڪافي هو. مون کي مس منگليڪا نگرانائڪي ٻڌائيندي هلي ته ڪئنڊي کان اڳ ۾ سندس يونيورسٽي جي اسٽيشن پئراڊينيا ايندي اتي هوءَ لهي ويندي. ان کان پوءِ ڪئنڊي اسٽيشن ايندي جتي مون کي لهڻو هو. ريل اڃا به ان کان به مٿي تائين وڃي ٿي پر اسان جي انٽر سٽي ترين ڪئنڊي تائين هئي ۽ اڳتي نه هلندي. منگليڪا مون کي سندس هاسٽل جي انٽرپرس ۽ ٽيليفون نمبر ڏنا ۽ زور ڀري چيو ته ضرور سندس هاسٽل تي اچان ۽ هو مون کي يونيورسٽي گهمائيندي سو پئراڊينيا يونيورسٽي جي اسٽيشن آئي، اتي هڪدم ڪافي ماڻهو گاڏيءَ ۾ چڙهيا. هڪ ڪپڙي لٽي ٺهيل جوان اسان کي ويجهو آيو. اسين اتي بيٺا هئاسون منگليڪا کان موڪلائڻ لاءِ. نئين آيل جوان منگليڪا کي ڪيڪاريو ۽ مون کي ڪيڪاريندي چيائين ”سائين آءُ ٽرئول ايجنٽ آهيان. مسافرن جي رهنمائي ۽ خدمت ڪندو آهيان. گيسٽ هائوس ۽ ٽرانسپورٽ سان منهنجو تعلق آهي ۽ آءُ بڪنگ ڪندو آهيان. هر هنڌ منهنجون آفيسون آهن.“ مون چيو ”آءُ اهو فيصلو ته ڪٿي رهندس توڙي ڪٿي جي صلاح سان ڪندس. توهان کي آءُ ڪونه سڃاڻان.“ اتي ڀاڳن ڀري منگليڪا چيو هي سندن يونيورسٽي جي ڪنٽنين جو ٺيڪيدار آهي، اعتبار جوڳو شخص آهي، سندس گيسٽ هائوس به سٺو آهي.“ سو مون ڪٿي ها ڪئي، منگليڪا ته لهي ويئي، گاڏي هلي ڪئنڊي تي بيٺي، اتي اهو ٽرئول ايجنٽ اچي ظاهر ٿيو. منهنجو سامان ڪٿائي ٻاهر موٽر تي رکايائين. ۽ آءُ هنن جي گيسٽ هائوس تي سڄ لٽي مهل رسي ويس. شهر جي اتر ڪنڊ تي بدولا ڏانهن ويندڙ رستي لڳ جبلن جي هنج ۾ اسان جو گيسٽ هائوس هو. مسواڙ هئي 200 روپيا. سيلان جا روپيا برابر پاڪستان جي 100 روپين جي ٿين. جا ان گيسٽ هائوس جي معيار مطابق ٻنھ گهٽ هئي، تيار ٿي بازار گهمڻ نڪتس، ڪئنڊي جي بازار ڊگهي ٻنھ ڊگهي آهي سوين دڪان ٿيندا. صبح جو سوير اٿيس، صبح جي پساڙ لاءِ نڪتس، نيرن تي گيسٽ هائوس جا مسافر جيڪي سموريون يورپي عورتون هيون سي نيرن تي ماني ڪاٽڻ واري ڪمري ۾ گڏيون. ترت ٽريول ايجنسي جي ڪار آئي جنهن مون کي انهيءَ ڏينهن ڪئنڊي شهر لڳ ڏسڻ جهڙيون جڳهون گهمائي ورتيون، پوءِ

خود گهمڻ لاءِ ڪجهه ڏينهن انهيءَ گيسٽ هائوس ۾ رهي پيس، ڪئنڊي شهر جي مرڪز ۾ پاڻي جي ڍنڍ آهي، ان لڳ رستو آهي. رستي جي پئي پاسي ٻڌ ڌرم جو تاريخي مندر آهي. جنهن کي چون ٿيمپل آف دي ٽوٿ (Temple of the Tooth) يعني ڏند وارو مندر جتي مهاڻا گوتم ٻڌ جو ڏند رکيل آهي. مندر آثار قديمه وانگر قتل جڳهه ناهي پر چالو هلندڙ مندر آهي. جنهن ۾ روزانو Prayer ٿيندي آهي، مقامي زبان ۾ به پوڄا ڪي پريهر چون. ان لڳ رستي تي ڪيترائي شخص پنڌ ۽ پसार ڪرڻ ايندا آهن. ڪيترائي غير ملڪي هوندا آهن. اتي هڪ رٿائڊ پوڙهو منهنجو يار ٿي ويو هو هاءِ اسڪول جو پيشن تي لٿل انگريزي زبان جو استاد هو. وڏو دلبر شخص هو. علم دوست هو عالم هو ڄاڻو هو. ڪيترن ڪتابن جو ليکڪ هو. هن چيو ته سندس پٽ پٿراڊينيا ڪئمپس ۾ شاگرد آهي. مون کي ياد آيو ته ترين ۾ هر سفر شاگرد منگليڪا به اتي جي هئي. آءٌ منگليڪا وٽ سندس هاسٽل ۾ نه ويس ڇاڪاڻ ته ڪاليج گرل پٺيان اچن وارن وارو پرديسي ڪٿي رلي! باقي شاگرد ڇا چوندا؟ جيئن اوندھ ٿيندي هئي بزرگ مون کي چونڊو هو ”هل گئي تي“ هوروزانو گئي تي سريلنڪا جي مشهور وسڪي ڪوڪونٽ عرق (Coconut Arak) پيئندو هو. آءٌ ڪونه بيان انهيءَ ڪري اتي ئي روڊ تي ڍنڍ لڳ بينچ تي ويهي رات کي ڪارو برقعو پائيندي ڏسندو هوس ۽ دير سان موٽندو هوس.

هڪ ڏينهن اهو سومر جو ڏينهن هو بالڪرشنن مون کي چيو هو آرتوار ڏينهن پٿراڊينيا يونيورسٽي ويو هو جتي هن کي مس منگليڪا نگراناڻي ملي هئي هن چيو هن کي آءٌ ترين ۾ مليو هوس ۽ وٽس هاسٽل ۾ ملڻ جو واعدو به ڪيو هوم. هن کي منهنجو نالو به ياد هو. هن وڌيڪ ٻڌايو ته هن جي مرضي مون سان ملڻ جي هئي ۽ هوءَ مارڪسزم جي روشني ۾ سريلنڪا ڪشمڪش کي سمجهڻ چاهي ٿي ۽ مون کان متاثر ٿيل ٿي لڳي، ماسٽر ڪيس منهنجو ڏس پتو ۽ گيسٽ هائوس جو نمبر به ڏنو هو. ماسٽر اهو به ٻڌايو ته سندس پٽ سالي جو انهيءَ محترم سان لڳاؤ آهي، مبادا اها منڊي چٽنگ عشق ۾ نه تبديل ٿئي ۽ پوءِ هن سنهالي تامل تڪرار ۾ ڪو بحران نه پيدا ٿي پوي. ڇاڪاڻ ته هو (JVP) جنتا وڪي پرسنا معنيٰ (Peoples liberation

front) پارٽي جي عهديدار آهي جنهن تي سنهالي ڪميونسٽن جو قبضو آهي جيڪي به نيشنلسٽ آهن ۽ تاملن جي خلاف آهن. هو ڪڏهن به سالي بالڪرشن کي برداشت نه ڪندا، ڇاڪاڻ ته هو هر هڪ تامل کي غدار سمجهندا آهن ۽ شادي ممڪن ناهي.

خير هڪ ڏينهن ڀاڳن پري منگليڪا اچي منهنجي گيسٽ هائوس تي سهڙي. ساڻس گڏ سالي به هو. چيائون اسان بنا اڳواٽ ڄاڻ جي آيا آهيون. اڄ اوهان کي چانهه جا باغ گهمائڻ جو ارادو اٿئون جتي اوهان اسان جي پارٽي جي سياسي ونگ سان ملائينداسون.

سريلنڪا چانهه جي پوک ۽ چانهه جي پنن مان چانهه تيار ڪرڻ جيڪا اسين روز استعمال ڪندا آهيون ان جو مرڪز آهي. ڏه لک ايڪڙن ۾ جبلن ۽ پهاڙن جي لاهين تي انگريزن چين ۽ آسام (هندستان) مان ٻوٽا کڻي پوکي ان کي پيئڻ لائق بڻائڻ جا ڪارخانا لڳايا. چانهه پوکڻ ۽ پن چونڊڻ لاءِ ڏه لک تامل مزور مدراس صوبي مان جنهن کي هينئر تامل ناڊو چون ٿا لڏائي وئي آيا. انهن کي به آباد ڪيائون، 50 کن انگريزن جون چانهه جي باغن جون ڪمپنيون ٺاهيل آهن. ان ۾ وڏي ڪمپني لپٽن جي آهي جنهن جو باني مالڪ سر هينري لپٽن هو جنهن جي ڊين تي لکيل هوندو هو ”انگلينڊ جي ملڪ وڪٽوريا جي سرپرستيءَ هيٺ.“ انگريزي ۾ لکيل هوندو. By appointment with Queen Victoria the Empress of India سر

هينري لپٽن لنڊن وڃي راڻي وڪٽوريا کي روبرو خاص اوچي جنس جي چانهه خاص ڊين ۾ پيش ڪندو هو. انگريزن چانهه جي باغن تي ڪم ڪندڙ تامل مزورن جي بيهود لاءِ انهن جون مزور انجمنون ٺهرايون. ٿريڊ يونينون ٺاهيون. ويندي ڪميونسٽ پارٽي جون به مزور آفيسون اڃا تائين ڪم پيون ڪن. ٽراٽسڪي مسلڪ جون ٿريڊ يونينون به آهن. اسان جو دوست عزيز خواجه به اهڙي هڪ ٿريڊ يونين سيلان ڊيموڪريٽڪ ڪانگريس هلائيندو هو. انگريزن جو ڪمال ڏسو هنن سخت پهاڙن ۾ ڏه لک ايڪڙن ۾ چانهه جا ٻوٽا لڳايا جيڪي سمنڊ کان هڪ فوٽ اوچي جڳهه کان وٺي ٽي هزار کان به مٿي فوٽن تائين جبلن ۾ چانهه جا ٻوٽا لڳل آهن.

سو ڀاڳن پري منگليڪا سندس ساٿي سالي بالڪرشن سان گڏ چانهه

جي باغن طرف روانا ٿياسون، ڇانهه جا ڪيت ته ڪنڌي مان نڪرندي ٿي شروع ٿا ٿين، گاڏي سالي هلائي رهيو هو. رستي تي ڇانهه جي باغن ۾ چونڊيندڙ عورتون هيون، هنن جي پنن تي ٽوڪريون هيون جن جون پٽيون مزدورن جي مٿي تي ويڙهيل هيون. هو آهستي آهستي ڇانهه جا پن پٽي ٽوڪرين ۾ وجهي رهيون هيون. اسان جي ملڪ ۾ عام طرح ڪپهه جو چونڊو ٿيندو آهي سو گهڻو ڪري عورتون ڪنڌيون آهن. ائين تڪڙو آهستي ڪار هلائيندي رستي تي بيهي نظارا ڏسندي اسين وڏي ۾ وڏي ڇانهه جي باغ هٿان ٿي اسٽيٽ Hantan Tea Estate تي رسيا سون. باغ جي آفيس لڳ وڏو ڇانهه سڪائڻ ۽ سموهڻ جو ڪارخانو هو. اسان جو استقبال مس روزي ڪيو جا ڪارخاني جي اطلاعات کاتي جي مڪ هئي. اسان کي اندر ويهاري عليڪ سليڪ بعد اسان کي سندن آفيس لڳ نرسري ۾ وٺي آيا. مس روزي ايدورڊس سنهالي هئي. نالو ڪرستانن وارو هئس ائين سريلنڪا ۾ ڪيترن ئي ڪٽنبن جي سنهالي يا تامل نالن سان گڏ ڪرستان نالا شامل ٿيل آهن. روزي سفيد ساڙهيءَ ۾ هئي. جوان ۽ خوبصورت عورت هئي. مون کيس مس ڪري ٿي چيو. مون کي منگليڪا چيو ته روزي مس ناهي، پر مسز آهي. مسز يا مئڊم پوڙهين عورتن کي سڏبو آهي. اوهان کيس بنا تڪلف جي روزي سڏيوس.

نرسري کان اڳتي اسين ڇانهه جي پوک اندر گهڙي وياسون. اسان کي پوک ۽ ٻوٽن ۾ بيهاري روزي سمجهايو ته ڪهڙا ٻوٽا ڇانهه جي ڪهڙي جنس جا آهن، اعليٰ درجي کان ٿيندي معمولي درجي تائين هئا، باغن ۾ مايون پڻ پٽي رهيون هيون. اهو پڻ چئڻ جو به هنر هجي ٿو پوءِ نرسري تي موٽي آياسون. جتي انهن چيو ته هو جيئن اسين سارين جو لٽبو ڪندا آهيون ائين ڇانهه جو لٽبو ڪندا آهن پوءِ اهي ڪچا ٻوٽا زمين ۾ هڻندا آهن. هنن ننڍي ٻوٽي کان وڏي ٿيڻ تائين پراسيس اسان کي سمجھائي.

روزي وڌيڪ ڳالهه ڪئي ته هي سمورا ڇانهه جا باغ قوميايا (Nationalize) ويا هئا، محترم سري ماءُ پڻڊار ٺاڪي وزيراعظم 70 جي ڏهاڪي ۾ قومي تحويل ۾ ورتا هئا. پوءِ جيئن ته سريلنڪا وارن وٽ جارڻ ۽ ڄاڻو نه هئا سرڪار قومي تحويل ۾ وٺي وري ساڳين انگريز ڪمپنين کي

20 سالن جي نيڪي تي ڏنا. فرق اهو ٿيو جو انتظام ڍلو ٿي ويو وڌيڪ سيڙپ ۽ ترقي ۽ تحقيق بند ٿي ويئي ۽ سرڪاري وزيرن ۽ ڪامورن ڪميشن کاڌي.

خير منجهند جي مانيءَ جو بندوبست ڪارخاني تي نه هو پر روزي پنهنجي گهر ۾ رکيو هو جتي خبر پيم ته روزي به هنن انقلابين سان گڏ آهي. شام جو آفيس جي ٽڪري جي ٻئي پاسي ٻڌ خانقاه ۾ هلڻو هو جتي وڌيڪ ملاقاتون رکيل هيون. تيستائين روزي جي گهر شام تائين رهڻو هو. روزي اهو ذڪر چيڙيو ته منگليڪا ۽ سالي جو عشق ٿڌو نٿو ٿئي، اهو لاڳاپو تحريڪ کي سندن ڪٽنب کي ۽ پڻ نسلي هم آهنگي کي نقصان رسائيندو. هنن چيو ته هو سياسي ڪم لاءِ پنهنجي پيار جي قرباني ڏيڻ لاءِ تيار آهن. مون کين چيو عورت ۽ مرد ٻنهي ۾ هر ساهه واري انسان ۾ هڪ عجيب شڪتي ۽ بيحد قوت اڀرندي آهي. جڏهن هڪ مرد عورت طرف ۽ عورت مرد طرف ڇڪبي آهي. ڏسو هي شاعرن دانشورن نه عشقيانه داستان وائڻا ڪيا آهن؟ هي ليلا مجنون، شيرين فرهاد، روميو جوئليٽ آهي، سنهڻي ميهار هي مومل راڻو هي قربان ٿيندڙ جذبا انهيءَ دريائي تغياڻي ۽ ٻوڏ وانگر ٿيندا آهن. جيڪي جبلن کي ٽڪرن کي وڻن کي بيابانن کي لوڙهي ويندا آهن انهن کي روڪڻ ممڪن ڪٿي هجي پر آسان ناهي. هي قدرت جو عجيب نظام آهي. شايد سماج فرسوده ٿئي ٿي، رنگ نسل ڌرم جا پيدا انسان کي ويڙاهين ٿا، انهن ۾ برابري مرد ۽ عورت جي هڪ ٻئي کي ويجهو آڻي ٿي، اوهان جيترو هنن کي روڪيندا هؤ اوترو ردعمل طور وڌيڪ عشق جي آتش ۾ برندا. منهنجو خيال آهي ته هنن جي محبت تحريڪ کي فائدو به پهچائي سگهي ٿي.

ايندڙ مضمون ۾ بيان ڪندس ته سندن پيار ڪيئن کين تڪليفون پهچايون ۽ آخر ڪٿي منزل پهتي. آخر اهو به ٿيو هو ته سنهالي قوم پرستن هنن کي قتل ڪرڻ جي فتويٰ جاري ڪئي هئي ته منگليڪا سنهالين جي دشمنن تاملن جي ايجنٽ آهي سالي معرفت انهن جي جاسوس آهي.

اهو بيان اڳتي ايندو هاڻي سج لهڻ وارو هو اسان کي خانقاه ۾ هلڻو هو. جتي اول هنن سڀني پارٽين جي ٽريننگ ڪئمپ هئي. ان بعد خاص

اندر گرائونڊ ليڊرن جي بريفنگ، جنهن ۾ هنن زور ڀريو ته ڪجهه آءُ گالهايان، ڳالهه ڪي مختصر ٿا ڪيون انهيءَ خاص گروپ ۾ مون هن ريت بيان ڏنو:

آءُ ٽڪل مارڪسست آهيان توهان توانا انقلابي آهيو هاري مزدور جي آزادي لاءِ لڙي رهيا آهيو توهان تعليم ۽ معلومات جي تجربن جي تپش مان گذري هر سوشلسٽ فڪر جا نمائنده هتي موجود آهيو توهان سنهالي قوم پرستي ۽ تامل قوم پرستي ٻنهي جي تصادم کي جانچي ۽ ڀانڀي معاملي جي سڀني پهلوئن تي بالغ سوچ رکو ٿا.

مون ٿوري عرصي ۾ سري لنڪا جي سياسي اٿل پٿل کي غور سان چڪاسيو آهي، مون کي لڳي ٿو ته توهان جو ذهن اهڙي سمت وڌي رهيو آهي جتي اونداهه نه ڪٿي هجي پر سوجهري جي ڪا راهه موجود ناهي. توهان بند گلي ۾ هلندي ان جي آخري حصي تي اچي پهتا آهيو اڳتي سمورا رستا بند آهن.

19 صدي ۾ انگلستان ۾ مشهور سياستدان لبرل ذهن وارو گلنڊاسٽون جو صدي جي آخر ۾ پرائيم منسٽر هو. هن ڪارل مارڪس جي ڊاس ڪمپيٽل جي انگريزي ۾ ترجمي پڙهڻ بعد چيو هو ته، ”دولت ۽ پاور جو نشو امير ۽ آسوده ماڻهن ۾ هڪ آڪٽر ٺاهيندو آهي.“ ڪارل مارڪس جڏهن اهو پڙهيو ته هن جواب ڏنو ۽ آئرنل گلنڊاسٽون بيان تان ڦري ويو. مون کي لڳندو آهي ته ڪميونسٽ به انهيءَ قسم جي آڪٽر ۾ آهن ته هٿيار بند جدوجهد ڪرڻ ۽ هٿيار ڪٽڻ شرط هو بندوق جي ناليءَ مان انقلاب آڻي ڪاميابي ماڻي سگهندا.

هن وقت سمورا لبرل ۽ سوشلسٽ حلقا بمع ڪميونسٽ متفق آهن ۽ انقلاب لاءِ تيار ٿيا آهن. پر دوستوياد رکو! اوهان جي تحريڪ اوهان جي هٿن مان نڪري ويندي. اوهين بي وس ٿي ويندا. سنهالي قوم پرست ۽ تامل قوم پرست ئي اڳتي نڪري ايندا. توهان مان ڪي ترقي ۽ جمهوريت چاهين ٿا ٻيا تمدني ۽ مذهبي نقطا ڪٿي نڪتا آهن ڪنهن کي به حقيقي متعين ٿيل قومي جامع نقط نظر ناهي جنهن ۾ سمورو سري لنڪا سمورا سنهالي سمورا تامل سمورا مزدور سمورا هاري سمورا شاگرد سمورا ننڍڙا

وڇترا ماڻهو سمانجي سگهن. مارڪس جا نقطا انگلينڊ جي صنعتي انقلاب مان نڪتا هئا، هي پهاڙ هي اونچا جبل هي ساوا وڻ هي چانورن جا ڪيٽ چانهه جا باغ هي چانهه جا مزور هي ٻڌ خانقاهون هي مندر هي گرجائون ۽ معصوم ماڻهو ڪا نئين ڳالهه چاهين ٿا، ٻڌايو ته توهان وٽ ڪيترن عام شهرين جون بجيتون ويچار هيٺ آيون آهن؟

توهان سريلنڪا جي معاشي نظام جي Surplus Value جي ڇنڊڇاڻ ڪئي آهي؟ معاملو آسان ناهي، بندوقون هيٺ رڪو تشدد جي هن وقت ضرورت ناهي، سوسائٽي جنگ جي جنون ۾ ڦاسي رهي آهي، تشدد عام ماڻهن مان رحم دلي ۽ نفاست کي ڦٽو ڪري رهي آهي. توهان حالتن جو تجزيو ته ڪيو آهي پر اهو نه سوچيو اٿو ته انهن کي ڪيئن سنوارجي، اڳتي وڌجي يا تبديل ڪجي. ڪنهن ٻڌ پڪشو چيو هو ته هن سنسار جي اسڪيم کي توهان جا خيال بدلائي نه سگهندا پر تبديلي جي اوسر جي ارتقا جي عمل مطابق ان کي رهڻ لائق بڻائي سگهندا. ڪائنات نه بدلي توهان بدلجو. مون انهيءَ سفر ۾ سريلنڪا وري وري ڏيان سان ڏٺو. مون آواز ٻڌا ته ڪيئن معاملو مچڻ وارو آهي، منگليڪا سالي جي عشق ڪهڙا رنگ لاتا، ان بابت ٻئي مضمون ۾ ذڪر ڪندس. آءُ 21 جولاءِ تي واپس ڪراچي آيس ۽ 23 جولاءِ تي 15 سنهالي فوجي تاملن گهاٽ هڻي ماري ۽ 23 جولاءِ تي سنهالين 3000 تامل تن ڏينهن ۾ ماري ۽ جنگ 25 سال هلندي هلي، انهيءَ جنگ ۾ هندستان جو پرائم منسٽر راجيو گانڌي قتل ٿيو. سريلنڪا جو صدر قتل ٿيو ۽ سوين معتبر هستيون قتل ٿيون، هاڻي اچي تاملن جي جماعت لبريشن ٽائيگرس آف تامل ايلان شڪست کاڌي آهي، سندن اڳواڻ پرياکرن ۽ سندن پٽ ۽ ساٿي مارجي ويا. سنهالين ٻڌن فتح حاصل ڪئي آهي، منگليڪا ۽ سالي جي عشق جو ڇا ٿيو. جنگ ۾ ڇا ٿيو، ڪهڙي ۽ ڪيتري تباهي آئي؟ ان ۾ انسانن انسانن جو ڪوس ڪيو. مخلوق جو ڇا ٿيو اهو ايندڙ مضمون ۾. *

سري لنڪا جي جنگ ۽ سفر

(چوٿين قسط)

سري لنڪا بابت اڳئين مضمون جي آخر ۾ لکيو هوم ته هاڻي مئي 2009ع ۾ جنگ ختم ٿي جيڪا 26 ورهيه اڳ 23 جولاءِ 1983ع تي شروع ٿي هئي، ۽ اتي جو باقي احوال ٻئي مضمون ۾ لکندس، سو هاڻي اهو حال لکان ٿو.

سنهالي ۽ تامل فرقن ۾ 23 جولاءِ 1983ع جي خوني فسادن کان اڳ ۾ ئي تصادم جي ڪيفيت، تڪرار ۽ جهڳٽا فساد چالو هئا، خاص ڪري 1976ع کان وٺي تاملن جنگ لاءِ تياريون شروع ڪيون پئي ته سنهالي پڻ تيار پئي ٿيا. 15 کن سنهالي سولجر تاملن گهات هڻي قتل ڪيا هئا، جن جا لاش تاملن جي مرڪز جافنا مان ڪڍي ڪولمبو ۾ آخري رسومات لاءِ آيا. حڪومت سنهالين جي هئي، لاش سنهالين جا هئا، عام سنهالي خلق ۾ وڏو تاءُ ۽ ڪاوڙ هئي. جن تاملن تي حملا شروع ڪيا. هڪ ڏينهن ۾ 3000 ماڻهو قتل ڪيا. ڪولمبو ۾ ويليڪڊا هاءِ سيڪيورٽي جيل ۾ 37 تاملن جا مڪ ليڊر اديب، ليڪڪ ۽ معزز ماڻهو هئا جن کي جيل ۾ سنهالي قيدين ۽ جيل جي عملي چاڪن، لنين ۽ ڏنڊن سان 26 جولاءِ تي ماري ڇڏيو. اهي معزز High profile قيدي خاص بئڪ ۾ بند هئا. اڪين ڏٺي شاهدن ڳالهه ڪئي ته جيل اختياري وارن ان جون چاٻيون سنهالي قيدين کي ڏيون جن قتل ڪيو. ساڳئي نموني ڍاڪا ۾ 1971ع ۾ سينٽرل جيل ۾ پاڪستاني فوج ۽ جماعت اسلامي جي عسڪري تنظيمين البدر ۽ الشمس بينگالي دانشور ۽ يونيورسٽي جا پروفيسر قتل ڪيا هئا. انهيءَ هفتي ۾ ڪولمبو ۽ ڪئنڊي ۽ ٻين شهرن ۾ سنهالين سوين تامل قتل ڪيا سندن گهر جلایا، ڪيترن تاملن مندرن ۾ پناهه ورتي، ڪرفيو لڳل هو. پوليس ۽ ملٽري رستن تي بيٺي هوندي

هئي چڪر لڳائيندي هئي، عام سنهالي غنڊا سنهالي بدمعاش قوم پرست دهشتگرد تاملن کي ماريندا هئا. هو ڪجهه نه ڪندا هئا. مون کي ڪراچي جي وڪيل محمد حيات جوڻيجي ٻڌايو ته هو ان وقت اونهاري جي موڪلن ۾ لنڊن ۽ ڪئناڊا ۾ هو جتي سريلنڪا ۾ يورپي سياح اهڙي ته مصيبت ۾ ڦاٿا هئا مس جند ڇڏائي نڪتا. اها باهه هنن ڏٺي اهڙي ته هيبت هئي جو هو سريلنڪا طرف نظر ڪندي ۽ نالو وٺندي ڏڪن ٿا، منهنجي ڪولمبو جي دوست ولايٽر جو رتملنا محلي ۾ رهندو هو تنهن مدراس (انڊيا) مان خط لکيو ته هو مشڪل سان گهر جلندو ڇڏي جان بچائي ڪولمبو مان ڀڄي مدراس ۾ اچي پناهه ورتي آهي.

سالي بالڪرشن انڊر گرائونڊ ٿي لکي ويو سندس پتا قتل ٿي ويو. پاڳن پري منگليڪا JVP جي ورڪرن سان گڏ گرفتار ٿي جيل ۾ بند ٿي. حڪومت مشڪل سان لا ۽ آرڊر قائم رکي سگهي، گهڻو ڪري سڀني سياسي پارٽين، سنهالين جي پارٽين، تاملن جي پارٽين ۽ ڪميونسٽ سوشلسٽ پارٽين جي ورڪرن کي گرفتار ڪيو ويو. اهو پڻيٽ اوچتو پڙڪيو پر ان لاءِ حالتون اڳ ۾ ئي تيار ٿيل هيون، فصل تيار هو رڳو هڪ چٽنگ سان آگ لڳي ويئي. آءٌ خوش نصيب هوس جو 21 جولاءِ 1983ع تي ڪراچي موٽي آيس بي صورت ۾ 23 جولاءِ 1983ع جي فسادن ۾ الائجي ڪهڙو حال ٿييم ها. ڪميونسٽ پارٽي جي ڪولمبو شهر ۾ وڏي آفيس هئي، ٻه اخبارون ڪيندا هئا. پنهنجي پريس هون، سندن سيڪريٽري جي وڏي آفيس هئي، ان ۾ پوليتي بيورو جي ميٽنگ جو وڏو سينگاريل خوبصورت فرنيچر وارو هال هون، سمورو جلي خاڪ ٿي ويو. سيڪريٽري پي ڪي سلوا گرفتار ڪيو ويو. آخر ۾ هو به قتل ٿي ويو. ٻيو منهنجو دوست هو امرتا لنگم جو TLF پارٽي جو هو ۽ پارليامينٽ جو ميمبر ۽ ليڊر آف ڊي اپوزيشن (حزب اختلاف) هو. ان کي به قتل ڪري ويا، ان کي LTTE وارن معنيٰ تاملن قتل ڪيو. ڇاڪاڻ ته هو عدم تشدد جي ڳالهه ڪندو هو ۽ هٿياربند تحريڪ جو مخالف هو. JVP جيڪا ڪميونسٽ پارٽي کان جدا هئي، پر شايد ٽراٽسڪي جي نقط نظر واري هئي جنهن ۾ سمورين ڌرين جا دانشور ۽ مدبر شامل هئا، منگليڪا به شامل هئي سا JVP پوليس جي تشدد

جوشڪار ٿي ۽ تنتر بتر ٿي ويئي. سالي اڃا ڪنهن ڀارتي ۾ شامل نه ٿيل هو. منگليڪا جي آزاد ٿيڻ کان پوءِ هنن جي شهر گال (Galle) ۾ اچي لڪو. عشق چريائي وانگر ويرا ويرا وڌندو رهيو. حالات مخدوش هئا، اهڙين حالتن ۾ ٻئي هڪ ٻئي کان پوليس جي ڊپ ڪري پري رهيا.

گهرو جنگ جاري رهي. تاملن جي مڪه جماعت لبريشن ٿاڻيگرس آف تامل ايلان Libration Tigers of Tamil Elan (L T T E) جو ليڊر پرياکرن وڏو ذهين ۽ ڪمٽيڊ ليڊر هو. ٻيون تامل پارٽيون جهت نه جهلي سگهيون. ۽ L T T E ۾ ضم ٿي ويون. تاملن جو هندستان ۾ جدا صوبو آهي، جنهن کي تامل ناڊو سڏيندا آهن ان جي گادي جو هنڌ مدراس آهي جنهن کي هاڻي چنائي ٿا چون. تامل ناڊو صوبي جي آدم شماري چار ڪروڙ آهي. سريلنڪا ۾ 25 لک تامل ٿيندا. هنن کي مدراس وارن جي هٿي هئي، تامل گهرو جنگ بعد ساري دنيا ۾ ڦهلجي ويا. ڊاڪٽر لڪومل لهائو جيڪو لنڊن ۾ وڏو پروفيسر ۽ سائنسدان آهي اهو جڏهن لنڊن لڳ سين آلبنز ڳوٺ ۾ رهندو هو ۽ جنهن جڳهه ۾ مساوڙي تي رهندو هو ان جو مالڪ به سالي نالي تامل هو. هو L T T E جو وڏو ورڪر هو. تاملن کي انهيءَ جنگ جي ڪري ڪٽاڏا ۾ ۽ ڪن يوربي ملڪن ۾ پناهه ملي. آءُ جڏهن پئرس کان لنڊن واپس وڃڻ لاءِ جنهن بس ۾ وڃڻ لاءِ بس اسٽيشن تي آيس ته اتي سريلنڪن تامل هڪ مرد هڪ عورت ۽ هڪ نوجوان عورت اتي آيا. هو ماءُ ۽ پيءُ پنهنجي نياڻي کي لنڊن روانو ڪرڻ آيا هئا، ماءُ پيءُ موڪلائي ويا پوءِ هڪ فرينچ نوجوان آيو. چوڪري بس مان لهي هن سان ملي، آخر ۾ هڪ ٻئي کي پاڪر ۾ جڪڙي چميون ڏيندي جدا ٿيا، اها مائي پئرس جي L T T E يونٽ جي انچارج هئي، هنن جا هر ملڪ ۾ ورڪر ڦهليل هئا. جنگ ايترو وڏي تاملن ايترو ته زور ورتو جو سريلنڪن حڪومت بي وس ٿي پئي، هنن انگلينڊ يورپ ۽ آمريڪا کي مدد لاءِ چيو پر هندستان جي مخالفت ڪري ويجهو نه آيا. پر مالي ۽ هٿيارن جي مدد ڪندا رهيا، هندستان کي عرض ڪيائون جنهن مدد جو واعدو ڪيو پر تامل ناڊو جي صوبائي سرڪار جي اعتراض تي پوري مدد نه ڪرڻ لڳا. آخر سريلنڪا گورنمينٽ پاڪستان جي سرڪار کي مدد لاءِ چيو. هنن في الحال ته مدد ڪرڻ کان انڪار ڪيو. اڃا پاڪستان جو

فوجي آمر ۽ حڪمران ضياءُ الحق افغانستان ۽ روس سان جنگ ۾ رڌل هو. پاڪستان اتي فوجي صلاحڪار موڪليا، سريلنڪا جي فوج کي تريننگ ڏيڻ قبول ڪيو. انهيءَ ڊپ کان ته منان پاڪستان هندستان دشمني جي جذبي هيٺ سريلنڪا کي فوجي سامان ۽ مدد لاءِ آماده ٿئي پاڪستاني فوج ۽ جاسوس ڪولمبو وڃن هندستان جي پرائمينسٽر مدراس (تامل ناڊو) جي ليڊر ۽ مڪه منٽري Chief Minister ڪرونا نڌي سان صلاح ڪري سريلنڪا جي سنهالي حڪومت جي مدد لاءِ تاملن خلاف وڙهڻ لاءِ هندستان جي فوج موڪلي. البته هنن LTTE ۽ ڪولمبو جي سرڪار وچ ۾ معاهدو ڪرايو هو ۽ جنگ بندي جو اعلان به ڪيو ويو هو. جنگ جي مرڪز ۾ هندستان جي فوج وڃي ويئي ۽ هنن اڏا به ٺاهيا.

تامل جي تحريڪ منظم هئي. LTTE وٽ تربيت يافتہ گوريلا فوج هئي، وڻن هوائي جهاز هئا، سامونڊي جنگي جهاز هئا، هٿياربند پيڙيون هيون، ننڍا وڏا هٿيار هئا، هڪ ته ٻارن جي، صغير ٻارن جي به فوج هئي.

هندستان جي فوج 1987ع کان وٺي 1990ع تائين رهي، تاملن هندستان جي فوج (IPKF) ڪوٺو ڪونه ٻاريو. سندن 6 ارب رپيا خرچ ٿيا. هندستان جا 1255 فوجي مئا ۽ LTTE جا 1000، هندستان ۾ اليڪشن ۾ راجيو گانڌي جنهن جي دور ۾ فوج موڪلي ويئي هئي ان اليڪشن هارائي ۽ وي پي سنگهه پرائمينسٽر ٿيو. سريلنڪا جي اليڪشن ۾ پريم داسا اليڪشن کٽي، ٻئي هندستان جي فوجي مداخلت خلاف هئا تن هندستان جي فوج کي سريلنڪا مان واپس ڪيو. هندستان جي فوجي مداخلت جي نتيجي ۾ اليڪشن ميٽنگ ۾ LTTE جي خودڪش حملي واري عورت راجيو گانڌي کي قتل ڪيو. ٻئي ملڪ ۾ مداخلت جو اهو نتيجو ٿو نڪري، اسان به افغانستان ۾ فوجي مداخلت ڪئي ان جو نالو جهاد رکيو ۽ نتيجو پوڳي رهيا آهيون.

گهرو جنگ جاري رهي، ڪيترا ٺاه ٿيا ڪيترا وچ ۾ پيا پر جنگ بند نه ٿي، ڪيترا ڪتاب لکيا ويا آهن، ٻيو پيرو جڏهن 1990ع جي ڏهاڪي ۾ سريلنڪا ويس ته ڪئنڊي ۾ ڪتابن جي دوڪان تي هڪ لائين ته رڳو انهيءَ جنگ ۽ سياسي نسلي ڪشمڪش تي لکيل ڪتابن جي هئي.

1990ع ۾ مون کي 10 لک تامل جيڪي چانهه جي ڪيٽن تي مزور آهن تن جو مشاهدو ڪرڻ ۽ عام پنين چانور وغيره جي ڪسانن جي حال وٺڻ لاءِ منهنجي ڪرستان دوست وجيرو دياساگر دعوت ڏني ته وري اتي وڃڻ ٿيو. ڀاڳن پري، منگليڪا Ph.D پاس ڪري ڪنڌي جي پئراڊينيا ڪئمپس ۾ پروفيسر هئي. اها ملي، اڃا تائين سالي جي عشق ۾ غرق هئي. سالي مدراس ۾ هو جتان ٿيندو دهلي ۾ نوڪري ورتائين. هن کي سريلنڪا ۾ گرفتاري جو خطرو هو. عشق پري بلا هجي ٿو جان کائي وڃي ٿو سريلنڪا جو ته حال هو ”ڏيئي ڏيڪاري ڦٽي دل فقير ويو“ مون کي ملڻ سان چٽڪ سندس چٽا ڦٽ چڙي پيا.

جي سجهائي سڪ، ته پڻ سڪي سئي،
پيتائين پنهنونءِ کي هڏن ڀڳس هڪ،
ان تڙ منجهان تڪ، ڏني پاڻ اڃ ٿئي.

اسين ودياساگر جي هاسٽل ۾ ڪولمبو ۾ رتملانا ۾ رهيل هئاسون، ڊاڪٽر منگليڪا آئي ۽ زور پريائين ته ڪئمپس ۾ هلا. مون پنهنجي ساٿين کان پڇيو ”ڪنڌي جو ڪوپروگرام آهي؟“ چيائون، ”هن چنچر تي پٿر دينيا جي بڌمند جي بڪشونائڪ ڪنڌي ۾ هيومن رائٽس جي موضوع تي پروگرام رکيو آهي. جتي مون کي ۽ هندستان جي ڊيليگيٽ ڊاڪٽر اصغر علي انجنيئر کي تقرير ڪرڻي آهي. مون ڀاڳن پري منگليڪا کي چيو ”چنچر ٿا رڪون وڌيڪ دعوت آهي اها رات ٽڪڻ جي پٿر دينيا جي چرچ جي بشپ جي دعوت آهي.“ منگليڪا خوش ٿي هلي ويئي. چنچر جو ڪنڌي جي ليڪچر هال ۾ ججها ماڻهو هئا منهنجو دوست ولايتم ۽ سندس پتا سلامتو به آيا، منگليڪا به هئي.

مون موضوع کنيو ”بڌ سمپر دايه (ڪلچر) ۾ عورت ۽ مرد جو ڪردار، بڪشو صاحب انگريزي نه ڄاڻيندو هو. ڪيترائي بڌ به انگريزي کان واقف نه هئا. انهيءَ ڪري جيڪا اسين انگريزي ۾ تقرير ڪندا هئاسون سو وري هڪ شخص پير سان بيهي سنهالي زبان ۾ ترجمو ٻڌائيندو ويندو هو. مون خطاب ڪيو ”هي جو سامهون بڌ وهار آهي جنهن کي مالوتي

چيٽر چون ٿا اتي مرد بڪشون جي سڪيا جو مرڪز آهي پر ٻڌ جي ڌرم موجب ته اتي زالن جي ڌرمي سڪيا ۽ هنرن جو بندوبست به هجڻ کپي. هن وقت ته ٻڌ جي سموري مذهب ۾ زالن جو ڪو ڪردار ناهي، اهو ٻڌ جي حڪمن جي خلاف ورزي آهي. گوتم ٻڌ جو ڪوبه فرمان صرف مردن طرف ناهي، هر انسان طرف آهي، اسين ڪيئن ان مان زالن کي ڪڍي صرف مردن ڏانهن سمجهون.“

”ٻڌ مذهب هن وقت ڌرمي رسمن طرف موڙي رکيو ويو آهي ان مان مقصديت ته ڪڍي ڇڏيل آهي.“ واه واه ٿي ويئي.

جڏهن جلسو پورو ٿيو پنهنجي مترجم سان گڏ ڪٽنبدي جو عزت ماب مهاڻيرا بڪشومون سان مليو هن مون کي داد ڏيندي ظاهر ڪيو ته ٻڌ ڌرم ان جي سنگهه جي فرائض جي هيل تائين ڪنهن به اهڙي ۽ انهيءَ نموني تشريح ناهي ڪئي. هن مون کي چيو ته هو جڏهن سالياني ڪانفرنس ڪندا ان ۾ مون کي دعوت ڏيندا ته انهيءَ موضوع تي ان ۾ پيپر پڙهان.

پوءِ ڀاڳن پري ڊاڪٽر منگليڪا اسان کي پٿرا دينيا ڪئمپس جي هاسٽل ۾ وٺي ويئي. ڪئمپس جي مٿان پهاڙ تي ننڍڙو خوبصورت گرجا گهر (چرچ) هو. پيرسان فادر (Priest) صاحب جو بنگلو هو. جتي هو سندس زال سان گڏ رهندو هو. اسين سڀ اوڏانهن وياسون. رات جو منگليڪا چيو ته هو اسان وٽ ايندي هن چيو ته هن کي مون سان خاص ڳالهه ڪرڻي آهي. اسين رات جي ماني کائي ڳالهيون ڪري ڪمرن طرف سمهڻ لاءِ روانا ٿياسون. مون ۽ اصغر کي پادري جي بنگلي ۾ هڪ ئي ڪمري ۾ رهڻو هو. اسين ڪمري ۾ مس داخل ٿياسون ته ڪنهن دروازي تي دستڪ ڪئي، مون دروازو کوليو ته ڊاڪٽر منگليڪا هئي. مون چيو ”اندر اچو“ هو آئي. مون اصغر علي کي چيو هي آهي ڊاڪٽر منگليڪا يونيورسٽي ۾ پروفيسر آهي. منگليڪا چيو ٻاهر هلو حال احوال ڪيون. مون چيو هتي ئي ويهو ڊاڪٽر اصغر علي به پنهنجون ڳالهيون ٻڌي منگليڪا بي حد ڏکي هئي. غمگين هئي، ڳري ويئي هئي. هن چيو ڊاڪٽر سالي پالڪرشن مدراس ويو جتان دهلي وڃي نوڪري ورتائين، اسين هاڻي وڌيڪ انتظار نٿا ڪري سگهون. هي گهرو جنگ طول پڪڙي ويئي آهي. هندستان جي فوج واپس هلي ويئي.

هاڻي اها وڌيڪ شديد ٿيندي. منهنجو پتا، هن شادي لاءِ خوش ناهي، هو تاملن لاءِ دل ۾ نفرت رکي ٿو، چوي ٿو ”هاڻي تامل سريلنڪا ۾ نه رهي سگهندا. هي سريلنڪا اسان سنهالين کي ٻڌ ڀڳوان جي دين آهي، سوغات آهي، هتي سنهالين ۽ ٻڌن کان سواءِ ٻيو ٿڪي ڪين سگهندو. سو توهان منهنجي پيءُ کي گال شهر ۾ هلي سمجهايو ۽ مڃايو.“

عشق جي بيماري ۾ ورتل منگليڪا جو حال ڏسي اصغر علي جيڪو بوهرو هو گجراتي هو تنهن گجراتي ۾ شعر چيو.

اي طبيبو آ دنيا مان دوا ماري نٿي

عشق نان بيمار چون ڏوچي بيماري ڪا نئين نٿي.

عشق جي تپش جي ماريل PhD عالم جا به عشق ڏاڏا ڪڍي ڇڏيا هئا.

هنن ڏهه سال هڪ ٿيڻ جي منزل ماڻڻ لاءِ انتظار ڪيو هو. سندن صبر جو پيالو چلڪي رهيو هو. اصغر علي پارسي ۾ شعر چيو. ان جي هڪ بند ۾ عاشقن جون نشانينون ڄاڻايل هيون:

آه ڪردو رنگزدو چشم تر

آئون ته فڪرمند هوس ته هنن جي ڪهڙي مدد ڪيان. آءٌ پرديسي پنهنجي ملڪ کان هزارين ميل دور پر انسان گهڻو ڪري هر هنڌ ساڳيو هجي ٿو.

آءٌ چپ هوس. اصغر چيو ته، ”توهان هلو مان به ٿو هلان. انهيءَ سنهالي رٿاڻرڊ ماسٽر وٽ منگليڪا جي پيءُ وٽ محترم وديا ساگر ۽ پادري سمورا گڏ ٿا هلون. انهيءَ گالي بندر تي. هي اهو شهر آهي جتي پهريائين ڊچ اچي قابض ٿيا ۽ فلعو ٺاهيائون. اهو به ڏسنداسون، منگليڪا اهو سمورو ٻڌي اچرج ۾ پئجي ويئي. هن جي اکين مان آنسو وهڻ لڳا. چيوسون هاڻي وڃ هاسٽل ۾ صبح جو اسين چارئي ڇڻا صلاح ڪري وقت مقرر ڪنداسون. هاڻي سڀاڻي ملنداسون، منگليڪا هلي ويئي. اسين سمهي رهياسون. آءٌ سويل 4 بجي عصر جو اٿندو آهيان ڇا ڏسان منگليڪا منهنجي پلنگ لڳ زمين تي ويهي سر پلنگ تي منهنجي پيرن طرف رکي پري نٺڻ ۾ ستي هئي. هوءَ هاسٽل نه ويئي، وري اچي اسان جي ڪمري ۾ منهنجي قدمن ۾ ڪري آءٌ اچرج ۾ پئجي ويس، مون نڪي اصغر کي اٿاريو نڪي منگليڪا کي، ٻاهر نڪري

صبح جي هوا ڪاٺڙ ۽ Morning Walk صبح جي پنڌ ڪرڻ لاءِ روانو ٿيس، اهي جبل واه جا خوبصورت آهن. ساوڪ سان ته ساري زمين سارا جبل ڀريل آهن، وڻ وڏا قدآور ۽ شاندار آهن. موٽيس ته جيئن پادري صاحب جي سروس ۾ شريڪ ٿيان، ڏنم ته منگليڪا منهنجي ڪمري ۾ ڪونه هئي، شايد سجاڳ ٿي بنا ڄاڻ جي هاسٽل هلي ويئي. هاڻي صبح جي نيرن تي ڪاڏي جي ميز تي اسان راتوڪيون ڳالهائون ٻڌايون، ٻڌڻ وارا هئا وڃيه وديا ساگر پادري صاحب ۽ سندس زال ائن ميري سني ۽ جذباتي اصغر تقرير ڪئي وڏي مدلل هئي، هو چوڻي ڏاڙهي وارو جڳ مشهور ملون ائين ڳالهائي رهيو هو جڻڪ ڪنهن فلم ۾ عاشق عشق جاڳڻ ۽ مجبورين بيان ڪندو هجي. مون کين پنهنجي راءِ ٻڌائي ته ڊاڪٽر منگليڪا 28 سالن جي چڙهيل جواني عشق ۾ ايترو ته مجبور ٿي ويئي آهي جو لڳيم ٿو ته آپگهات ڪندي

مئڊم ائن ميري منهنجي راءِ سان اتفاق ڪيو. پر اصغر کي ٻئي ڏينهن صبح جو بمبئي جهاز ۾ روانو ٿيڻو هو آخر مائي ائتميري چيو هلو هاڻي ئي هلو. اڌ ڪلاڪ اندر سمورا تيار ٿيا، مائي رنڌڻو نوڪريائي حوالي ڪيو. سمورا تيار ٿي وديا ساگر جي 16 سيٽروئن ۾ ويهي هاسٽل وباسون، جتي غم ۾ نيڍال ٿيل منگليڪا سندس روم ۾ ويئي هئي، اسان کي ڏسي عجب ڪائي اٿي ڪيڪاريائين. پادري صاحب چيس ”اسين سڀ تيار ٿي آيا آهيون. اسان سان هل ڳال شهر پڙهين کي مڃايون.“ منگليڪا چيو ”آءُ پڙهيل عالم آهيان پر اسان جو ڪلچر اجازت نٿو ڏي ائين وفود وٺي بابا کي تنگ ڪيان، توهان لاءِ عشق جسماني ضرورت آهي، شادي دنيا جو وهنوار آهي، پر مون لاءِ روحاني لاڳاپو آهي. جنم جنم جو ليک آهي مان نه هلنديس. توهان فيصلو ڪيو آهي ته توهان وڃو.“

مائي اسان جي جذبي جو قدر ڪندي دل سان مهرباني مڃي ۽ ويئي، هاسٽل جي ڪچن (رنڌڻي) مان ڪافي جا ڪوپ ٺاهي کڻي آئي، اسين منجهي پياسون ته هاڻي ڇا ڪيون، منهنجي من ۾ ڪيترا خيال آيا، هي مدد ڪرڻ لائق آهي منهنجي هن سان فل همدردي هئي. آءُ به هليو ويندس هن جو ڇا ٿيندو! عوت جا جذبا ارادا ڪجهه مختلف ٿين ٿيا، جسماني طور ڪمزور هوندي به هوءَ جبل ڌاري ويندي آهي.

مون اصغر کي چيو پاڻ هليا وينداسون پويان هن نينگر آپگهات ڪيو ته پاڻ کي خبر ٿي نه پوندي دل ۾ خيال هرندو رهندو اسين چپ ويٺا رهياسون، منگليڪا پڻ ماٺ ۾ هئي.

آخر محترم ائن ميري چيو ته ارادو ڪيو اٿئون ڊاڪٽر نٿي هلي ته هلو پاڻ ڳال هليون ماستر نه مڃيندو ته واپس اينداسون، اسان روانا ٿياسون.

جڏهن آءٌ مضمون لکندي هن جڳهه تي پهتو آهيان منهنجي اڳيان رت سڪي ويل اڪيون ڏرا ڏنل هيٺي منگليڪا جي شڪل اچي ٿي، آهون ڪندڙ زرد رنگ واري اکين آئين جوان باعلم نوجوان استاڊياڻي کي ڏسندي خود منهنجي دل ۾ درد محسوس ٿئي ٿو. مون کي لڳو هوءُ اڄ جو بيالو پي رهي هئي. ڏکڻ ڏاکڻن جي ڪا حد نٿي رهي، درياءُ جي سِير ۾ هوندي يونيورسٽي جي رنگين ماحول ۾ به هوءُ اُچي هئي.

پٽائي نه چيو آهي ته پنهنجي فراق ۾ سسئي جي ماتم تي ڪوسي لوءِ لڳي! آسمان مان هئي هئي جو آواز آيو، پکين ورلاپ ڪيا شبان (ريڊار) پنهنجي ڌڻ ۽ مال کي اهسيل ڏنو، مرون افسوس وچان مرڻ قبول ڪيو. بريت به روج راڙو پيا ڪن. ڏنم منهنجي همدردي ويڄاري کي گهڻو ڏيڻ تي ڏنو! هوءُ درد کي وساري نٿي سگهي.

اسين ڳال پنهنجن بعد پهتاسون، ماستر دليپ نگر نائڪي جي گهر وياسون، مدعا بيان ڪئي سون، هو پادري ۽ سندس گهر واري وڊياساگر کي سڃاڻيندو هو. منهنجو نالو هن کي منگليڪا 8 سال اڳي ٻڌايو هو ته هنن وٽ ايندس. هو انتظار ڪندو رهيو پر آءٌ ڪونه ويو هوس، سو منهنجي هن سان غائبانه ملاقات هئي، باقي اصغر هو نئون، هن اسان جي ڳالهه ٻڌي چيائين ته هو انهيءَ شادي خلاف ناهي پر سنهالي دهشتگرد ڌڙڪا ٿا ڏين، هيءَ شادي ٿي ته اسين اوهان سڀني کي ختم ڪري ڇڏينداسون. هاڻي آءٌ ڪيئن ڪيان، پڇيو سون توهان اها ڳالهه منگليڪا سان ڪئي آهي. جواب ڏنائين ”نه، هن کي ائين چيو اٿم ته اسين سنهالي انهيءَ دراوڙ تاملن کي سنگ نه ڏينداسون، جي اها شادي ڪندين ته اسان کان ڪٽجي ويندين.“ چيو سون، ”يلا جي خفيه شادي ڪري ڪنهن سلامتي واري هنڌ هليا وڃن يا دهلي هليا وڃن ته پوءِ؟“ پوءِ هن چيو ته هو منگليڪا جي بيتا

(سور) ڏسي خود پشيمان آهي، اوهين هيترا آيا آهيو ته مون کي هاڻي ڪا هٻڪ ڪانهي. چيوسون، ”اصغر صاحب کي ترت هندستان (بمبئي) موٽڻو آهي، هاڻي اسان سان هل ڪنڌي، منگليڪا سان فيصلو ڪيون.“ دليپ نگرنائڪي ۽ سندس پوڙهي اسان سان انهيءَ 16 سيپٽروئن ۾ ويٺا، اسين منگليڪا جي هاسٽل ۾ روم تي آياسون، سرها ٿيا سنگهار اتان دهلي سالي بالڪرشن کي فون ڪيوسون، هو ساري روداد ٻڌي خوش ٿيو، چيائين هو جلدي جيڪا فلائيٽ ملي ان ۾ اچي رهيو آهي.

هاڻي ترت شادي ڪرڻي هئي، ڪيئن ڪجي ڪهڙي ڌرم يا ريت سان ڪجي، پادري جي گهرواري اٺن ميرن چيو سيني طريقن جي پادري ڪرسچين شادي ڪرائي سگهنداسون، توهان هندو شادي ۽ اصغر مسلمان شادي ۽ سندس پيءُ ٻڌ شادي ڪرائي، پر اصغر ته هليو ويندو، اصغر چيو ”مسلمان شادي ٽيليفون تي سگهي ٿي، سو بروقت وري سالي سان دهلي ڳالهائون، ۽ اصغر هنن جي ٽيليفون تي دعا ڪئي، هي اسين صرف شادي نه ڪرائي رهيا هئاسون پر هر ڪو ان ۾ پنهنجي پيار، آسپس ۽ دعائن کي شامل ڪري رهيو هو. پوءِ اصغر کي صبح جو هوائي اڏي تي ڇڏي آياسون. پوءِ هفتي ڪن جي تاريخ رکي سون جنهن ۾ تنهي ڌرم هندو ٻڌ ۽ ڪرستان دعائون شامل ٿيون، پوءِ ڌوم ڌام ڪرڻ جو ارادو ڪيوسون. هفتي اندر سالي دهلي مان اچي ويو. جنهن کي لڪائي ويهارڻو هو. منگليڪا به ظاهر نه ڪندي ته شادي ٿي رهي آهي، پادري اسان کي چرچ ۾ وٺي هليو، مقدس ڪتاب پڙهيائين، شادي واريون ستون پڙهيائين پڇيائين قبول اٿو، ٻنهي چيو ”Yes I do“ سمجهيو اٿئون قبول اٿئون.“

ڪرستان شادي لاءِ اهو معلوم ڪرڻ ضروري آهي ته ٻنهي گهوت ۽ ڪنوار جي Baptism ٿيل آهي. جا ڪرستان مذهب اختيار ڪرڻ جي رسم ٿئي ٿي پر اسان جي سنگت جي هر فرد هر ڌرم جي شرڪت ڪرائڻ چاهي ٿي، اڳ ۾ گهوت چرچ جي گيت تي بيهندو. ڪنوار سينگار جي ايندي، ان جي آجيان ڪندو. ۽ وٺي آلتڙ تائين ايندو جتي پادري پنهنجي ڪارروائي ڪندو. هاڻي اچون ٿا ٻڌ شادي تي، ان لاءِ پهريائين مانڪ (ٻاوي يا بڪشو) سان صلاح ۽ ان جي اجازت ملڻ کپي پر ائين به آهي ته مانڪ نه ملي ته

فڪر ناهي گهر جا وڏا آهن يا دوست آهن. اهي موجود آهن ته پوءِ شادي ٿي سگهي ٿي. اها هن ريت ته وڃ ۾ وڏي ميز رکجي، ان تي ٻڌ پڳوان جي مورتِي رکجي ان کي گلن جا هار پرائجن. چوڌاري ميٺ بتيون ٻارجن، گلن جي ورکا ڪجي پوءِ هن ريت پالي زبان ۾ پهريائين گهوت پنهنجي مڃتا جا اکر چوي، جي پالي زبان کان واقف نه هجي ته ان جو انگريزي ترجمون هن ريت آهي جو پڙهي، هتي اهو ٻڌائڻ ضروري آهي ته ٻڌ ڌرم جو پوئلڳ هندو ڌرم واري سان ٻڌ رسم سان شادي ڪري سگهي ٿو. ۽ پڻ هڪ ڌر ٻڌ ٻي ڌر هندو آهي ته هو هندو رسم واري شادي ڪري سگهي ٿو. ٻڌ شادي جو حڪومت جي ڪارندي وٽ رجسٽر ڪرائڻ ضروري آهي، پر هندو شادي لاءِ رجسٽر ڪرائڻ ضروري ناهي، پر جنهن موجب اگني (باهه) جلائي ان جي چوڌاري چار ڦيرا يا ست قدم ڪڍي ۽ گڏوگڏ دعا جا ويد منتر پڙهيا وڃن، سو ڪم مون کي ڪرڻو هو.

پادري صاحب جي بنگلي ۾ ڊنر ٿيل تي ٻڌ جي مورتِي رکي سون ان کي هار پاتو سون، ميز تي گل ۽ گلدستا پڪيٽياسون، موم بتيون جلايون سون پوءِ گهوت هيٺيون واعدا انگريزي ۾ پڙهيو:

Promise read by prof. Sali Balkrishnan Ph. D 'Towards my wife.
I undertake love and respect her, be kind and considerate, be faithful, delegate domestic management provide gifts to please her.'

Promise read by wife mangalika Nagaranaika Ph. D;

"Towards my husband prof. Dr Sali Balkrishnan I undertake to perform my household duties efficiently, be respectable to my inlaws and friends of my husband, be faithful, protect and invest our earning discharge my responsibilities lovingly and conscientiously"

تنهن بعد ڪنوار جي ماءُ ۽ ٻئي ٻنهي گڏجي پالي زبان ۾ منگل سوتر ۽ جيءَ منگلا گاتا جا ٻه گيت ڳايا. هنن سندن ڌرمي ڪتابن پنج شلا ۽ سوگو لووڙا مان ڪي ٽڪرا پڙهيا ۽ منگليڪا ۽ سالي جي قانوني شادي ٿي ويئي. مون ڪنڊي مان سنڌي برهمڻ آندو هو جنهن ويڏي پڙهائي، اگني جلائي ان کي ۽ ڪوٻرا ٻاري ويد منتر پڙهيا ۽ گهوت ڪنوار ڦيرا کاڌا ۽ هندو شادي ٿي

ويئي. مبارڪون ڏنيون ويون، اها شادي خفيہ رکڻي هئي، پوءِ منهنجو بدولا مشهور پهاڙي شهر ۽ چانهه جي باغن ۾ سندس NGO جي مهمان خاني ۾ بندوبست ڪيو. اُتي گهٽ ڪنوار ۽ مون کي ڇڏي آيا. منهنجا ويزا ۽ پاسپورٽ جا ڪاغذ وجيه ودياساگر ڪٿي ويو ڪولمبو مان هڪ مهينو ويزا وڌائي آيو ۽ آءٌ گهٽ ڪنوار جي هني مون ملهائڻ سان گڏ چاليهه ڏينهن پهاڙي گهر ۾ رهيس جتي مهمان خاني ۾ وديا ساگر جا ملازم زال ۽ مڙس رهندا هئا. جيڪي اسان جي ميزباني جا فرض بجا آڻيندا هئا، آءٌ چانهه جي مزورن جي بستي چانورن پوکڻ وارن جي ڪسانن جي بدولا شهر ۾ ٿرڍ يونين سان ملندو ۽ نوٽس وٺندو رهيس، گهڻا ڪيت مزور گلف اسٽيشن ۽ سعودي عرب ڪويت لڏي ويندا رهندا هئا. مايون گهرو ڪم ڪار لاءِ ويزا وٺي اتي گهرن ۾ نوڪر جو ڪم ڪنديون آهن. ائين هنن جي وڌندڙ پاپوليشن اوڏانهن منتقل ٿيندي رهندي آهي.

باغن جي ڀرسان هن جا ٽين جا ننڍڙا گهر چانهه جي باغن جي مالڪ ڪمپنين ٺاهي ڏنا هئا، روزانو مزور کي 72 روپيا ملندا هئا ۽ مهيني ۾ گهٽ ۾ گهٽ هنن کي 22 ڏينهن ڪم ملڻو هو. هر هڪ مزور کي انهيءَ نموني گهٽ ۾ گهٽ 1500 روپيا اجورو ملندو هو. گهر گدلا ۽ بدبودار هئا، شراب عام جام هلندو هو.

منهنجو ويزا پورو ٿيو، منگليڪا ۽ سندس گهٽ گهڻو پري ڏکڻ سريلنڪا ۾ منهنجي واقف ۽ وديا ساگر جي تعلقي ٻڌ بکشو جي خانقاهه هئي اتي موڪليا ويا جيئن لڪا رهن ۽ تامل توڙي سنهالي قوم پرستن جي حملي کان بچيا رهن، آءٌ موٽي پاڪستان آيس، ٽيون ڀيرو جڏهن نئين 21 صدي شروع ٿي تڏهن ويڇ ٿيو، مون کي راجن هول LTTE کان ٽٽل هو سو گڏيو جو ڪولمبو ۾ LTTE کان لڪي رهندو هو. ڇاڪاڻ ته جن تاملن جنگ بند ڪرڻ صلح ڪرڻ جي ڳالهه ٿي ڪئي تن کي LTTE وارا قتل ڪري ويندا هئا. منگليڪا جا ماءُ پيءُ سنهالي قوم پرستن قتل ڪري ڇڏيا، اهو افواهه عام هو ته منگليڪا ۽ سندس گهٽ به قتل ٿي ويا.

14 مئي 2009 تي ڀرپاڪرن ۽ سندس پٽ جنگ ۾ ماري ويا، LTTE شڪست کاڌي، سنهالي حڪومت فتح حاصل ڪئي، مونکي منگليڪا

فون ڪيو. دادا! اسان خود افواهه ڦهلايو هو ته اسين به قتل ڪيا ويا آهيون، اسين سائوٿ ۾ ڪتر گاما شهر لڳ هڪ ڳوٺ ۾ اسڪول کولي چمڙا پيش رهندا هئاسون. ڪنهن سان رابطي ۾ نه هئاسون، هاڻي جنگ بند ٿي آهي، اسين ظاهر ٿيا آهيون، توهان اڄو هاڻي حال نيڪ آهن، مون لاءِ ٻيو ڪهڙو خوش ٿيڻ جو سبب بڻجي سگهي ٿو. هاڻي سريلنڪا جو قصو في الحال ختم ٿيو. وري جڏهن هنن سان ملڻ لاءِ ويس ته پوءِ امرتا لاءِ هن موضوع تي لکندس. هنن چيو هو پٿراڊينيا ڪئمپس ۾ يا ڪولمبو ۾ نوڪري لاءِ ڪوشش ڪري رهيا آهن، هنن کي يورپ ۽ آمريڪا ۾ به نوڪري يا ريسرچ جو ڪم ملي سگهي ٿو. هندستان ۾ دهلي ۾ جواهر لال نهرو يونيورسٽي ۾ به نوڪري وٺڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهن. هي مضمون لکي مون پورو ڪيو هو ته اڄ وري هنن جو فون آيو. هنن سان ڳالهائيندي پڇي وينس ته ڏهاڪو سال لڪل رهيا ڪيترا ٻار آهن. سالي چيو اهو منگليڪا ٻڌائيندي منگليڪا کي فون ڏنائين جنهن کان اهو سوال پڇيم هن چيو اهو سالي ٻڌائيندو. مون هنن جي گوشتات مان اندازو لڳايو ته ٻار نه اٿن پر هاڻي مائي حامله آهي. مون منگليڪا کي پنهنجو اهو خدشو ٻڌايو، مائي چيو اوهان جو اندازو نيڪ آهي، اسين وٽ پڪڙ ۾ هئاسون انهيءَ جم روڪ تي عمل ڪندي ڪو ٻار پيدا نه ڪيوسون، هاڻي آزاد آهيون هيٺنر سيپٽمبر شروع آهي اسان رستي تي آهيون، مارچ ۾ اميد آهي.*

مائٽياڻيءَ سان ملاقات

جرمنيءَ ۾ ڪيل سفر بابت

(حصو پهريون)

(امرتا فيبروري - مارچ 2008ع)

ڏهاڪو سال ٿيندا لنڊن کان فرئنگ فرت (جرمني) ويڃڻ لاءِ هوائي جهاز تي سوار ٿيس. جنهن هوائي اڏي تي لائون انهيءَ جونالوهان هو سو ڪو انهي شهر کان 40 ڪن مثل پري هو. جنهن جي مون کي اڳواٽ خبر نه هئي. منهنجو دوست اتر جرمني جي شهر هيڊل برگ ۾ رهندو هو. مون کي فرئنگ فرت هوائي اڏي تي پهچي ميزبان دوست کي فون ڪرڻو هو ۽ هن کي مون کي ڪٿي فرئنگ فرت مان ٿيندو سندس شهر هيڊل برگ وٺي هڻڻو هو. جا اتي جرمني ۾ منهنجي پهرين منزل هئي.

جنهن هوائي اڏي تي آئون لٿو هوس سو ڪو نئون خاص اڏو هو. اتان فون ڪيم. ميزبان چيو: ”انهيءَ اڏي جي مون کي خبر ناهي پر اتي ضرور بس هوندي جا توهان کي فرئنگ فرت پهچائيندي“ اڏي وارن کان بس بابت پڇيم، هنن چيو ”بس تيار آهي، جا توهان کي فرئنگ فرت جي ريلوي اسٽيشن تي پهچائيندي“ مون ميزبان صاحب، جنهنجو نالو نصير نجم هو. ان کي اها ڳالهه ٻڌائي. چيائين: ”هاڻي رات ٿي وئي آهي تون انهيءَ بس ۾ چڙهي ريلوي اسٽيشن تي اچ جتان ريل ۾ چڙهي هيڊل برگ پهچ، آئون اسٽيشن تي ايندس ۽ اوهاڻ کي گهر وٺي ايندس.“

هوائي اڏي تان بس ۾ وينس، اسٽيشن تي پهتس. وڏي شاهي اسٽيشن هئي، پليٽ فارم تي ماڙهڻو. ٻاهر نڪرڻ جا رستا زير زمين هئا. اسٽيشن تي انڪوائري واري وٽ ويس. رات جا يارهن اچي ٿيا هئا. وڏي لائين (ڪيو)

لڳل هئي. ويٺل مائي کان انگريزي ۾ پڇيم ”انگريزي سمجهو ٿا“ جواب ڏنا: ”ها“ انگريزيءَ ۾ چيم ته هيڊل برگ ڪهڙي گاڏي. ڪهڙي پليٽ فارم تان، ڪهڙي وقت ويندي ۽ ٽڪيٽ ڪٿان ملندي. هن منهنجي ڳالهه جا مون انگريزي ۾ چئي هئي سا ٻڌي ڪمپيوٽر مان حوال ڪري منهنجي هٿ ۾ هڪ پنو ڏنو. جنهن ۾ سموريون ڳالهائون ڄاڻايل هيون. انڪوائري جي قطار مان نڪتس. پنو پڙهيم پر جرمن زبان ۾ هجڻ ڪري مون کي چڱي طرح سمجهه ۾ نه آيو. وري انڪوائري ڏانهن ويس. اتي ڏنم وڏي قطار هئي قطار ۾ بيٺس. آخر مائي مون کي سموري ڳالهه انگريزيءَ ۾ سمجهائي. به طبقا هيٺ پليٽ فارم هو ٽڪيٽ به اتان ئي وٺبو. اتي وڃي ڏنم ته ٽڪيٽ گهر تي ڪو ماڻهو ناهي آتو ميتڪ هو. ان ۾ منهنجي منزل جو نالو ڳوليم. ان ۾ هيڊل برگ نالو نه هو. هاڻي وري ويس انڪوائري واري وٽ. وري قطار آڏي رات جو به وڏي قطار لڳل هئي. فرئنگفرت وڏو واپاري مرڪز ۽ سياسي سينٽر آهي. 24 ڪلاڪ جام اڇ وڇ چالو آهي. مائي کي مون تي قياس آيو. خود اتي هلي. پر سان آتوميتڪ مشين مان ٽڪيٽ ڪڍي ڏنائين. گاڏي ۾ اڃا ڪلاڪ ڪن هو. پليٽ فارم تي ڪو بينچ وغيره نه هو. سو اسٽيشن تي گهمڻ، ڪجهه وٺڻ، ڪاٺ ۾ وقت صرف ڪيم.

آڏي رات جو ترين ۾ سوار ٿيس. مسافر 4-5 هئا. منهنجي ڀر واري مون سان ڳالهائون هن چيو: هو گرش آهي. سمجهيم مسلمان هوندو. قريشي نالو هوندس. هو ته پنهنجي جرمني زبان ۾ محو هو. منهنجو نالو به هن کي سمجهه ۾ نه آيو باقي هن ايترو سمجهيو ته آئون هيڊل برگ پئي ويس، اتي مون کي ياد آيو ته يوگو سلاويا ۾ گهرو لڙائي وقت بوسنيا ۾ هڪ ڌر ڪرش هئي جيڪي جرمن ڪلچر ۽ ڌرم سان لاڳاپيل هئا. سو هي انهيءَ ڪرشن مان هو. پنهنجي منزل اچڻ کان پوءِ اهو ڪرش اٿيو لهڻ لاءِ. هن ڪجهه چيو ڪجهه اشارا ڪيا ته ايندڙ اسٽيشن منهنجي هوندي ۽ اتي لهان. هو لهي ويو ريل گاڏي هلي. آءُ ايندڙ اسٽيشن تي لهڻ لاءِ تيار ٿيس. گاڏي بيٺي به بيا مسافر به لهڻ لاءِ اٿيا. گاڏي جي دروازي وٽ. انهن کان پڇيم هي هيڊل برگ جي اسٽيشن آهي. هنن چيو: ”ها“ آئون لتس. سامهون پليٽ فارم تي

استيشن جو نالو لکيل هو هيڊل باغ پر منهنجي ته استيشن هئي هيڊل برگ. هنن لهڻ وارن مسافرن کي چيم هي ته استيشن هيڊل باغ آهي ۽ هيڊل برگ ناهي؟ چيائون: ”ها هي هيڊل برگ ناهي.“ واپس ترين ۾ چڙهڻ لاءِ ڪوشش ڪيم ته ريل گاڏي جا دروازا بند ٿي ويا. ريل گاڏي رواني ٿي وئي. هاڻي آڏي رات جو جرمني جي بهراڙي جي هڪ ويران استيشن تي بيٺو هوس. هو مسافر هلڻ لڳا. آئون به انهن وانگر هلڻ لڳس. ڏنر استيشن تي ڪوريل جو ملازم يا پيو ڪو ماڻهو نه هو. ريل جو سمورو نظام خود ڪار آٽوميٽڪ هو. ٽڪيٽ جو چارٽ، سگنل اچڻ ۽ وڃڻ جو سمورا آٽوميٽڪ هئا. ٻاهر نڪرڻ جو رستو زير زمين هو اسان وانگر پليٽ فارم واريون ڏاڪڻيون نه هيون. ٻنهي مسافرن مون سان افسوس جو اظهار ڪيو ته هنن جي غلطي جي ڪري مون کي تڪليف پهچي رهي هئي، خير سوچيم جرمني جي بهراڙيءَ جو مزو وٺان. هنن سان گڏ استيشن کان ٻاهر نڪتس، ڪجهه قدم هلڻ کان پوءِ ڏنر ته ڳوٺ استيشن کان پر پري جدا هو، جتان ڳوٺ جا گهر شروع ٿي ٿيا اتي ريلوي لائين تي ڪراسنگ هئي. ننڍڙو بس اسٽاپ هو پبلڪ فون (PCO) هو. جرمني فون جو ڪارڊ مون هوائي آڏي تي ورتو هو. مون وٽ جرمني جو سڪو مارڪ (Deutschemark) نه هئا، پر ڊالر هئا جيڪي سولائي سان پئسي هليا. ريل جي ٽڪيٽ وقت به ڊالر هلي ويو. هوريل مان گڏ لهڻ وارا ٻئي همراھ ڳوٺ طرف هليا ويا ۽ آئون ٽيليفون بوٽ ڏانهن وڌيس. نجم کي فون ڪيم. هن چيو: مون انهي هيڊل باغ ڳوٺ جو نالو به نه ٻڌو آهي“ پر چيائين: ”فون رک اڌ ڪلاڪ بعد وري فون ڪر، تيستائين آئون نقشي ۾ ڏسان اهڙي نالي وارو ڳوٺ ڪٿي آهي. رستو ڪيئن آهي؟ پوءِ ٿا صلاح بيهاريون، ته هن آڏي رات جو ڪيئن مدد ڪيون.“ مون کيس اهو ٻڌايو ته هاڻي ريل گاڏيون استيشن تي نه بيهنديون وري صبح جو 8 بجي ريل ايندي.“ فون رکيم وڌيڪ چوڌاري نظر ڦيرايو سامهون رستي تي بلڪل سامهون هڪ به ماڙ بلڊنگ هئي. جنهن کي چوڌاري رنگ برنگي بلبن سان سينگاريو هئائون، ماڻهو آيا پئي ويا پئي. مغربي ملڪن ۾ شراب خانا ائين سينگاري رکندا آهن وري هي ويڪ اينڊ جي رات هئي. لنڊن ۾ انهن کي پب

چوندا آهن، سو آئون انهيءَ ۾ هليو ويس. شراب آئون نه پيئندو آهيان، اندران گهمي واپس آيس، اچي نجم کي فون ڪيم، هن چيو ته هن نقشي مان ڳوٺ هيڊل باغ معلوم ڪري ورتو آهي. رستو به سمجهي سگهيا آهن ۽ هاڻي هو پنهنجي هڪ دوست کي سارڻ ڪري پئي مون کي وٺڻ اچن ٿا. مون کيس ان جڳهه جتي هوس اتي جو location ٻڌايو ۽ وري وڃي انهيءَ شراب خاني ۾ وينس. اهڙي هنڌ جتي دري هئي جنهن مان اهو بس جو چپرو ۽ PCO ڏسڻ ۾ پئي آيا، جتي نجم اچڻو هو.

اسين مائي بختاور جي معاملي ڪري قاديانين کي پسند نه ڪندا هئاسون پر مون ميرپورخاص، ڪنري لنڊن ۽ ٻي جرمني ۾ ڏٺو ته هو سندن مذهبي پيشوا جي تقليد ڪندي سٺا مهمان نواز آهن. مرزا غلام محمد به وڏو سهمان نواز هو خير منهنجو ميزبان نجم به قادياني هو، سندن گهر واري هيڊل برگ شهر جي سياسي پارٽي جي ميمبر ۽ ميونسپل جي به ميمبر هئي، منهن تي حجاب پائيندي هئي جيسين هورسن آئون دري ڀرسان ڪرسي تي ويٺو هوس، جنهن کي پيئڻو هوس ڪائونٽر تي وڃي Selfservice ڪري جام وٺي پئي آيا. مون کي اڪيلو ۽ ٻاهر جو ڪٽڪ رنگو ڏسي هٽل وارو خود آيو ته ڪو آرڊر ڏيان. آئون ته بيان ڪونه سو کيس چيم: ”آئون ڪنهن جو انتظار پيو ڪيان“ هن سمجهيو ڪنهن دوست يا گرل فرينڊ جو انتظار هوندس ايتري ۾ انهيءَ شراب خاني جي ڪنڊ ۾ هڪ سفيد وارن سان رعبدار شڪل واري قد آور جرمن خاتون ڏهاڪو کن نوجوان چوڪرين جي جهنڊ سان اچي وارد ٿي، ڪرسيون ڇڪي به ٿييل ملائي ويٺيون جنهن کي جيڪي وڻيو سو ڪائونٽر تان وٺي آيو. جرمني زبان ۾ چڱو گوڙ پئي ڪيائون. مون هنن کي پئي ڏٺو ۽ دريءَ ٻاهران. نجم جي ڪار جي اچڻ واري اوسيٽري ۾ اوڏانهن به نظر پئي ڊوڙايم، ايتري ۾ اها سفيد وارن واري بزرگ خاتون منهنجي ٿييل تي آئي ڪجهه جرمن ۾ چيائين. هن جو جملو ته مون کي سمجهه ۾ نه آيو پر هڪ فليپينو اکر فهم ۾ آيو. اندازو لڳايم ته پڇي ٿي فليپينو آهين؟“ مون انگريزي ۾ چيو: ”نه، پاڪستاني هندو آهيان“ وري وڌيڪ چيم ته ”جرمن زبان سمجهه ۾ نٿي اچيم. انگريزي ۾ ٿي سگهي

ته ڳالهايو ”مائي چيو ”مهرباني“ ۽ مهربان لهجي ۾ وڌيڪ چيائين ته ”هو هندستان ۾ ورائسي (بنارس) يونيورسٽي ۾ ڪي مهينا مهمان پروفيسر طور رهي آهي، ائين وري مون وٽ اچڻ جو سبب ٻڌائيندي چيائين ”هي مونسان آيل منهنجي شاگرد چوڪرين سوال ڪيو آهي ته عشق (Love) ڪارنل (جسماني لذت) ٿيندو آهي يا اسپيريٽيوئل (Spiritual) (روحاني) اسان وٽ 10 جڙيون آهن 5 چون ٿيون ڪارنل ۽ 5 چون ٿيون اسپروچيل. اسان جي ٽيبل فيصلو ڪيو آهي ته سامهون وينل يعني توهان کان امانت ڪرايون سو توهان فيصلو ڪيو ته ٻنهي مان ڪير صحيح آهي.“ مون امين ٿيڻ قبول ڪيو. سموريون ڏهه ئي سُنڊريون منهنجي ٽيبل تي اچي بيٺيون. ڊاڪٽر پروفيسر ايوا منهنجي ٽيبل جي ٻي ڪنڊ تي ويٺي، مون چيو: ”Love روحاني ناهي صرف جسم ۽ ان جي خواهشن جي معراج آهي.“ مون کي چيائين: ”پوءِ ڇا جسماني شهوت ۽ حوس کان سواءِ عشق نٿو ٿي سگهي؟“ مون جواب ڏنو: ”جسماني خواهشن ۾ شيطاني ڪششن کانسواءِ انسان جي من ۽ ذهن جون چڪون به موجود آهن. من، ذهن (ٻڌي) وغيره به روحاني ڪشمڪشڪون ناهن اهي به جسم جو حصو آهن. روح يا آتما جو انسان جي دنياوي وجود سان واسطو ناهي. روح يا آتما خيالي تصوراتي عنصر آهن. جيڪي آتما يا روح جي وجود کي مڃين ٿا، تن جو چوڻ آهي ته ”روح هڪ انسان ۾ هميشه قائم ۽ دائم رهڻ وارو مستقل نه پر روزانو تبديل ٿيندڙ دنيا ۾ موجود آهي. اها آتما پر ماتما جو حصو آهي. اهڙي حالت ۾ عشق جون ڳالهيون جسماني دنيا ۾ واسو ڪن ٿيون. اها ٻي ڳالهه آهي ته عاشق جي عشق جي آتش کيس ڳالهه کي وڌائي آسمان تائين پهچائي ٿي. لٽريچر ۾ عشق مبالغ آرائي جو شڪار ٿئي ٿو ۽ مٿي تمام مٿي گهڻو ٿو اڏامي.“

مون محسوس ڪيو ته منهنجي ڳالهه جو انداز رڪو هو، هفتي جي پڇاڙي جي آڏيءَ رات پڪين نوجوان عورتن لاءِ، سو يورپ جي شهر ۾ ۽ شراب خاني ۾ بي موقعي پئي لڳو. رات خوب صورتي ۽ اڪيلائي وٺڻ لاءِ ٿئي ٿي ۽ نه ڪي فلسفو گهوٽل لاءِ. محبت انساني تجربي جو تمام دلچسپ ۽ منو سوانه آهي. شاعرن، اديبن ۽ فنڪارن ته داستان پري ڇڏيا آهن، پيار

جي ذڪر سان، محبت جي بيان ۾ وڏن اديبن به مرد جي عورت لاءِ فطري ڪشش کي محبت جو نالو ڏيئي مرد جي جسم جي لذت سان گڏ عورت کي پائيواري ڪيو آهي. مرد ڪنهن به عنصر ڏانهن ايترو زور ڏئي پٺيان نٿو پوي جيترو عورت پٺيان. انهيءَ سموري عمل ۾ روح جو واسطو نٿو رهي پر جسماني حواسن جو پيٽ جي بڪ ۽ محبت جي بڪ انسان جي وجود سان ٻڌل آهي. انساني جسم جي جوڙاڻ پوري آهي ان کي ٻن حصن ۾ ورهايو ويو آهي. انسان جي تڪميل بي جنس سان گڏجڻ تي مڪمل ٿئي ٿي ۽ ٻئي جسم هميشه هڪ ٻئي لاءِ ڇڪبا وڃن ٿا. انهيءَ ڪري عشق محبت پڳتي بندگي قدرت جي نيمن ۾ سمايل آهن. محترم پروفيسر ڊاڪٽر ايوا ڏاڍو خوش ٿي. هن کي ياد آيو ته مهمان کي وسڪي پيارجي. مون انڪار ڪيو. چيم، مون کي ناهي وڻندي. جڏهن ته هنن خوبصورت اڌ ڪليل جسم وارين سندرين جي سُنڱ ۾ وسڪي جي خُٺڪ وڌيڪ مزيدار ٿي پوي ها. مون کان ڊاڪٽر ايوا پڇيو: ”هتي اڌ رات جو اڪيلا ڪيئن پهتا ۽ ڇا پيا ڪيو؟“ مون پنهنجو حال ٻڌايو.

ڊاڪٽر ايوا ڳالهه ڪئي ته هو هيڊل برگ يونيورسٽيءَ جي رٽائرڊ پروفيسر آهي. سندس شعبو فلاسافي آهي. هن اهو به چيو ته هو ڪجهه مهينا بنارس جنهن کي هاڻي ورائسي سڏين ٿا اتي Visiting پروفيسر ٿي رهي آهي. منهنجي ڳالهين جنهن ۾ ڊاڪٽر ايوا جون شاگرد به شريڪ هيون هنن سمجهيو ته آئون به فلاسافي وارن جي حلقن مان آهيان. مون کين چيو ته مون ڪاليج ۾ فلسفو پڙهيو آهي. فلاسافي سان واسطو اٿم پر اسڪالر ناهيان وڪيل آهيان. شاگرد چوڪريون ته سندن ٽيبل تي واپس ويون ڊاڪٽر مون وٽ ويهي رهي. هيڏانهن هوڏانهن جي ڳالهين بعد مون محسوس ڪيو ته هوءَ اڪيلي آهي سندس ڪٽنب اهي شاگرد آهن. جيڪي سندس رٽائرمينٽ کان پوءِ اباڻي ڳوٺ ۾ اچي رهڻ بعد به وٽس اينديون رهنديون آهن. فلسفي تي ڳالهائيندي هن مون کي چيو ته بنارس ۾ چوندا هئا ته هندستان جو فيلسوف آدي شنڪر آچاريه جنهن کي مختصر طور شنڪرا چوندا آهن تنهن جيڪو ادويت فلسفو بيان ڪيو آهي سو دنيا جو وڏي ۾ وڏو فلاسافر

آهي. هن جي سوچ جي گهرائي ٻئي ڪنهن ۾ ناهي. پر هن کي شنڪر آچاريه جي ڳالهه سمجهه ۾ نه آئي آهي. مون سمجهيو مون کان ٿي پڇي ته آئون شنڪر آچاريه بابت ڇا ٿو ڄاڻان؟ مائي بيئر جي وڏي جڳ مان بيئر پيئو. ڏنم بيئر، جيڪو جرمني جو مک مشروب آهي سو سڪي وانگر ڍڪ ڍڪ ڀري نه وٺبو آهي پر ڳيت ڏيئي پئبو آهي. منهنجو پس منظر ٿر جو آهي ۽ اسان وٽ پڪا رستا ۽ بسون موٽرون پاڪستان نهڻ کان 4-5 سال بعد ۾ آيون مون اهو به محسوس ڪيو ته علم حاصل ڪرڻ سان گڏ اٿڻ ويهڻ ۽ فضيلت جا آداب به شريفائي زندگي جو حصو آهن. اٿڻ ويهڻ ملڻ جلڻ جا، پيئڻ ۽ پسند نه پسند ڪرڻ جا به اصول ۽ آداب ٿيندا آهن. منهنجا پنهنجا ٻار مون وانگر صوفي آهن. خيال آيم هي يورپ آمريڪا وڃن پيا هنن کي مٽخاني جو فضيلتون سکڻ ڪپن. منهنجي اڳيان وڏي شخصيت ويئي هئي هو (شراب) پي رهي هئي. عورت هئي مون کي ائين منهن ٻڌي ويهڻ نه ڪپندو هو. پسند نه ايندي به مون مناسب سمجهيو ته مون کي ڪو مردانو شراب پيئڻ ڪپي محفل ۾ هم آهنگي پيدا ڪرڻ لاءِ.

مائي چيو اسان جي گهر هلو منهنجي شاگردن سان به ملو جن ۾ ڪافي Ph.D جون ريسرچ ڪندڙ اسڪالر آهن. سڀ شنڪر جو فلسفو ٻڌن. مون کي ڊپ هو ته ايڏي پائي جي عالم سان ڪيئن فلسفي جي اونهي نقطي تي ڳالهائين. چيم: ”منهنجو دوست پهچڻ وارو هوندو“ چيائين: ”مون وٽ ڊرائيور آهي ان کي مون هنج ورتل پٽ ڪيو آهي. شيدي (آفريڪن) آهي. ٻاهر ڪار ۾ ويٺو آهي. اسان کي منهنجي گهر ڇڏي هتي موٽي اچي نجم جو انتظار ڪندو هنن کي منهنجي گهر وٺي ايندو.“ اجنبي عورت جي اها رت مون کي نه آٿڙي پر ان جو نه مڃڻ به ڏکيو هو ماحول ايترو ته پنهنجائيءَ وارو اچي بيٺو هو جو آئون ڪنهن به قسم جو ڪو فيصلو ڪرڻ ۾ دقت محسوس ڪرڻ لڳس. چيم: ”نجم کي فون ٿا ڪيون، هن کي روڪيون ٿا آئون صبح جو 8 بجي ترين ۾ هيڊل برگ ويندس. نجم کي فون لڳايوسون، هن جي گهر وارن فون ڪنيو جواب ڏنائون ”نجم صاحب ۽ سندس ماڻ نڪري چڪا آهن اوهان وٽ پهچڻ وارا هوندا.“ مائي ڳالهه کي ترڪ ڪيو چيائين: ”گهر

هلو جڏهين نجم اچي هليا ويڃو“ اسين سندس گهر پهتاسون جيڪو پنهنجو ويجهو هو رات اونڌا هي هئي پر يورپ ۾ اڪثر بادل هوندا آهن. سيءُ گهڻا پوندا آهن. انهي ڪري چاندني رات ۽ تارن جي گفتگو توڙي لٽريچر ۾ انهن جو ذڪر خير ڪوٿيندو آهي. زندگي آئوٽ ڊور گهٽ آهي ۽ ان ڊور وڌيڪ آهي. جڏهن نجم صاحب آيو ان سان گڏ سندس شهر هيبل برگ روانو ٿيس. منهنجي جرمنيءَ جي انهي دوري وقت پروفيسر ڊاڪٽر ايوا سان ملڻ ٿيندو رهيو.

نجم مون کي پوڳ جي موڙ ۾ چيو: ”اها ماتنيائي ڪيئن مليئي؟“

چيم: ”محض اتفاق هو.“ *

تاريخ سبق سيڪاري تي

(جرمنيءَ ۾ ڪيل سفر)

(حصو ٻيو)

(امرتا - مئي 2009)

هيڊل برگ اتر جرمنيءَ جو تاريخي شهر آهي. جتي پراڻو پر سنڀاليل قلعو به آهي جو مٿي جبل تي ٺهيل آهي. اهو قلعو اسان جي حيدرآباد سنڌ جي قلعي وانگر عدم توجهه جي ڪري ڀڳل ۽ ڀريل ناهي پر ائين سنڀاليل آهي جڻڪ هاڻي ٺهيو آهي. هڪ ڀيري مون کان BBC چئنل فور جي نمائندي پڇيو هو ته پاڪستان ۾ سنڌ جي تاريخي ماڳن ۽ قديم آثارن جي سنڀال ۽ مرمت جون ڪٿي وڃي؟ مون جيڪو جواب ڏنو سو ڊگهو هو ۽ اسان جي تومي نفسيات جو تجزيو هو. انهيءَ ڪري ٻئي ڀيري لکنڊس. بي بي سي چئنل 4 جي انهي پروگرام ۾ شاهه فريد الحق جمعيت العلماءِ پاڪستان جي اڳواڻ چيو هو ته جن قومن جو قدرت طرفان زوال ٿي ويل هجي تون ان کي هاڻي ڪيئن بچائي سگهون ٿا. مولانا صاحب صحيح هو ته اسين ان کي بچائي نٿا سگهون پر ماڳ ته تاريخ کي جيئرو رکڻ لاءِ بچائڻ ڪين. ان مان عبرت ۽ سبق حاصل ڪري سگهجن ٿا.

انهي هيڊل برگ جي قلعي لڳ وهندڙ درياءَ جي ڀل پار ڪري ٻئي پاسي ٿو اچجي ته ان رستي جونالو علامه اقبال هو ۽ جتي هڪ ننڍڙي جڳهه تي تختي لڳل هئي. جنهن تي لکيل هو ته هتي جرمني ۾ تعليم حاصل ڪندي علامه اقبال 1905ع ڌاري رهيو هو. هڪ ڏينهن منهنجو ميزبان نجم مون کي جرمني جي ٻهراڙي گهمائڻ وٺي هليو. جهر جهنگ گهمندا

هلياسون. اتي چيسي نالي واري اسان جي جتن جهڙي قوم به رهي ٿي. گهڻو ڪري سڀني پراڻن تاريخي ملڪن ۾ مخلوق جو هڪ جهڙو حال ۽ زميني حقيقتون هجن ٿيون. چيسي اتي به خانہ بدوش هجن ٿا ۽ توڻي ڦيٽي وارا آهن. مايون به همت واريون اٿن. فرق صرف اهو آهي جو يورپ وارا سمورا ڪم سليقي ۽ صفائيءَ سان ڪندا آهن.

جڏهن بهراڙيءَ کان موٽياسين ته نجم صاحب جي پيزا (Piza) جي دڪان تي ڪم ڪندڙ سِڪَ ٻڌايو ته پروفيسر ايوا وليمز جو فون آيو هو ۽ واپس فون ڪرڻ لاءِ چيو اٿس. مون ڊاڪٽر ايوا کي فون ڪيو ۽ ائين هن سان هيڊل برگ ۾ ترسڻ دوران ملڻ ٿيندو رهندو هو.

جرمني عظيم ملڪ آهي، عظيم قوم آهي، جنهن انسان ذات جي تاريخ، علم، سائنس ۽ فلسفي تي وڏو اثر ڇڏيو آهي. هٽلر جرمن هو. ڪارل مارڪس ۽ مشهور سائنسدان البرٽ آئن اسٽائن به جرمن هئا. محترم آءِ آءِ قاضيءَ جو پسندیده شاعر گوڻي به جرمن هو. سندس گهر واري محترم ايلسا قاضي به جرمن هئي. هندو ويد رگ ويد جو ترجمو ڪندڙ سنسڪرت جو اسڪالر پروفيسر مٽڪس ملر به جرمن هو. عربي فارسي ڪتابن جا يورپ ۾ سڀ کان اول ترجما به جرمني وارن ڪيا. مسلمانن ۽ هندن جي مذهبي ڪتابن ۽ تمدن تي گهڻي ۾ گهڻي تحقيق به جرمني وارن ڪئي آهي. محترم پروفيسر ايوا وليمز سان جيڪا گفتگو ۽ بحث هندو فلاسافر شنڪر آچاريه جي فلسفي تي ٿي، تنهن جو ذڪر ٻئي پيري ڪندس. هن مضمون ۾ محترم پروفيسر جي حياتيءَ جي ڪهاڻيءَ جو هڪ حصو بيان ٿو ڪيان.

1930ع جي ڏهاڪي دوران پروفيسر صاحب هاءِ اسڪول جي شاگردپاڻي ۽ الهڙ چوڪري هئي. ان وقت جرمنيءَ ۾ نازي پارٽيءَ جي حڪومت هئي ۽ ملڪ جو فيوهر (حاڪم) اوڊلف هٽلر هو. جنهن پي مهاپاري جنگ (1939-1945) ۾ اتحادين (انگلينڊ، فرانس، روس، آمريڪا ۽ چين) کي ٽوٽا ڇڏايا. هن روس ۽ انگلينڊ کان سواءِ ساري يورپ کي فتح ڪيو. لنڊن توڻي روس تي حملا ڪري بمباري ڪري اهي تباھ ڪيا. مصر

۽ اتر آفريڪا به فتح ڪيا، پر آخر ۾ هارائي آپگهات ڪري انهي سين کي ڊراپ ڪيو. هٽلر مضبوط ۽ نظرياتي طرح برجستو پر وڏو ظالم ۽ جابر حاڪم هو. هويهودين کي غدار ۽ جرمني کي صحيح سمجهندو هو. پهرين مهاڀاري لڙائي 1914-1918 First World War ۾ به انگلنڊ ۽ اتحادين جي جرمن سان جنگ لڳي هئي. ان ۾ جرمن جي عبرت ناڪ شڪست جو ڪارڻ هٽلر موجب يهودين جي غداري هئي. انهي کان انڪار ناهي ته هٽلر تباھ ٿيل شڪست کاڌل ذليل ٿيل ٽڪرا ٽڪرا ڪيل جرمني کي ٺاهيو ۽ طاقتور بڻايو. هن ڪميونسٽن کي پڻ گهڻو تنگ ڪيو. ايم اين راءِ ۽ ٻين جڳ مشهور ڪميونسٽن به جرمني مان ڀڄي چند ڇڏائي.

جرمني جي تاريخ جي اپٽار کان ڪنارو ڪندي صرف ڊاڪٽر ايوا وليمز سان واسطو رکندڙ ۽ ان جي جرمنيءَ واري معاملي سان تعلق بابت لکنڊس. هڪ پيري ايوا فون ڪيو ته اڄ قلعي جي اوچي ٽڪر تي هلي، لڳ وهندڙ درياءَ جي نظاري تي ڪافي پئجي، ڪچهري به ڪجي. آءُ اڃا عمر جي 60 سالن واري پيٽي ۾ هوس، پر مائي صاحبہ 70 جي پيٽي ۾ هئي. نجم جي پيڙا هٿ اڳيان ٿرام جو پتو هو ۽ پڻ ٿرام بيهڻ جو اسٽاپ، سو ٿرام ۾ چڙهي قلعي ويجهو لٿس. انهي قلعي ۾ جبل تي چڙهڻ لاءِ ڪا صديون پراڻي لفت هئي. ان ۾ ويهي مٿي پهتس. جتي باغ ۾ هڪ بينچ تي پوڙهي پروفيسر ويٺي هئي. مائي صاحبہ سان ڳالهائون ڪندي محسوس ڪيم ته هوءُ ڪنهن اونهي خيال ۾ ٻڌل هئي. ٿوري دير بعد چوڻ لڳي، ”ڪافي واپس ٿي پيئنداسون، هل ته توکي هڪ نظارو ڏيکاري اچان.“ اسين لفت ۾ هيٺ لٿاسون. مائي صاحبہ جي ڪار هيٺ پارڪ ٿيل هئي ان ۾ ويٺاسون. انهي قلعي کان ٿيندا اسٽيشن وٽان لنگهندا نجم جي پاڙي ڏانهن ويندڙ رستي لڳ وچ ۾ هيڊل برگ جو فوجي هوائي اڏو هو. هن وقت انهيءَ هوائي اڏي جي چوڌاري آبادي ۽ ڪالونيون نهي ويل هيون. اسين ڪار اندر ئي ويٺا هئاسون. مٿي هوائي اڏي ۾ اڪيون وجهي خيالن ۾ گم هئي. آءُ ڇپ هوس ۽ پڻ حيرت زده. مٿي جي اڪين ۾ پاڻي وهندو ڏٺم. سندس اڪيون آليون هيون. آخر جرمن لهجي ۾ انگريزيءَ ۾ چيائين. سندس اکر ٽٽل هئا،

”جنگ بند ٿئي پنجاه سال ٿيندا، هي اڏواجا تائين آمريڪا جي قبضي ۾ آهي. پهرئين جنگ ۾ فاتح هجڻ جي حيثيت ۾ قبضو ڪيائون. اڃا تائين اسان جي فادر لئنڊ تي ديرو جمايو ويٺا آهن. هاڻي چيائون آمريڪي وڃن ٿا پر وري هتي ناٿو جي فوج جو بهانو بڻائي وري به قابض ٿي ويهي رهيا آهن. اسان جي مقدس زمين تي فوجي ڏاڍا اڃا رکيو اچن.“ هن وقت اهو هوائي اڏو هيبل برگ شهر جي ٻن حصن ۾ وچ ۾ اچي ويو آهي. درياءُ ۾ هلندڙ آگبوتن مان به ڏسڻ ۾ اچي ٿو. هتان جڏهن به جيڪو به جرمن لنگهندو آهي محسوس ڪندو آهي ته هو شڪست کاڌل قوم آهن. مٿن پيو ڪو سوار آهي. هاڻي اهي جرمن جيڪي ائين سمجهندا آهن ته هوسپ کان افضل ۽ مٿاهين قوم آهن تن کي هر پل شهر جي وچ ۾ ڏسڻ لاءِ هيءُ هنڌ محسوس ڪرڻ تي مجبور ڪري ٿو ته هو لاچار ۽ بي وس آهن. ايوا ٻڌائيندي هلي ته سندن پيءُ مارتن وليمز چونڊو هو ”پهرين عالمي جنگ ۾ سالن جا سال جرمن هڪ طرف ۽ انگريز فرينچ ۽ بيا اتحادي ٻئي طرف (Trenches) ڪاهين ۾ ويهي بندوق ۽ توپن ذريعي فائر ڪندا جنگ جاري رکندا رهيا. يورپ ۾ سخت سيءُ برف ۽ گپ پريل ڪاهين ۾ سپاهي رهندا هئا. آخر ۾ جرمن اها پهرين عالمي جنگ هارائي. ڳوٺن مان سمورا مرد جنگ ۾ ڪارخانن ۾ لڳل هئا پويان زالون هيون، صرف زالون ۽ ٻار. جنگ جي آخري ڏينهن ۾ جرمن هٽندا ويا. ڳوٺن تي اتحادين قبضا ڪيا.“ اتي پروفيسر گالهاينڊي ماٿ پئجي وئي.

مون کي ياد آهي ته هڪ انگريزي فوجي آفيسر جو رٽائر ٿيڻ بعد آمريڪا لڏي ويو هو ان هڪ ناول لکيو آهي. تاريخي ناول، جو هن جوڌپور رياست جي مهاراجا جي فوج سندس پيءُ جي ڪمان هيٺ يورپ جي جنگ ۾ ميدان جنگ تي هئي، ان تي ناول لکيو آهي. ناول نگار لکيو آهي ته اتحادي يورپي فوجي آفيسرن جرمنن جي پاڇ بعد انهن ڳوٺن ۾ جرمن عورتون ڪنڀون ڪري چڪلو شروع ڪيو ۽ سالن جا شهوت جا بڪايل سپاهي جرمن عورتن سان زنا ڪندا هئا. اتي به انگريز ڪمانڊنٽ اهو حڪم جاري ڪيو ته ڪوبه هندستاني سپاهي انهي سفيد فام جرمن عورت

وت نه وڃي. اها زنا ڪرڻ جي اجازت صرف يورپي گورن فوجين کي هئي. اهڙي قسم جي وارداتن ڪيئن نه جرمن جهڙي بهادر ۽ باوقار قوم کي نفرت ۽ غيرت سان ڀريو هوندو. انهن ڳالهين محترم ايوو جي نرم نازڪ جذبن کي ضربون رسايون هونديون. انهن ئي ڳالهين هٿلر ۽ سندس نازي پارٽيءَ جي نفرت ڀريل منشور کي جرمنيءَ ۾ مقبول بڻايو. اسين وري موتي قلعي جي جبل تي آياسون. مون ڪافي جا ٻه ڪوپ ٺاهيا. مون ڏٺو ايوو پنهنجي خيالن ۾ گم هئي. ڪافي ٿڌي ٿيندي رهي. ايوو آخر تائين هڪ ڍڪ به نه ڀريو.

ٻئي ڏينهن اسين ايوو جي ڳوٺ هيڊل باخ وياسون. اتي ايوو طبيعت کي ٽڌو ڪرڻ لاءِ وائين پيتو. آءٌ ڪافي دير تائين رهيس. هن جي گفتگو ٻه طرفي هئي. هوءَ جرمني بابت ۽ يهودين بابت ساڳئي وقت ٻنهي جي فائدي ۾ ۽ ٻنهي جي خلاف ڳالهائي رهي هئي.

ڊاڪٽر پروفيسر ايوو وليمز فلسفي جي پروفيسر هئي ۽ هن وقت پروفيسر ايميرٽيس Emiritus هئي. هن پنهنجي آتم ڪهاڻي بيان ڪئي. سندس سفيد وار منهن جا گهنج، هلڪو قد اور ڪثرتي جسم چغلي هئي رهيا هئا. هن جا ڪنڊر ٻڏائي رهيا هئا ته سندس جسم جي عمارت ۽ حسن ٻئي عجيب ۽ لاشڪ لاجواب هئا. سندس پوڙهي سڊول جسم مان چٽڪ تاريخ جا ورق وڪري رهيا هئا. محترم پروفيسر جا اکر هوپهو ته سنڌي زبان ۾ بيان ڪرڻ مشڪل آهن پر انهن جو خلاصو هو ته 1930ع جي ڏهاڪي جي آخري سالن ۾ ايوو وليمز هاءِ اسڪول جي شاگردياڻي هئي. سندس پيءُ مارٽن وليمز، هٿلر جي پوليس گيسٽاپو ۾ ننڍو آفيسر هو. ٻين قانونن سان گڏ هٿلر اهو به قانون ٺاهيو ته جيئن ته جرمن خاص اعليٰ نسل جا ماڻهو آهن ۽ سندن قوم مٿيري آهي، تنهن ڪري ان کي نسلي ملاوت کان بچائڻو آهي. ائين نسلي پاڪائي کي قائم رکڻ لاءِ ملاوت کان جرمن قوم کي محفوظ رکڻو آهي. هٿلر جو نظريو هو ته يهودي لالچي، دغا باز ۽ ڪريل آهن. انهن سازشون ڪري جرمن قوم کي ذليل ڪيو هو. جنگ ۾ شڪست ڏياري هئي، ٽڪر ٽڪر ڪيو هو وغيره وغيره انهي ڪري يهودي رت جرمن رت سان نه

ملايو وڃي. هنلر اهو به قانون نافذ ڪيو ته ڪو به جرمن مرد توڻي زال ڪنهن به غير جرمن سان نڪي هم بستر ٿئي. نڪي شادي ڪري. انهي دور ۾ ايوو مائي، جا اسڪول گرل هئي تنهن جو عشق هڪ يهودي نوجوان سان ٿيو. ان مان کيس بنا شاديءَ جي حمل ٿيو. اها ايوو جي نابالغيءَ جي ٻاراڻي پل هئي. پر پيٽ ۾ حمل سماج اڳيان لڪي نٿو سگهي. پوءِ اهو ڪڍي يورپي سماج ٿي هجي. ايوو جا ماءُ ۽ پيءُ حيات نه هئا. سندس ڪٽنب جو اڪيلو ڀاتي سندس پيءُ مارتن وليمز ٿي هو. جنهن کي جيئن ئي اها پروڙ پئي هن خطرو محسوس ڪيو ته هاڻي وڏو ڏوهه سرزد ٿي ويو. هاڻي ايوو ۽ سندس يهودي عاشق ٻنهي کي وڏي سزا ملندي ٿي سگهي ٿو ته سندس (مارتن جي) نوڪري هلي وڃي.

هنلر ظالم حاڪم هو پر هو پنهنجي وطن جرمني سان پاڳلپڻي جي حد تائين محبت ڪندو هو. هن جرمن قوم کي جاڳائڻ، قوم جي دشمن کان وير وٺڻ ۽ جرمني کي عظيم قوم ثابت ڪرڻ لاءِ ڪيترائي قتل ڪيا. هن جي دور ۾ هڪ ڪروڙ ڏهه لک يهودي صدين کان آباد هئا، جيڪي جرمن زبان مان ورتل اکرن محاورن جي ملاوت مان ٺهيل پراڻي عبراني زبان زبدهش (Zedish) ڳالهائيندا هئا. تن مان هن 60 لک يهودي ننڍن ٻارن ۽ عورتن سميت مارائي ڇڏيا. بسون پري دروازا بند. بسون خالي زمين تي ڪڍي وڃي ان ۾ گئس پري اجتماعي قتل ڪرائي ڇڏيا. هنلر کي 1924ع ۾ قيد ڪيو ويو. هن کي سزائون ڏنائون، سياسي احتجاج ڪرڻ ڪري لئنڊس برگ جي قلعي ۾ قيد رکيائون. جتي جيل ۾ نوڪلو ويهي هن ڪتاب لکيو. نالو رکيائين Mein Kampf معنيٰ منهنجي جدوجهد (My Struggle) ان ۾ هن پنهنجي سياسي نظريي جي چنڊ چاڻ ڪئي آهي، انهن خيالن کي عملي جامون پهرائڻ لاءِ هن سياست ڪئي جدوجهد ڪئي اقتدار هٿ ڪيو. جنگ لڙيو. انهي ڪري اهو ڪتاب گهڻو بدنام ٿيل آهي. پر اهو ڪتاب آهي پڙهڻ جهڙو چوڻي آهي ته دوزخ به نيڪ ارادن سان ٺاهيو ويو هو.

هتي اهو لکڻ مناسب ٿيندو ته ٻي عظيم جنگ (1939-1945) کان 25 سال اڳ پهرين عظيم جنگ (1914-1918) ۾ لڳي هئي جنهن ۾ جرمني سان

سات ۾ ترڪي هو ۽ ٻئي پاسي ساڳيا اتحادي انگلنڊ، فرانس، آمريڪا ۽ روس وارا هئا. انهي جنگ هارائڻ کان پوءِ امن جو معاهدو ٿيو جنهن کي ورسيلز معاهدو (Versailles Treaty) سڏجي ٿو. پئرس لڳ ورسيلز جو محل آهي. جنهن ۾ ايترا ته آئينا لڳل آهن، جو ان کي (Palace of mirrors) به چئبو آهي. انهيءَ محل ۾ جيڪو جنگ بعد معاهدو ٿيو جنهن ۾ هاراييل جرمن هڪ طرف ۽ اتحادي فاتح ٻئي طرف صحيح ڪئي. انهيءَ معاهدي ۾ اهڙا ته شرط هئا، جو جڙ جرمني کي گهڻو ذليل ڪيو ويو هو. جرمني کي مجبور ٿي صحيح ڪرڻي پيئي. جنهن جون خاص ڳالهائون هن ريت هيون:

- 1- جرمني جو صوبو لورين فرانس حوالي ٿيندو.
- 2- اولهه پريشيا صوبي جا حصا اتر سلسيا ۽ پوسن پولنڊ جي حوالي ڪيا ويا.
- 3- اتر سليلوگ صوبو ڊينمارڪ کي ڏنو ويو.
- 4- ڊنڪ جا 3 ضلعا بيلجيم کي ملندا.
- 5- جڳ مشهور ڊننگ آزاد شهر قرار ڏنو ويندو.
- 6- اوڀر پريشيا باقي جرمن حڪومت کان الڳ ڪيو ويندو.
- 7- ميمل جو علائقو لتوانيا کي ملندو.
- 8- آسٽريا جرمني جو حصو آهي ان کي جدا ملڪ ڪيو ويندو.
- 9- سموريون جرمن ڪالونيون اتحادين جي قبضي ۾ اينديون.
- 10- راٽين ندي جو ساڄو ڪنارو 30 ميلن تائين غير فوجي علائقو بڻبو.
- 11- آسودو شاهوڪار صنعتي علائقو سار 15 سال ليگ آف نيشن تحت رهندو ۽ ان ۾ پيدا ٿيندڙ ڪوئلو فرانس کي ملندو.
- 12- انهي معاهدي تي عمل ممڪن بڻائڻ لاءِ راٽين نديءَ جي کاٻي ڪناري تي اتحادين جو قبضو رهندو.
- 13- جرمن فوج (بشمول آفيسر ۽ سپاهي) هڪ لک کان مٿي نه رکي سگهندي.
- 14- جنگ ۾ اتحادين جو ٿيل نقصان ڀرڻ جو فيصلو بعد ۾ ڪيو ويندو تيستائين عبوري عيوضو 20 ارب جرمن مارڪ سون جي صورت ۾ ادا ڪندو.
- 15- جرمني جا جنگ کان اڳ جا ڪيل بين الاقوامي واپاري معاهدا رد سمجهيا ويندا.

16۔ جرمني جو ٻاهرين ملڪن ۾ سرمايو ضبط ڪيو ويندو. سنڌس واپار وارا سمورا سامونڊي جهاز ضبط ڪيا ويا.

فاتح فوجن جيڪي مفتوح جرمن عوام سان ظلم ۽ ڏاڍايون ڪيون سي جدا هيون. انهي معاهدي ۽ روش هر جيئري جرمن کي ايتري ته ڪاوڙ ڏياري جو هو، هر ساهه ڪڍڻ سان گڏ وير وٺڻ لاءِ آتو هو.

سو هتلر جرمن قوم جي وير وٺڻ، بي عزتيءَ جو بدلو وٺڻ لاءِ يهودين جو قتلام ڪيو ۽ ٻي عالمي جنگ لڙي يورپ کي تباهيءَ طرف وٺي ويو ۽ خود به آپگهات ڪري پنهنجو انت آندو ۽ وري جرمني اها ٻي جنگ هارائي. ٻي انصافيون ڪيترو نه تاريخ ساز ٿيون. بغض ۽ وير وٺڻ جا جذبا ٻنهي ڌرين کي تباهه ڪن ٿا. يورپ وارا تاريخ کان سبق سکندي اڳتي لاءِ جنگين کان جند ڇڏائڻ لاءِ گڏجي يورپين يونين گڏيل اتحاد جوڙي وينا آهن. يهودين تي ڪيل ظلم جو ازالو ڪرڻ لاءِ هنن ڪين فلسطين، سندن مذهبي ۽ تاريخي خطي ۾ آباد ڪرايو. جيئن ته اتي هنن اشراف صلح پسند فلسطيني عربن کي اجاڙيو آهي. جنهن جي نتيجي ۾ اسرائيل ۽ فلسطينين ۾ اڃا مارا ماري جاري آهي. جنهن جي بدلي ۾ القاعده ۽ طالبان آمريڪا ۾ 9/11 وارو واقعو ڪيو جنهن ۾ هڪ ڏڪ سان 5 هزار ماڻهو مري ويا ۽ اڃا دنيا ۾ دهشتگرديءَ جي جنگ جاري آهي. هزارين بي گناهه ماڻهو مري رهيا آهن.

الا جي ماڻهو تاريخ مان سبق چون ٿا سگهن!

مون محترم پروفيسر ڊاڪٽر ايوا وليمز جي لڙڪن ۾ تاريخ ڏني، هنن ٻوڙ هڪ ڌيءَ کي جنم ڏنو. جا وري ان سندس يهودي پيءُ وٽ آمريڪا موڪلي ڏني، جا وڃي اسرائيل ۾ Kibutz ۾ پهتي اهو قصو وري ايندڙ مضمون ۾ لکندس. *

تاريخ سبق سیکاري تي

(حصو ٽيون)

(امرتا جولاءِ 2009ع)

جڏهن منهنجو جرمنيءَ مان رواني ٿيڻ جو وقت آيو ۽ پروفيسر ايوا وليمز کي ٻڌايم، تنهن تي هن، ان جي اڳئين ڏينهن منهنجي ميزبان نصير نجم کي فون تي چيو ته مهمان کي ايئرپورٽ تي ڇڏڻ لاءِ هوءَ گاڏي وٺي ايندي ۽ نجم صاحب تڪليف نه وٺي. منهنجو جهاز شام جو روانو ٿيڻو هو. پر پروفيسر صاحبہ اڳينءَ شام فون ڪيو ته شام بدران، هوءَ صبح سوڀرو ڪار ڪڍي ايندي ۽ صبح جو ناشتو هلي فرئنگ فرت ڪنداسون. سو مائي صبح جو سوڀر آئي. اسان نجم کان موڪلائڻ سندس مهمان نوازي ۽ قرب جا ٿورا مڃيندي هن جي پيءُ ۽ گهر وارن کان دعائون وٺندي، هيڊل برگ کان روانا ٿياسون، فرئنگ فرت ڏانهن پهچڻ ۾ ٻه ڪلاڪ موٽر جو سفر هو. رستي ۾ ڪا خاص ڳالهه ٻولهه نه ٿي. مائي ڏنم ته خيالن ۾ گم هئي. فرئنگ فرت ۾ سندس پسندیده ريسٽارنٽ تي پهتاسون. آرڊر ڏيئي ٽائنيڪا ٿي ويٺاسون ته، مائي صاحبہ چيو ته لنڊن ۾ سندس نياڻي جيني وليمز آيل آهي. هن کيس تڪيد ڪئي آهي ته مون سان ضرور ملي. وڌيڪ چيائين ته هن جو ساھ سندس نياڻيءَ ۾ اٽڪيل آهي. جا هن وقت سندس جرمن ۽ ڪرسچن ماحول کان جدا ٿيل آهي. سندس نياڻي جينيءَ کي هن سٽزرنلینڊ ۾ جنم ڏنو. ان کي اتي ئي ٿاڻيو ۽ پڙهايو. پروفيسر ايوا خود به سٽزرنلینڊ ۾ تعليم حاصل ڪئي. ڊاڪٽوريٽ ڪئي. تنهن بعد جيئن ئي جيني هاءِ اسڪول مان مٿي آئي، ته هن کيس آمريڪا ۾ سندس پيءُ آبا فرئنگ وٽ موڪلي ڏنو جتي هن پنهنجي پيءُ جي يهودي مذهب جي ڄاڻ حاصل ڪئي ۽ پڻ يونيورسٽيءَ جي تعليم.

پروفيسر ٻڌائيندي هلي، ته سندس من پنهنجي نياڻيءَ ۾ لڳل آهي ۽ هر وقت خط ٽيليفون ذريعي جڻڪ ڏينهن رات ڌيءَ جي ويوڙي جي ياد ۾ گذاريندي آهي. عورت جو پنهنجي ”وباءَ“ سان جيڪو سنڀند هجي تن سو عام طرح مرد گهٽ سمجهي سگهي ٿو. هن پنهنجي جسم کي ڪٿي اولاد کي دنيا ۾ آندو آهي. پنهنجي جسم جا قوت جا حصا ۽ جينز اولاد ۾ وڌا آهن. اهو جڻڪ هنن جي جسم سان من سان ۽ روح سان جڙيل آهي.

پروفيسر صاحب وري پنهنجي خيالن ۾ گم ٿي ويئي.

منهنجي ذهن ۾ ٻه سوال اڀريا. خيال آيم ڀڄڻ مناسب ٿيندو يا نه؟ پروفيسر جڻڪ اونهي تبئيءَ ۾ گم هئي. هوءَ هر هر جينيءَ جي بالڪيٽ ۽ سادگيءَ جا احوال بيان ڪري رهي هئي. جيئن ئي نيرن ٿيل تي آئي ته سجاڳ ٿي ۽ sorry چيائين. پڇيائين، ”بور ته نٿا ٿيو؟“

اتي مون کيس چيو ته، ”منهنجي ذهن ۾ ٻه سوال اڀريا آهن، اجازت ملي ته پڇان، هن مرڪي ڪنڌ ڏوٽي هائوڪار ڪئي.“

پهريون سوال اهو ته ”انهي يهودي ابا فرئڪ سان تنهنجو عشق ۽ دل جو ڳانڍاپو واقعي هويا نه؟ ڇا تون هن کي پنهنجو دل گهريو دوست يار، مڙس آقا يا واسطيدار سمجهين ٿين؟“

۽ ٻيو سوال، اهو ته، ”ڇا هٽلر جو يهودين بابت رايو ۽ ان موجب شديد نفرت صحيح، جائز ۽ مناسب هئا؟ ڇا يهودي ايترا برا هئا، نفرت لائق هئا؟“

مائي، منهنجا سوال سمجهڻ ۽ جواب ڳولڻ جي ڪوشش ڪري رهي هئي. هن ناشتي کائڻ واري پليٽ کي تشوئه سان صاف ڪيو ڪانٽوچري ۽ چمچو ڪٽي پليٽ تي سنواري رکيا ۽ مون ڏانهن عجب وچان ڏسڻ لڳي. هيءَ ستر سالن کان به وڏي ڪراڙي ائين ڏيکاري ڏيڻ لڳي، جڻڪ الهڙ نوخير چوڪري هجي. هن جي منهن تي رونق آئي جڻڪ ڪجهه ياد آيس، پر وري ڳنڀير ۽ سنجيده ۽ ڏکويل ٿي پيئي. مون کي خيال آيو ته ذاتي سوال پڇڻ تي ڪانئس معافي گهران ۽ سوالن تان هٽ ڪٽان. هن مون کي اشارو ڪيو ته ناشتو ڪٽان ۽ پاڻ هن جوس جا ڍڪ پريا ۽ پوءِ ڊبل روٽيءَ جي سلائيس تي مڪڻ لڳائڻ شروع ڪيو.

هن اسڪول جي الهڙ ۽ ڪچي نينگر ايوو وليمز جو سندس هم ڪلاسي ابا فرئنگ سان چاهه هوندي؟ ان سان عشق ۾ ڦاٽي هئي ڇا؟ اهو عشق اهڙيءَ منزل تي ڪيئن رسيو هو؟ ڇا اهو عشق مست ۽ گهرو ليلا مجنون يا روميو جوليئٽ اسٽائيل هو؟ (يلا ڪراڙي عورت 50 سال پراڻي عشقيه واقعي ڪي ۽ پورائيءَ جي عمر جو احوال ڪهڙي انداز ۾ بيان ڪري؟ هن جو پوڙهي هجڻ باوجود جسم سڊول ۽ ڪسرتي هو پر ان ۾ ٻڍاڻي جا اهڃاڻ ظاهر هئا. هن وقت ته هوءَ مغربي ۽ مشرقي ٻنهي تهذيبن جي فلسفي جي ماهر هئي. بين الاقوامي معيار جي ناليواري پروفيسر هئي) هوءَ خيالن ۾ گم هئي. سندس ڪانتي ۾ ڊبل روٽيءَ جو ٽڪر لتڪيل هو. شايد انهيءَ مونجهه ۾ هئي، ته ڳالهه ڪٿان ۽ ڪيئن شروع ڪري، مائي ڊبل روٽي وات ۾ وجهي، آهستي آهستي ڇٻاڙڻ لڳي. مون وچ ۾ دخل ڏيندي چئي ڏنو ”بڪ ۽ محبت زندگيءَ جا ٻه عڪس آهن، جسم لاءِ ضروري آهي ته ان جي خوراڪ سان تواضع ڪجي، بڪ مٽائجي، جسم جي توانو ٿيڻ بعد ان ۾ بي بڪ پيدا ٿئي ٿي. هن ۾ سنسار جو سلسلو جاري رکڻ لاءِ ۽ پنهنجو وجود قائم رکڻ لاءِ بار پيدا ڪرڻ ۽ سرچڻ جي توانائي زور وٺندي رهي ٿي، جنهن ۾ قدرت عجيب لذت رکي آهي، جنهن کي فني زبان ۾ پيار ۽ محبت چيو اٿن، جڏهن ته سائنسدان ان کي جنسيات، شهوت يا سيڪس چون ٿا.“

هن جي ذهن ۾ جيڪي خيال اڀريا ۽ جن جو ذڪر ڪرڻ کان هوءَ نتائي رهي هئي، سا منهنجي ڳالهه روڪي نه سگهي. مون کي چيائين ته ”آئون مڪينيڪل انداز ۾ فن جو بيان ڪري رهيو آهيان، جيڪو نيڪ ناهي.“ هن اهو به قبول ڪيو ته سمورا عظيم اديب پيار جي چار ۾ خيال پوئيندا آهن. انسان انهي قسم جي جادوئي ڪيفيت ۾ رهندا آهن. هو محبت جي نشي ۾ سرشار ٿي اکر ۽ جملا جوڙيندا آهن. هاڻي هو چڻ ته طلسم جي دنيا مان ڪلپنا جي دنيا مان موتي آئي. هن جو بيان هن ريت هو: هوءَ ڪشور اوستا ۾ هئي. 13 سالن جي هئي. هوءَ بالڪيٽ کان مٿي رسي هئي ۽ عورت هن ۾ جاڳي رهي هئي. چڻ ته هن ۾ ڪو جذبن جو خزانو لڪل هو. جو ابا فرئنگ جي مرداني جسم جي پگهر جي خوشبوءِ سان کلي پيو.

جڻ ته ڪنهن فولادي تجوڙي خوبصورت چاٻيءَ سان کولي ڇڏي سمورا لڪل جذبا ۽ ارمان ٻاهر نڪري آيا. جڏهن کيس اڪيلو ڏسي ابا پاڪر پائيندو هو ته هوءَ عجيب سرور محسوس ڪندي هئي. سندس سارو وجود تڙپي اٿندو هو ۽ چاهيندي هئي ته هو اڃا زور سان گهڙي زور سان کيس پاڪر ۾ جڪڙي هن کي اهو ياد ٿي نه رهيو ته هوءَ ڪا ٻار آهي. هوءَ ته هن ساري ڪائنات سرجڻ واري آهي. حياتيءَ جون سموريون رمزون سندس وجود ۾ سمائل آهن. هوءَ ابا کي همٿائيندي هئي. آخر اهو وقت آيو جو هو هڪ ڏينهن ڌيمون جهڙو، چوليون ماريندڙ دهشت واري درياءَ جي وهڪري ۾ وهي ويو، گم ٿي ويو. جهرڪي وڃي دام ۾ ڦاٿي. هن هڪ عجيب آئند ۽ تسڪين حاصل ڪيو. اڪيون هوندي جڻ ته هوءَ پير ڪجهه ڏسي ٿي نه رهي هئي. پر هن جو ڌيان سندس دل جي ڌڙڪڻ ۽ جسم جي تڙپ طرف هو. هن جي ٻانهن ۾ شهزادو هو خوبصورت ٻرندڙ جسم هو. لوهه جون ٻانهون هيون، جن جي پاڪر ۾ حفاظت سان حياتيءَ جا ايام ڪاٽي سگهجن ٿا. هن جو سينو ويڪرو هو. هن جا سمورا ارمان منزل حاصل ڪري ويا. هن ڏٺو ابا جي جسم، سندس جسم، جان ۽ روح کي قبضي ۾ ڪري. هن کي ڪنهن بلند مقام تي رسائي ڇڏيو هو. هن جا حواس سن ٿي ويا. اڪيون انڌيون ٿي ويون، ڪن ٻوڙا ٿي ويا، دل بيپي رهي ۽ ساهه روڪجي ويو. هن کان وسري ويو ته هوءَ اعليٰ نسل واري جرمن قوم جي نينگر آهي ۽ سامهون يهودي آهي. هنن کي هاڻي اسڪول مان نيڪالي ملندي، يهودي ڪرستانن جو خون چوسيندڙ قوم آهن. هن جو پاءُ جرمن گيسٽاپو جو آفيسر آهي. ان وقت سندس سوچ تي پڙدا چڙهيل هئا.

مون محسوس ڪيو ته فرئنگ فرت جي ڊي ريستوران جي ٿيل تي ناشتي جي پليٽ تي ويٺل سندر جي جڻ ته هڪ ايسرا وانگر آسمانن تي اڏامي رهي آهي. هن ائين چئي ڏٺو ته اسين سمورا فلسفي انهيءَ عشق جي گجهارت جي جواب ڳولڻ ۾ لڳا پيا آهيون. هوءَ اڃا تائين اهو سمجهي نه سگهي آهي، ته هوءَ ڪيئن ۽ ڇو بيبوس بڻي؟ يهودين مٿان هٿر ڪات ڪهاڙا کنيو بيٺو هو. ڪيئن يهوديءَ کي همت ٿي هڪڙي نابالغ، بالاتر نسل

۽ قوت واري قوم جي نينگر ۾ هٿ وجهڻ جي. پر مرد ۽ عورت جي لاڳاپي، ميل ميلاپ ۾ شايد رنگ نسل، قوم ۽ سماجي هم آهنگي جي عدم موجودگي خاص اثر نٿي رکي. ڀنگون پيئڻ ته سوليون آهن، پر نشا جهلڻ ڏکيا آهن. ڳالهه ته لکي وڃي ها، درگذر ٿي وڃي ها، پر محترم فطرت جي نيم کي توڙي نه سگهي. حمل رهجي ويو ڳالهه لڪائڻ جي ڪوشش ڪندي به ظاهر ٿيڻ لڳي. ايوو جي پاءُ مارتن وليمز ڏٺو پر هاڻ هو ڇا ڪري؟ ڳالهه ٿو ظاهر ڪري ته ابا فرئنگ ته جهلجي ويندو پر سندس صدوري پيڻ ۽ خود پاڻ به مصيبت ۾ پئجي ويندا. هن ڪنهن طرح جرمنيءَ مان لڏيندڙ يهودي قافلي سان گڏ ابا فرئنگ کي لنڊن روانو ڪري ڇڏيو. سٽزبرلينڊ، جرمني سان ڊنگي ملڪ آهي. جنهن ۾ 80 سيڪڙو جرمن علائقو آهي. جنهن جي زبان جرمن آهي. هن ايوو کي اتي موڪلي ڏنو جتي هن ڌيءَ کي جنم ڏنو ۽ جنگ (1939 کان 1945) وارو سارو عرصو هوءُ اتي رهي. اتي پڙهي، ۽ اتي ئي 1946ع ۾ Ph.D پاس ڪيائين. سندس پاءُ مارتن وليمز جنگ ۾ مارجي ويو. ڊاڪٽر ايوو وليمز جنگ بعد جڏهن جرمنيءَ جا ڪجهه حال سڌريا ته موٽي جرمني ويئي. جتي اتحادي ڪمانڊ وٽ نوڪري ڪرڻ لڳي ۽ آخر هيڊل برگ يونيورسٽيءَ ۾ فلاسافي جي پروفيسر وڃي ٿي. جتان رٽائر ٿيڻ بعد پنهنجي اباڻي ڳوٺ هيڊل باخ ۾ اچي رهي. سندس ڌيءَ جيني سٽزبرلينڊ ۾ يهودين جي اسڪول ۾ پڙهندي رهي. جتي هن جي سار سنڀال لهڻ لاءِ سندس پيءُ جيڪو آمريڪا وڃي وسيو هو. سو وٽس سٽزبرلينڊ ايندو ويندو هو ۽ پروفيسر ڊاڪٽر ايوو وليمز به ويندي هئي. پر ايوو ۽ ابا پاڻ ڪڏهن ڪو نه مليا. نڪي هڪ ٻئي سان منهن مقابل ٿيا. ايوو وري سڄي عمر شادي ڪا نه ڪئي. سندس ڌيءَ سندس مڃتا سان پنهنجي پيءُ جي خيال تي يهودي ڌرم ۾ داخل ٿي ۽ ان جي چون ٿي ته، آمريڪا ۾ وڌيڪ آزادي ۽ ترقيءَ جا موقعا آهن، تعليم به سٺي آهي، انهيءَ ڪري جيني به آمريڪا جي هڪ يونيورسٽيءَ ۾ داخل ٿي، پر جيني سندس پيءُ جو نالو فرئنگ استعمال نه ڪيو بلڪه ماءُ جو نالو وليمز اختيار ڪيو ۽ سڏرايائين. ”جيني وليمز“

ناشتي جا ٿانو ته ڪڇي ويا هئا، ڊاڪٽر وڌيڪ ڪافيءَ جو آرڊر ڏنو. هن مون لاءِ ڪوپ ٺاهيو ۽ پنهنجي لاءِ به ڪوپ ٺاهيو. هوءَ اڃا فارم ۾ نه آئي هئي. اڃا تائين پراڻين يادن ۾ گم هئي. سندس جسم ڄڻ ته اڃا تائين ننڍي عمر ۾ رسيل عذاب جو درد محسوس ڪري رهيو هجي. ابا فرئنگ جي مرداني حسن جي ضرب جي سور جي سرور ۽ آندڻ، شهوت جي مزيءَ مخمور ۽ مستيءَ جي لست جي ياد ڄڻ ته اڃا به تازو تصور ڪري رهي هجي، ڄڻ ته حياتيءَ جو مقصد حاصل ٿيو هوس.

ڊاڪٽر خوابن جي دنيا ۾ پهچي وئي هئي. هوءَ شعور جي بالائي منزل تان ڳالهائي رهي هئي. سندس لفظ دنياوي حوس کان مٿي هئا. کيس گهڻگهرن دوستن شاديءَ جي آڇ ڪئي، پر هن ڪا به مرد جي صحبت جي حاجت محسوس نه ڪئي. هن لاءِ هڪ رات جي نينهن جو جڙاءُ ڄڻ ته اڃا تائين تازو هو. هن کي ڪا به جسماني ٻڪ نه هئي. هوءَ ڄڻ ته تازو ابا فرئنگ جي آغوش مان اٿي نڪتي هجي. عمر جون ستر بهارون گذارڻ بعد به اڃا هوءَ هاءِ اسڪول جي نينگر هجي ۽ ابا جي مرداني حسن جي تاءُ ۽ تڪ جو شڪار ٿيڻ، گسجڻ ۽ وڍجڻ واري جسماني عذاب کي وساري نه سگهي هجي.

آئون اندازو نه لڳائي سگهيس، ته ڊاڪٽر ڪڇي عمر جي عذاب طرف اشارو ٿي ڪري يا ڪنهن ڪاڪ پسڻ جي لذت ۽ سرور طرف اشارو ٿي ڪري هن ٻڌايو ته جيتوڻيڪ جيني هتان کان هزارين ميل پري ٿي رهي، پر هوءَ ائين پيئي سمجهي ته جيني سندس رحم ۾ جسم جي ذري ۾ ويٺي آهي ۽ هن کي سور ۽ سرور ٻئي حاصل ٿي رهيا آهن. ائين هن زندگيءَ جا 50 کن سال اڪيلائيءَ ۾ گذاري ڇڏيا.

ائين پنهنجن کي ويجهو اچي رسياسون، سامهون گهڙيال ۾ 12 وڳا هئا. اسين اٿياسون. ڊاڪٽر ايوا چيو ته، ”قدرتي سائنس جي ميوزيم جي ڪيورٽر ڪارل لنچ لاءِ چيو آهي، توهان لاءِ به چيو اٿس. اتي ٿا هلون، توهان کي ميوزيم به ڏيکارينداسون ۽ لنچ به ڪنداسون ۽ توهان جي ٻئي سوال جو جواب اتي ڏينديس. آئون اڃان تصورات جي محويت مان نه نڪتي آهيان. دل دونهائيل آهي.“

اسين ميوزيم پهتاسون، ڊاڪٽر ڪارل Natural History جي ميوزيم جي ڪيوريتور اسان جو استقبال ڪيو. پهريائين هن سندس ڪٽين ۾ ڪافي پياري پوءِ اسان سان گڏ هليو. ميوزيم گهمائيندو ڪمينٽري ڪندو هليو. سندس انگريزي جرمن لهجي ۾ هئي. مون کي گهٽ ٿي پلٽ پيئي. بنا جرمن زبان جي ڄاڻ جي جرمنيءَ ۾ هلڻ چلڻ سمجهڻ ڏکيو ٿو ٿئي. هن اسان کي وٺي آڻي ميوزيم جي Big Bang واري حصي تي بيهاريو. اتي هن ڄڻ ته هڪ ليڪچر ڏيڻ شروع ڪيو ته ڌرتي ڪيئن، ڪڏهن ۽ ڇو سڄ کان نٿي؟ خير اهو بگ بنگ جو قصو ته عام معلومات جو حصو آهي، ڪا لکڻ جهڙي ڳالهه ڪانهي. پر اتي مون هنن جو ڌيان سامهون لکيل اکرن ڏانهن ڇڪايو جتي سائنسدان آئن اسٽائن جو قول لڳل هو ته ان وقت سڄ سوين هزارن سورجن جي روشني ۽ شعاع سان ظاهر ٿيو ۽ ان مان گئس جو گولو جدا ٿيو. جو ٽنڊي ٽنڊي هيءَ ڌرتي بڻيو. مون کي ياد آيو. مون ٻڌايو ته ڀڳوت گيتا جي هڪ شلوڪ ۾ ڀڳوان جي وشورپ (ورات سروپ) ظاهر ٿيڻ وقت روشني سوين هزارن سجن برابر ظاهر ٿي ڄاڻايل آهي. سنسڪرت جا لفظ آهن سورپ سهرشيشپ پوپ، سهرشيشپ. معنيٰ آهي سوين هزار خير نيچرل هستريءَ ۾ اها ڳالهه عام طرح بيان ٿيل آهي. جڏهن ته مذهب ۽ ڌرم پنهنجي نموني ڌرتيءَ جي پيدا ٿيڻ بابت راءِ رکڻ ٿا.

لنچ تي ڳالهائون هلندي پروفيسر مون کي ٻئي سوال جو جواب ٻڌائڻ شروع ڪيو. سوال هو ڇا يهودي ايترا برا هئا؟ ايتري نفرت لائق هئا؟ جي نه هئا ته پوءِ هنن خلاف تعصب ۽ سخت نفرت ڪندي ڇو هنن تي ظلم ڪيا ويا هئا؟ ڇو هنن جو قتلام ٿيو؟ ”گذريل ٻن هزار سالن کان ڪرستان يهودين خلاف نفرت اوڳاچيندا رهيا آهن. اها تاريخي حقيقت آهي ته يورپ ۾ يهودين سان تڪرار جو هڪ سبب هو يهودين جي معاشي برتريه نٿي واپار ۽ بئنڪن تي قبضو ڪري ورتو هو. جيڪي يورپ جي سماج ۽ معاش جي ضرورت ته هئا، پر نفرت جو سبب به بڻبا آيا. ٻيو سبب هو ته خود ڪرستانن ۾ هڪ طبقو معاشي طور اڳتي آيو جن کي يهودين سان مقابلي ۾ اڳتي وڌڻو هو جنهن ۾ هو يهودين کي رڪاوٽ سمجهندا هئا، جنهن ڪري نفرت وڌندي

ويئي. ٽيون سبب اهو هو ته جڏهن ڪرستان خود علم، معاش ۽ واپار ۾ پڙڻي ويا، ته پوءِ هنن کي يهودين جي ضرورت نه رهي ۽ هو يهودين کي ڏکي پري ڪندا ويا ۽ يهودي فراريت ۽ تنهائيءَ طرف ڌڪبا ويا. ”پروفيسر وڌيڪ ٻڌايو ته ”ائين ناپسنديدگي وڌندي وڌندي نفرت جي شڪل اختيار ڪئي.“

اتي مون چيو ته، ”هڪ اهو به سبب هو جو يهودي پنهنجي ٽي هزار سال پراڻي شناخت قائم رکندا آيا. هو عام غير يهودي مخلوق ۾ ضم ٿيڻ کان انڪار ڪندا، پنهنجي جدا حيثيت هر حال ۾ قائم رکندا آيا ۽ هو سندن ڌرم مطابق ساڻن ڪيل واعدي تي اعتبار ڪري پڪا ٿي بيٺا، نه وري جبر و شلم موندندا.“

آخر پروفيسر اها راءِ ڏني ۽ ڪارل پڻ هن سان سهمت هو ته، يهودي ايترا برا نه هئا، ايتري نفرت لائق نه هئا. اها تاريخ جي بدقسمتي آهي، جو هنن ڀلن ۽ چڱن ماڻهن سان ۽ محنت ڪندڙ انسانن سان اهڙو جارحانه ظالمانه سلوڪ ڪيو ويو. هو ٻئي هٿلر جي پاليسيءَ جا سخت مخالف هئا. هو هٿلر جي جنگجو حڪومت کي به صحيح نه سمجهندا آهن ۽ هٿلر جي هلت کي هو تاريخي جرم سمجهن ٿا.

گالهيون ڪندي شام ٿي ويئي ۽ واپسيءَ جو وقت به اچي ٿيو هو. فرئنگ فرٽ ۾ هڪ کان وڌيڪ ايئرپورٽ آهن. مين ايئرپورٽ تان منهنجي روانگي نه هئي، پر ٻئي هوائي اڏي Hans (هانس) تان هئي. پروفيسر ڊاڪٽر ايوا وليمز ۽ ڪيوريت ڪارل مون کي اتي ڇڏڻ آيا ۽ آئون جرمنيءَ جون يادون کڻي جهاز ۾ واپسيءَ لاءِ روانو ٿيس. لنڊن جو پهريون ايئرپورٽ هيٿرو ڇڏي، ٻيو ايئرپورٽ ڇڏي (جن جا نالا مون کان وسري ويا آهن) ٽئين ايئرپورٽ تي اچي لٿس. هاڻي لنڊن ۾ ڊاڪٽر ايوا وليمز جي نياڻي جيني وليمز سان ملاقات جو احوال ايندڙ مضمون ۾ ڪندس.

تاريخ سبق سيڪاري تي

(حصو چوٿون)

(ايوا وليم جي ڌيءَ سان ڪچهري)

جرمني جي واپاري مرڪز فرئنگ فرت جي نئين هوائي اڏي ”هان“ تان اڏامي لنڊن پهتس، پروفيسر ڊاڪٽر ايوا خاص فرمائش ڪئي هئي، ته لنڊن ۾ سندس نياڻي جيني وليمز سان ضرور ملان. جيني جو صحيح نالو هو Jannet Williainz.

سوهڪ ڏينهن جيني مونڪي ونڻ آئي، ساڻس گڏ سندس سيڪريٽري هو. جيڪو سندس ڊرائيور توڙي محافظ به هو. جيني موجوده اسرائيل گورنمينٽ ۾ هڪ مشهور قبطز جي ڊائريڪٽر هئي ۽ اتر اولهه اسرائيل ۾ 300 کن آبادين، جن مان ڪن کي قبطز چوندا آهن، جي ڪوآرڊينيٽر (رابطا آفيسر) هئي. آءُ پاڪستاني هوس، جيڪي يهودين ۽ اسرائيل بابت مخالفانه جذبا رکن ٿا. آءُ سوشلسٽ به هوس، جيڪي به اسرائيل جي روبي مان خوش ناهن. هوءَ مون کي سندس اسٽوڊيو فلٽ تي وٺي هلي. اسٽوڊيو فلٽ هڪ ڪمري وارو خاص نموني جو فلٽ هوندو آهي. نيرن ڪرڻي هئي. اسين رنڌڻي ۾ به ڪريون رڪي، چلهه جي ٿلهي لڳ ويٺاسون. هن سيل ٿيل ٽن ڪوليون ان مان ساس ٿيل بينز (Beans) ڪڍيا، گرم ڪيا ۽ ڪافي پڻ ٺاهي. ايستائين صرف رسمي عليڪ سليڪ ڪندا رهياسون، جيني ٻڌايو ته سندس ماءُ کيس خاص تاڪيد ڪئي آهي، ته هن جي مون سان ملاقات سبق آموز رهندي. انهيءَ ڪري ڪيترا رسمي تمهيدي ۽ ابتدائي مرحلا هن ترت طئي ڪرڻ تي چاهيا ۽ ترت قريب ٿيڻ تي چاهيو. جيئن غير واقف هجڻ جون رنڊڪون آڏيون نه اچن. سندس ماءُ اهو به چيو هو

ته آءُ سندس خاص پسندیده دوست آهيان ۽ منهنجي مهمان نوازي وندر ورونهن جو به اشارو ڏنو هئائين.

انهيءَ اسٽوڊيو فلٽ جي سجاوٽ سادي هئي، ڪا به اهڙي شيءِ ڪانه هئي، جنهن مان سمجهجي ته ڪنهن امير يا شوقين جو گهر آهي. هوڙي عهدي تي هئي پوءِ به رنگ ڍنگ ۽ ڪپڙو لتو سادو هئس. سندس ماءُ سان ملاقات ۾ سندس ڌيءَ جي ڄم جي خبر پيئي هئي، ان موجب سندس عمر 50 کي ويجهو هئي، جسم ٽولهه طرف مائل هوس. سندس ماءُ مون کي چيو هو ته جيئي بيحد حسين عورت هئي. واقعي جيئي ۾ اڃا به چمڪ هئي. روپ، اڃا رنگت نه ڇڏي هئي. منجهس نسواني دلڪشي قائم هئي. جيترو سادي ۽ بنا ميڪ اپ هئي، اوترو ئي سندس ادا جو شعاع پر ڪشش هو. رخ جو ڳڻ جهڙو هوس. جنهن مان روءِ مان ترڪ دنيا جي روشني جهڻڪا ڏيندي هجي.

جواني کان موٽڻ وقت حسن وڌيڪ چمڪندو آهي، ائين برابر آهي ته جهڙو سندس حسن گل گلاب جهڙو هو. تهڙو هوڙ سينگار يا ويس نه ڪندي هئي. سينت، خوشبوياءِ عطر جو به شوق نه هوس. ڊيوٽي، ڪاروبار ۽ ڪم ۾ مشغول هئڻ ڪري ذاتي زندگي، نه جهڙي هئس، جي ڪٿي سندس جنسي جذبا هئا، ته به اهي ظاهر نه هئا.

جيئي لاءِ ائين به چئي سگهجي ٿو ته هوڙ يোগيني (جو ڳڻ) هئي، جنهن پنهنجا سمورا سنڪلپ (خيال ۽ تمنائون) ڦٽيون ڪري پنهنجي مقصد ۽ منزل حاصل ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه ڪرڻ وارو رستو اختيار ڪيو هو. اسرائيل جو وجود، جیروسلم ۾ يهودين جو آباد ٿيڻ کان سواءِ هن کي ٻيو ڪو ڪم، ڪو خيال، ڪو مقصد ڪونه هو. ڪا طلب نه هئي، هوڙ قديم دور جي جو ڳڻ ٿي لڳي. انهيءَ کان انڪار ناهي ته هوڙ انسان هئي، عورت، جنهن جي منزل ڪائنات جي ارتقا ۾ هٿ وندائڻ هو. هن جو حسن جذبا جيئڻ جون خصلتون، عام انسان وانگر هيون، تياڳ (ترڪ دنيا) ڪيترو به ڪجي، ماڻهو مرد عورت جي ۽ عورت مرد جي چڪ کان خالي نٿو رهي سگهي. پوءِ به هوڙ عام انسان کان مٿاهين هئي. چاهي ها، ته هوڙ اڃا به ڪنهن عاشق جي دل ۾ پاڻ اڀڻ جا جذبا اُپاري سگهي ها، پر هن جو عشق

دنيوي عشق کان مٿي ۽ سندس يهودي قوم ۽ ان جي وطن جيرو سلم سان هو. انسان جيڪڏهن پنهنجي منزل ۽ مقصد ۾ ريڪسوئيءَ سان لڳل هجي ته هن کان ٻيون سڀ ڳالهائون وسري ٿيون وڃن. هن جو چت آچت نٿو ٿئي، ائين فطري جذبن کي روڪڻ سان ڪڏهن بند نٿي پوندا آهن، پر جيئي جا بند اڃا نه ٿئا هئا.

پر سندس حسن اڃا قائم هو سندس قدم ۽ جسم جي چرپر مان اهو اندازو ڪرڻ ناممڪن نه هو ته هوءَ اڃا چست، هوشيار ۽ ڦڙتيلي آهي، اڃان منجهس عاشق کي قتل ڪرڻ جي سگهه ۽ سامان موجود هئا.

مون کي محترم جيني وليمز اهو بنا روڪ چئي ڏنو ته سندس ماءُ کيس اي ميل تي (منهنجي متعلق) تفصيل سان آگاهه ڪيو هو ته آءٌ عيش عشرت، ڪاٺ پيئڻ وارو، عورتن پويان لڳڻ يا نچڻ وارو عام ايشيائي ناهيان، پر سنجيده، علم دوست ۽ سياسي ذهن وارو شخص آهيان.

مون جينيءَ کي ٻڌايو ته مون کي تعجب آهي ته هوءَ جنهن قبطز جي ڊائريڪٽر آهي، سا 500 کن ڪٽنبن جي سيٽلمينٽ (آبادي) آهي. اها ته عام جاڙ آهي ته قبطز جا رهاڪو پنهنجي ذاتي ملڪيت نه رکندا آهن، نڪي ذاتي ڪاروبار ڪندا آهن. سموري آبادي هڪ گهر، هڪ گڏيل ڪٽنب وانگر آهي، اجتماعي (Commune) حياتي گذاري ٿي، گهڻا يهودي، روس ۽ ٻين مشرقي يورپ کان آيا. مغرب کان اتر آفريڪا، مصر ۽ ڀر وارن عرب ملڪن مان به. 500 ڪٽنب، جيڪي جيني واري قبطز ۾ رهيا، تن مان صرف 5 مذهبي هئا. باقي ڪميونسٽ ۽ سوشلسٽ هئا. ڪافي ڪميونسٽ پارٽيءَ جا ميمبر به هئا. اسرائيل اندر شروع ۾ اتي جي ڪميونسٽ پارٽي به هئي. سمورا اجتماعي پورهيت آهن. هنن ۾ دنيا جي اول درجي جا سائنسدان، انجنيئر، ڊڪٽر، اوستا، ڪٽي، بنيون پوکيندڙ، بئڪر، شاهوڪار، هنرمند، تاريخدان، سياستدان ۽ هر شعبي جا ماهر هئا. هنن محنتون ڪيون، جسماني ۽ ذهني مشقت جو مثالي نمونو پيش ڪيو. هن وقت 1945ع کان وٺي 60 سالن ۾ هنن جي ڪميون وٽ 200 ايڪڙ جو باغ آهي، جيڪو جديد زرعي فارم آهي ۽ دنيا جو ناليوارو زراعت جو علمي ۽

تحقيقاتي ادارو به آهي. ان سان لڳ ٿرئڪٽر ۽ زرعي اوزارن ٺاهڻ جو به ڪارخانو آهي. پياڻ جو پلانٽ جدا آهي. هوائي جهاز جا پرزا ٺاهڻ جو ڪارخانو به آهي، جيڪي سرڪار خريد ڪري هوائي جهاز ٺاهيندي آهي. هنن وٽ يونيورسٽي آهي، Ph. D جي تحقيقات ڪندڙ ڊيسي ۽ پرڊيسي شاگرد آهن. انجنيئرنگ ۽ ميڊيڪل ڊگريون ڏيندڙ ڪاليج اٿن. ائٽم ۽ نيوڪليئر بم ٺاهڻ جا اوزار اٿن. هيٽر هو 200 کن گهر آهن، ڪونڊيو ناهي ڪو وڏو ناهي، عالم ۽ سائنسدان نوبل انعام کٽڻ جي معيار جا آهن. شاعر به آهن ته اديب به، عاشق به ۽ معشوق به، شاديون به ڪن، طلاق به ڏين، پر ٻارن جي خاص سنڀال لهن، هنن جي قبڙ ۾ داخل ٿيڻ شامل ٿيڻ لاءِ ٻاهريان يهودي 5 سال 10 سال انتظار ڪندا آهن. سمورا هڪ ليول تي رهندا آهن. ڪنهن وٽ ڪا ذاتي ملڪيت ناهي. گولڊا ميئر اسرائيل جي مشهور وزيراعظم هئي، سا به سندن قبڙ جي ميمبر هئي. جڏهن وزيراعظمي تان دستبردار ٿي، ته هن وٽ صرف هڪ بئگ هئي. هوءَ وزيراعظم جي چارج ڇڏي، موٽرون ۽ محافظ ڇڏي، اچي بس اسٽينڊ تي بيٺي ۽ قبڙ جي بس ۾ چڙهي، قبڙ ۾ وڃي پنهنجي گهر پهتي. مون کي عجب ڪائيندو ڏسي، غور سان سندس ڳالهائون ٻڌندو ڏسي، جيئي چيو ته مون سان هل ته توکي اها قبڙ ڏيکاري اچان. بنا ڏسڻ جي اعتبار نه ڪندي، ته ڪو ائين ممڪن هوندو. هن وڌيڪ چيو ته، 1967ع واري جنگ ۾ يهودين جي آدمشماري 15 لک هئي، پر اسين 37 لک هئاسون، آبادي گهٽ لکيل هوندي آهي. اسان جي جنگ عربن سان ٿي، جنهن ۾ فلسطين جي عرب گوريلا ڪان سواءِ چوڌاري عرب ملڪ ۽ ايران سميت 50 ڪروڙ مسلمان هئا. اسان جيڪا جنگ کڻي، سا توهان ڏٺي، اسان سينائي ڊيزرت، سٽيز ڪئنال، سمورو جيترو سلم، الهندو ڪنارو شام جون گولان پهاريون سڀ فتح ڪيا. اهو سارو جادو نه هو پر توهان اسان جي همت، هوشياري ۽ جانبازي کي داد نه ڏيندا؟ مون کي طعنو ڏنائين.

مون انهيءَ الزام تي ڪورڊ عمل نه ڏيکاريو، پر ايترو چئي ڏنم ته توهان کي يهودين جا ڏک ڏسڻ ۾ آيا، پر اتي هزارن سالن کان آباد غريب عرب

مسلمان ڪرستان توهان کي نظر نه آيا. انهن کي گهرن مان لوڏڻ، تشدد ڪرڻ ۽ مارڻ کي توهان جائز سمجهي، پنهنجو مطلب حاصل ڪندا آيا آهيو. خير بحث جو وقت نه هو. سموريون ڳالهائون واضح هيون، فرق صرف اهو هو جو مون روبرو هڪ يهودي ڏٺي ۽ ان جي ڪاميابين بابت ويجهي معلومات حاصل ڪئي. اهوئي سير سفر جو مطلب هجي ٿو. نوان ملڪ، نوان ماڻهو، نوان خيال، نوان علم ۽ نوان تجربا.

هتان اسان وٽان رسول بخش پليجو صاحب ۽ فاضل راهو صاحب، عربن جي فلسطين جي جنگ جو جائزو وٺڻ ۽ فلسطين سان يڪجهتي ڏيکارڻ لاءِ بيروت ويا هئا. مون کين چيو هو ”فلسطيني ننڍين جماعتن ۾ ورهايل آهن، هڪ ٻئي سان رابطو نٿا ڪن. جدا هوندي به پنهنجي آزاديءَ جي مقصد خلاف نٿا وڃن. يڪجهتي قائم رکيو وڙهن پيا. اسين سنڌ ۾ به انهن کان ڪي خيال وٺي سمورا هڪ مقصد تي هڪ ٿي لڙي سگهون ٿا.“ آءٌ هنن جي واپس اچڻ بعد پليجو صاحب کان حال احوال وٺڻ ويس، پليجو وڏو عالم، تاريخ جو ڄاڻو ۽ صاحبِ عمل شخص آهي، موٽيو ته گڏجي ڪم ڪرڻ لاءِ بيروت مان فلسطينين وٽان ڪي نوان خيال کڻي نه آيو. پر مون کي اتان آندل هڪ ڪتاب ڏنائين، جنهن ۾ هنن اتحاد بابت ۽ حڪمت عمليءَ بابت ڳالهائون نه هيون، پر صرف فلسطيني گروپن جا فلسطيني عربن ڪرستانن ۽ ٻين جي حقن بابت تجزيا هئا، جنگ يا تحريڪ جي حڪمت عملي نه هئي.

جيئي نيرن ۽ اتي ڪيل بحث بعد، مون کي چيو ته ”اسان جي دوستن لنڊن لڳ سندن وٽڪيشن هائوس تي رات جو توهان جي دعوت جو بندوبست ڪيو آهي. توهان اسان جي موٽر ۾ لنڊن گهمندا اتي پهچندا. لنچ به اتي ٿيندي، اتي توهان آرام به ڪجو رات ڊنر ٿيندي، تنهن بعد اتان فجر مهل نڪريو. پهريائين هوڙ ايئرپورٽ تي پهچي روانو ٿيندي ۽ پوءِ آءٌ پنهنجي ٿاڪ ڏي.

اتي لنڊن ۾ رات جو ڏهين بجي رات شروع ٿيندي آهي، يارهين بجي مهمان اچڻ شروع ٿيا. آءٌ هنن جي هڪ بيد روم ۾ هوس، هنن مون کي بار

روم ۾ پيئڻ جي صلاح ڪئي. جتي 8-10 جوڙا آيل هئا. منهنجي انهن سان واقفيت ڪرايائون، مون چيو ته آءٌ نه پيئندو آهيان، هنن کي عجب نه ٿيو. هنن سمجهيو جيني جي اچڻ کانپوءِ هي مهمان تيار ٿيندو تيز ٿيندو. هنن جو ڊانس ۽ زور زور سان ساز ۽ ڳائڻ چالورهيو.

12 بجي رات جيني آئي سيني مهمانن سان پاڪر پائي، چميون ڏيندي ملي. مون کي سڏي اتي ٺهيل گهر بار جي ٿيل وٽ ڪرسيون رکي هڪ تي پارٽ ويٺي ۽ ٻي ڪرسيءَ تي مون کي ويهڻ لاءِ چيائين. هوءَ هلڪي ڊرنڪ وٺڻ بدران اسڪاچ جو ڊبل ڊوز پري ويٺي، مون کي اهڙي تمبلر ۾ جوس وجهي ڏنائين. جڻ ته آءٌ به وسڪي پي رهيو آهيان. اسين چپ رهياسون، ڊانس زور تي هو تڪو ۽ تيز هو. اندر گهڻو شور هو. انهيءَ ڪري اسين اُتي ورندي ۾ وڃي ويناسون.

آسمان صاف هو جو عام طرح انگلينڊ ۾ نه هوندو آهي. رات مڙي رهي هئي، گهمجي رهي هئي، جيني ويٺي به پيگ اسڪاچ جا ٺاهي کڻي آئي. چيائين، آءٌ به نه پيئندي آهيان توهان به نه پيئندا آهيو. اڇوڪي آخري رات پارٽ گڏ آهيون، اڄ به ڏک پريو، ذهن ٿورو نشي ۾ اچي. اسين خاموش ويٺا هئاسون ڪنهن نه ڳالهائون.

شايد جيني ڪن خيالن ۾ گم هئي، مون سوچيو صبح سوڀر جيني تل غفيف هلي ويندي ۽ آءٌ به ان بعد صبح جو ڪراچيءَ هليو ويندس، باقي ڇا بچيو آهي جنهن جي ڳالهه ڪجي.

مون ڏک به نه پريو هو جينيءَ گلاس خالي ڪيو ۽ اتي بيٺي. چيائين، اٽو ٻاهر کليل آسمان هيٺ پيار ڪيون. اسين ٻاهر ميدان تي آياسون. آهستي آهستي قدم ڪٽندا پوک تان ٻنيءَ ۾ هلندا رهياسون. جينيءَ چيو ”ايشيا جا ماڻهو مشرقِ وسطيٰ جا مسلمان توڙي عرب اسان جي ڳالهه نٿا سمجهن. توهان به نٿا سمجهو فلسفي جي برانچ آهي ته خدا جي وجود ۽ ان جي طرفان موڪليل هدايتن کي نه مڃيو وڃي. سمورا مذهب اهڙا خيال رکندڙ کي ڪافر سڏيندا آهن. پر اسان جي يهودي قوم ۾ ڪيترائي جڳ مشهور عالم، سائنسدان، سياستدان ۽ فنڪار ٿي گذريا آهن ۽ هن وقت به

آهن، جيڪي مذهب جي آسماني حيثيت ۽ ذاتي خدا کي نٿا مڃين ۽ پوءِ به اسان جي ٻين الاقوامي يهودي مذهب، تحريڪ ۽ ملت جو حصو آهن. اسان سان اسرائيل ۽ جبر و سلم جي سوال تي ۽ جدوجهد ۾ اسان سان گڏ آهن.

محترم مون کي چيو ته آءٌ ڪي به پنج يهودين جا نالا ڪٿان، جيڪي پنهنجي شعبي ۾ نمايان حيثيت رکندا هجن ۽ ٻين الاقوامي حيثيت جا مڃيل هجن. آءٌ چپ هوس، مون ڳالهه نه سمجهي، جيئي ڳنڍڻ تي ويٺي، موسر جهڙائي نه هئي، بادل چڙوڇڙ هئا. آسمان صاف هو تارا ظاهر ٿي بيٺا هئا، اڏورو چنڊ اڀريو هو. جيئيءَ جي نظر مون ۾ هئي، مون سوال جي اهميت کي نه سمجهندي به سندس چوڻ تي 5 نالا ڪنيا، جيڪي هن ريت هئا:

- (1) بروچ اسپنوزا Baruch spinoza، فلاسافر
 - (2) البرٽ آئن اسٽائن Albert Einstein، سائنسدان
 - (3) سگمنڊ فرائيڊ Sigmund Freud، نفسيات جو ماهر
 - (4) ايماءِ گولڊ مئن Emma Goldman، فن تعمير جو ماهر
 - (5) گولڊا مئير Golda meir، سياستدان.
- منهنجي 5 نالن ڪٿڻ بعد مائي صاحبه تي ٻيا به نالا ڪنيا:

- (1) جيڪي ڊيريڊا Jacquos Derrida
- (2) ووڊي ائن Woody Allen، مشهور اڪٽر
- (3) ڊيوڊ بن گرڊن David Ben Gureen، سياستدان

هاڻي مائي جيئي منهنجو هٿ، پنهنجي هٿ ۾ جهلي چوڻ شروع ڪيو:

- (1) اسپينوزا Spinoza اهو فلاسافر آهي، جنهن سڀ کان اول 17 صديءَ ۾ مذهب، اخلاقيات ۽ سائنس کي عقل، منطق ۽ دليل جو پابند ڪيو. هن کي سندس يهودي مذهب وارن نيڪالي ڏني، پر هن فلسفي جي دنيا ۾ مذهب طرفان عقيدن کي عقل ۽ reason جو پابند ڪيو ۽ يهودي، مذهبي انتهاپسنديءَ ۽ اڻ سهڻ کان مٿي نڪري سگهيا، وڌيڪ مائي چيو، توهان خود فلسفي جا ڄاڻو آهيو ۽ اسپينوزا بابت علمي ڄاڻ رکندا آهيو.

- (2) البرٽ آئنسٽائن ته جديد دور جو وڏو سائنسدان آهي، ان لادينيت

(Atheism يا ناستڪ) کان پاسو ڪندي هن ڪائنات جي هم آهنگيءَ کي خدا ڪري سمجهڻ کي صحيح رستو چيو آهي. هن انهيءَ ڳالهه کي ورجايو آهي ته سچ صرف سائنسي سوچ وسيلي معلوم ڪري سگهيو آهي. (پروفيسر انعام شيخ جو رايو آهي ته اٽن استائن موجب سائنس اصل ۾ مذهب آهي.)

(3) سگمند فرائيڊ جيڪو نفسيات، صحت، جنسيات ۽ Psychoanalysis نفس جي چنڊچاڙ ۽ پاڳلپڻي جي بيماريءَ جو محقق هو. اهو پڻ انهيءَ خيال جو هو.

ياڳن پري جيئيءَ، باقي چئني شخصيتن بابت ٻڌايو ته اهي مذهبي خيالن وارا نه هئا. لادين، انهيءَ نموني سان هئا، ته هو روايتي خدا کي نه مڃيندا هئا، پر انسان ۽ ڪائنات جي هيڪڙائي، ان ۾ موجود ڳجهن کي مڃيندي به اچڻ واري دنيا جا قائل نه هئا. يهودي مذهب کي هوءَ هڪ قوم جي تمدن سمجهندي هئي. يهودي قوم موجب، دنيا جي مذهبن جا اڳواڻ يا پيروڪار پراڻن خيالن ۾ گهڻو ڦاسڻ ڪري نوان خيال سرجي نه سگهندا آهن. هنن دنيا ۾ پنهنجو وطن ناهي، اتي يهودين کي آباد ڪري دنيا ۾ نئون رڪارڊ قائم ڪيو آهي.

”انسان مٿان لڳل پراڻا ٿيل خيال ڦٽا ڪرڻ سان، هن ۾ نوان خيال سرجڻ جي صلاحيت وڌي ٿي، مقصد سان لڳاءُ، هن کي وڏي جدوجهد ڪرڻ لاءِ اڳتي وڌائي ٿو. ائين هنن ڏکين حالتن کي منهن ڏيندي ڪاميابيون حاصل ڪيون آهن.“

ميشيا ۾ هلي پيو ته دنيا ۾ به ملڪ آهن جيڪي مذهب جي نالي ۾ ٺهيا آهن ۽ سندن رياست مذهبي آهي. هڪ توهان جو پاڪستان ۽ ٻيو اسان جو اسرائيل.“ هن زور ڏيئي چيو، ”اهي خيال صحيح ناهن، پاڪستان ته برابر مذهبي ملڪ آهي. ان جو سرڪاري مذهب اسلام آهي، پر اسرائيل ائين ناهي، جڏهن 14 مئي 1948ع تي اسرائيل جي رياست وجود ۾ آئي، ته اسان ان جو تل عفيف ۾ اعلان ڪيو. تڏهن پهريون وزيراعظم ڊيوڊ بن گورين هو، جو پڪو ناستڪ هو. خدا کي به نه مڃيندو هو. هن کان پڇيو ويو، خود

اسرائيل لفظ جي معنيٰ ”خدا جو ظهور“ آهي. ان جو تون ڪيئن وزير اعظم ٿيندين ۽ ڪيئن مذهبي ماحول ۾ ڪم ڪري سگهندين؟“

جيني هاڻي آهستي هلڻ لڳي ۽ چوندي هلي، ”ڊيوڊ جواب ڏنو خدا، حضرت ابراهيم، حضرت موسيٰ ۽ پيا اسرائيل ۽ ڪرستانن جا نبي، انسانن جي تاريخ جو حصو آهن، تاريخ هڪ هنڌ بيٺي ناهي، هلندي تي هلي. هاڻي عقيددي جو سوال ناهي، اڪيون پوري زميني حقيقتن کان منهن ناهي موڙڻو، نون مسئلن کي منهن ڏيڻو آهي. يهودين کي نئين زمين تي وسائڻو آهي، کين ناس ڪندڙ قوتن کي منهن ڏيڻو آهي. ڪارخانا هلائڻا آهن، بنيون پوکييون آهن، رياست جو دفاع ڪرڻو آهي، هٿيار ٺاهڻا آهن، بئنڪون هلائڻيون آهن، واپار ۽ ڪاروبار ڪرڻا آهن، سفارتي معاملن ٺاهڻا آهن، ان لاءِ نوان خيال ڪپن.“

مون پڇي ورتو، ”توهان مذهب کان جند ڪيئن ڇڏائي؟ پرماتما کان پاسيرا ڪيئن ٿيا؟“

اسين هاڻي فارم هائوس جي دنگ تي بيهي رهياسون، جينيءَ چيو ”هلو واپس هلون، ڊنر ڪائون“ اسين واپس ورڻ لڳاسون، رستي هلندي هوءَ رڳو ڳالهائي رهي هئي، مائيءَ جي تقرير دلچسپ هئي، آءٌ غور سان ٻڌندو هليس، مائي منهنجي هٿ کي جهلي چيو ”مسٽر رام! ٻڌا هي يهودي عالم ٿي هئا، جن اسپين ۾ عرب ۽ مسلمان سائنسدانن ۽ سماجي ليڊرن جي رهنمائي ڪئي هئي. هونئين سائنس سڳي اڳتي وڌي نه سگهيا، پر وري اوندهه ۾ هليا ويا. اسان جايهودي عالم هئا، جن اسپين ۽ اٽلي ۾ ڪرستانن جي نئين جاڳرتا Renaissance جي شمع باري، اسين اڳتي وڌندا رهياسون، هو حڪمران هئا ۽ اسين غريب، هو اسان تي ڏاڍ ڪندا رهيا، اسين نوان خيال جذب ڪندا رهياسون.“

اسين مڪان اندر داخل ٿياسون، ٻه گرهه کاڌاسون، رات وهامي رهي هئي، جيني، ڪار ۾ ويٺي مون کي ڀرسان ويهاريائين، اسين هوائي اڏي تي پهتاسون، جينيءَ جو خانگي جهاز هو ان لاءِ هن کي هوائي اڏي جي اندران داخل ٿي جهاز طرف وڃڻو هو. اسان موڪلايو اوچتو اڳتي وڃي جيني موٽي

آئي، مون کي اوچتو پاڪر پائي زور سان جهلي چين تي زوردار چمي ڏنائين
۽ ڇڏي ڊوڙندي اندر گهڙي ويئي.

انهيءَ ڳالهه کي 20 سال ٿيندا. آءُ اڃا تائين هن جي پاڪر جي پڪڙ،
گرمائش ۽ چين جي چميءَ جي ميناڄ کي وساري نه سگهيو آهيان.
هونئن به اهڙين ڪچهرين، سير ۽ سڀاڻي کي وساري ڇڏڻ آسان ناهي،
يادگيريون ئي زندگيءَ جو وڏو سرمايو آهن. *

پئرس چو ۽ ڪڏهن خوبصورت ٿيو؟

منهنجو بيت ڊاڪٽر نيل ڪنٽ 1987ع ۾ انگلينڊ ۾ هو. هن آئرلينڊ جي نيشنل يونيورسٽي ڊبلن مان پوسٽ گريجوئيٽ ڪيو هو ۽ ٻارن جي مشهور ڊاڪٽر وارڊ وٽ ٽريننگ حاصل ڪري لنڊن موٽيو هو ته هن کي اتي جلاوطن ٿيل ڄام صادق علي مليو جنهن اصرار ڪيو ته روچي رام کي هتي گهراڻي ته ڪچهري ڪيون پرديس ۾ دل کي شاد ڪيون، ڊاڪٽر نيل ڪنٽ کي چيم ته تون موٽڻ ۾ جلدي نه ڪر آءُ اڃان ٿو. توکي انگلينڊ ۽ يورپ گهمائيندس، تنهنجي تعليم ۽ تربيت ۾ فائديمند ٿيندو. اهو نومبر 1987ع جو مهينو هو. ڊاڪٽر نيل ڪنٽ ۽ محترم ڄام صاحب لنڊن جي هيٿرو ايئرپورٽ تي مون کي وٺڻ لاءِ آيل هئا. هوائي جهاز جي پهچڻ جي وقت تي هو پهچي ويا، ڪار کي هوائي اڏي جي پارڪنگ ۾ بيهارايائون، جتي مساواڙ وصول ڪرڻ لاءِ ميٽر لڳل هونڊو آهي. جهاز اڃا نه لٽندڙ ٿيو هو ته هڪ سنڌي چوڪر ڄام کي اچي سلام ڪيو ڄام پڇيس ”بابا ڪهڙو حال آهي؟“ هن چيو ”سائين مون کي ٽرت نوڪري ملندي، ڪيسي ۾ پئسا نه اٿم، ڄام صاحب نڪي هن کان نالو نڪي ڏس پڇيو ڪيسي ۾ هٿ وڌائين، جيڪي ڪيسي ۾ پائونڊ هئس هن جي حوالي ڪيائين، چوڪرو هليو ويو. اتي اعلان ٿيو ته ٽرڪش ايئر لائين جنهن ۾ آءُ استنبول کان اچڻو هوس سو به ڪلاڪ ليٽ آهي، اوچتو ڄام ڪيسي ۾ هٿ وڌو ته ڪار پارڪنگ جي ميٽر جا پئسا ڪڍي، سندس ڪيسو ته هو پاڻ خالي ڪري چڪو هو. ڪيس ڳڻتي لاحق ٿي ته هاڻي ڪيئن مسئلو حل ٿيندو هو سخي ۽ ذاتار روائيٽي فيوڊل هو. ڪنهن کان ڪيئن گهري ڪيئن ڳالهه ڪري ته پئسا ٿا ڪپن، هو اڃا انهيءَ ڳڻتي ۾ هو ته اعلان ٿيو ته جهاز وقت تي ايندو تڏهن سندس دل

جاءِ ٿي، هو ايتري حد تائين غير محتاط ۽ سخي ڄام هو.

جڏهن مون پئرس وڃڻ جو خيال ڪيو ته ڄام صاحب چيو ”هن جو دوست اتي رهي ٿو جو فرانس جي پيپلز پارٽي جو صدر آهي زور ڏيئي چيائين اهو توکي اسٽيشن تي وٺڻ ايندو ۽ ان وٽ توکي رهڻو آهي متان ڪنهن هوٽل تي ٽڪين.“ ڊاڪٽر نيل ڪنٺ کي ويزا نه ملي انهيءَ ڪري هو نه هلي سگهيو ان سان پوءِ انگلينڊ جي بهراڙي گهمياسون.

سو آءٌ بس ذريعي لنڊن مان پئرس لاءِ روانو ٿيس، بس لنڊن مان رواني ٿي ته ڄام صاحب چيو ”اتي پئرس ۾ نيبولين بونا پارٽ جو مقبرو ضرور ڏسجان، تون صاحب علم آهين توکي اتي جيڪي خيال دل ۾ اُڀرن سي موٽين تڏهن بيان ڪري ٻڌائجان.“ هن مون کي ڪونه چيو ته چوانهيءَ فوجي ڊڪٽيٽر ۽ پراون ملڪن تي حملا ڪندڙ فتوحات ڪندڙ جي قبر ڏسان.

خير بس رواني ٿي ڊوور بندر تي آئي جتي اميگريشن جي چڪاس بعد اسان کي پاڻي جي جهاز ۾ سوار ٿيڻ لاءِ چيائون ۽ اسان کي پاڻي جي جهاز جي لائونج ۾ وهڻو هو. اسان جي بس ڊرائيور ۽ ليڊي ڪنڊيڪٽر کي به جهاز تي چاڙهيائون، 21 ميل جهاز سمنڊ جهازگي فرانس جي ڪئلي بندر تي پهتو. اسين لتاسون، اسان جي بس به لٽي، بس هلي اميگريشن ۽ ڪسٽمر پوسٽ تي بيٺي، يورپ جي ماڻهن لاءِ هڪ ٻئي جي ملڪ ۾ اچڻ وڃڻ جي ويزا ناهي، باقي اسان ٻين نان يورپي ملڪن وارن جا پاسپورٽ کڻي ليڊي ڪنڊيڪٽر هيٺ لهي پوسٽ تي چيڪ ڪرائڻ ويئي، واپس اچي ٻين سڀني جا پاسپورٽ واپس کڻي آئي پر منهنجو پاسپورٽ نه آندائين، پٺيان يونيفارم ۾ آفيسر منهنجو ساٿو پاڪستاني پاسپورٽ لوڏيندو کڻي آيو. هن چيو ته مان بگيچ چيڪ ڪندس. مون بئگ سندس حوالي ڪئي. هن نه کولي ۽ چلتو ڪيائين. هي نومبر 1987ع جي ڳالهه آهي ۽ نه ڪي 9/11 واري سال 2001 کان پوءِ جي.

خير بس هلي پئرس بس اسٽيشن تي بيٺي، سڄ اڃا نه لٿو هو. اتي ڄام وارو ماڻهو موجود نه هو. انتظار ڪيم، سڄ لهڻ لڳو هو نه آيو هو پنجابي

نوجوان هو، شيخپوره جو رهاڪو هو. مون سندس فليت تي فون ڪيو، ڪو جواب نه آيو اڃا موبائيل چالونه ٿيا هئا. جڏهن اوندھ ٿيڻ لڳي ته سوچيم هاڻي ڪا هوٽل ڳوليان، اتي جي انڪوائري واري کان پڇڻ جو خيال ڪيم، هو ڪا هوٽل ڏسي، هن جي ڪڙڪي وٽ انگريزي ۾ پڇيم، ”توهان ڪي انگريزي اچي ٿي؟“ هن ڪنڌ جي لوڏ سان ها ڪئي، پڇيم، ”ڪا نزديڪ پنڌ تي هوٽل هجي ته فون ڪري ڪمرو بڪ ڪرائي ڏيو.“ هن جواب فرينچ ۾ ڏنو جو مون ڪي نه ايندي هئي، مون چيو ”سائين انگريزي ۾ ٻڌايو آءُ فرينچ زبان ڪونه ڄاڻان.“ هن چيو ”Ok“ پر وري جواب فرينچ ۾ ڏنائين، اسين اڃا انهيءَ ٻولي جي معاملي ۾ رڌل هئاسون، هن هوٽل واري کي فون پئي لڳايو ته مون وري پي سي او تان پنهنجي ميزبان کي فون ڪيو. هن فون ڪيو چيائين ”مان توهان لاءِ ڄام جي ٻڌايل اسٽيشن تي ويو هوس توهان نه مليا، آءُ فڪرمند آهيان توهان ڪٿي آهيو.“ مون ڏس ڏنو، هن چيو ”مان اڃان ٿو.“ اتي مون انڪوائري واري جو ٿورو مڃيندي چيو ته هاڻي هوٽل جي ضرورت ناهي، منهنجو ميزبان آيو آهي. هن چيو ”فڪر ناهي موسيو“.

سلمان وٽ هڪ روم وارو ”ريو ڊي جنير“ تي فليت هو. ان سان هڪ مختصر بات ۽ رنڌڻو هو. سندس ڪمري ۾ هڪ پلنگ هو ۽ هڪ ڪٻٽ، اها رات هن مون کي پلنگ تي سمهڻ لاءِ چيو ۽ خود ڪٻٽ مٿان هڪ گڊو ويڙهي رکيل هو اهو ڪٻٽي پٽ تي پکيڙيائين. مون چيو ”ائين نه ڪر“ پر هن چيو ته ڄام صادق علي سندس پيءُ وانگر آهي. ”توهان لاءِ هن فون تي هدايت ڪئي آهي ته جيئن ته آءُ سندس بزرگ آهيان، منهنجي سٺي آڏيڳت ڪئي وڃي، بس توهان مٿي سمهندا ۽ مان هيٺ.“ هن انهيءَ رات پنهنجي دوست الله يار کي فون ڪيو ته صبح جو سوڀر اچي. وڏي اسر جو آءُ اتي پنڌ ڪرڻ لاءِ ٻاهر ويس. موٽي آيس ته الله يار ۽ سندس گهر واري جا سفيد فارم عورت هئي سي به سلمان جي فليت تي رسي ويا هئا. انهيءَ ماڻي جو نالو ايمي هو جا آئرلينڊ جو ڪئٽولڪ فرقي جي هئي ۽ پٿرس ۾ فرينچ ٻولي سکڻ جو ڪورس ڪرڻ آئي هئي. گڏجي نيرن ڪئي سون. انهيءَ ڏينهن پٿرس ۽ ان جا تاريخي مقام وغيره ڏسڻ سمورا گڏ وياسون، پوءِ روز صبح جو سوڀر چانهه بسڪٽ کائي

سلمان پنهنجي ڪارخاني جي ڪاروبار تي هليو ويندو هو. الله يار سوڀر ايندو هو مون لاءِ نيرن ٺاهيندو هو. ڪجهه دير بعد ايمي ايندي هئي، ۽ ٻئي مون کي پئرس گهمائڻ هلندا هئا، هڪ ڀيري الله يار اڃا اڪيلو مون سان فليٽ تي هو. سلمان نڪري ويو هو ايمي اڃا نه آئي هئي. مون الله يار کان پڇيو ”تون اڳ ۾ تواچين نيرن تيار ٿو ڪرين پوءِ ايمي ٿي اچي هو چوڻ تي اڳ ۾ اچي نيرن ڪري“ الله يار اڪيون ڦاڙيون چيائين، ”پرا! هيءَ سالي ڪافر آهي صبح جو نيرن مهل سوئر جو گوشت ٺاهي کائيندي آهي انهيءَ ڪري مان اڳ ۾ حلال نيرن کائي نڪري ايندو آهيان. هوءَ پٺيان حرام ٺاهي کائيندي آهي انهيءَ ڪري پوءِ ايندي آهي.“

مون چيو ”پر هي ته تنهنجي زال آهي، اوهان ۾ (Adjustment) هئڻ کپي.“
جواب ڏنائين، ”منهنجي زال ٺاهي سریت ڪري رکي وينو آهيان غريب آهي انهيءَ ڪري مون وٽ رهي ٿي، خرچ مان ڀريان ٿو.“ هن ٻي ڳار جهڙا اکر هن لاءِ چيا. انهيءَ ڏينهن اسين نيٽرو ڊيم گرڄا گهر ڏسڻ وياسون، هي مشهور ۽ تاريخي عبادتگاهه آهي، سين (Seine) درياءَ جي ڪناري تي، هن کي فرانس جي مشهور اديب ۽ ناول نگار وڪٽر هيگو پنهنجي لکڻين ۾ مشهور ڪيو. مشهور فلم Hunch back of Notredame هن چرچ کي ابدی حیثیت ڏني. فرانس خاص ڪري پئرس ۾ مفاصلي جي ماپ نوٽري ڊيم کان شروع ٿئي ٿي. اسان جو سڄو ڏينهن نوٽري ڊيم ڏسڻ ۾ لڳو. نوٽري ڊيم جي تاريخ تمام پراڻي آهي، اوائل ۾ عيسوي صدي کان اڳ روم جي فاتحن انهيءَ جڳهه تي Jupiter جو مندر ٺاهيو هو. جيوپيٽر گريڪ مثالا جي ۾ ديوتائن جو بادشاهه آهي ۽ هندو مثالا جي ۾ برهسپتي گرو آهي جنهن کي سنڌي ۾ وسپت سڏجي ٿو جو هڪ سيارو پڻ آهي. ان کان پوءِ ڪرستان اڳواڻن ان کي پنهنجو عبادتگاهه بڻايو. آخر ۾ ان کي سڀ کان سندر ۽ اهم فرانس جي جڳهه پرسٽ (مشهور) فاتح نيپولين بوناپارٽ بڻايو. هن آسٽرلز جي فتح کانپوءِ انهيءَ چرچ ۾ پاڻ کي تاج پهرائڻ جي رسم اُتي ڪئي. هن اتلي فتح ڪئي هئي ۽ روم جي پوپ کي گهرائي ان کان تاج پهرائي ها ۽ تخت نيشيني ڪرائي ها. هن ان چرچ ۾ وڏي تقريب ڪئي جنهن ۾ مقدس پوپ

تاج ڪٿي هن کي پارائڻ لاءِ اٿيو ته نيپولين هن کان تاج وٺي خود پاتو ڇاڪاڻ ته هن جي راءِ هئي ته هن کي ڪرستان جي مذهب يا پادري جي دعا حڪومت ۽ فتوحات نه عطا ڪيون هيون پر هن پنهنجي زور بازو سان هٿ ڪيون هيون، تنهن ڪري هو اهو اعزاز پوپ صاحب کي ڏيڻ لاءِ تيار نه هو.

فرانس جي تاريخ ڇڻ انهيءَ چرچ نوٽري ڊيم جي اردگرد گهمي ٿي. الله يار ۽ ايمي سان گڏ عاليشان چرچ گهمي پوءِ ان ۾ حضرت عيسيٰ جي تاريخ جون آرٽ جون مورتيون جڙيل هيون سي ڏٺيون سين. الله يار ته ائين چئي هڪ طرف وڃي ويٺو ته هوبت پرست ناهي. آءٌ ۽ ايمي گهمندا رهياسون، ساري رومن ڪئٿولڪ مذهب جي تاريخ مورتين ۾ هئي، حضرت عيسيٰ جي آخري دعوت واري مورت جنهن ۾ هو صليب جي آخري ڏينهن تي پنهنجي ساٿين کي دعوت ڏني هئي. ان ۾ هنن بربڊ (پٿر تي پڪل ماني) انگورن جي مشروب سان کاڌي هئي. ايمي اتي هٿ جوڙي بيٺي. ان جي ڀرسان مقدس ميري جي وڏي تصوير هئي جنهن تي اڳيان استينڊ هو ان تي ماڻهو موم بتيون ٻاري چٽڪ پوڄا ڪري رهيا هئا. مون الله يار کي چيو تون به اڄ اسين موم بتيون وٺون ٿا اچو ته گڏجي پاڪ ميري کي خراج پيش ڪيون. هن چيو توهان بت پرست آهيو آءٌ مسلمان آهيان. خير بحث ۾ پوڻ بدران مان ۽ ايمي موم بتيون ٻاري ٻه چار منٽ مورتِي اڳيان خاموش ٿي بيٺاسون. هڪ وڏو هال هو ان سان متصل ڪمرا هئا. ايمي ٻڌايو ته هن ۾ عيسائي فادر ويهن ٿا ۽ ماڻهو ان ۾ گناهه قبول ڪرڻ لاءِ اچن ٿا. ڪٽڪي جي هڪ طرف پادري ويهي ٿو ۽ ٻئي طرف گنهگار هو هڪ ٻئي کي ڏسن ٿا نڪي سڃاڻين ٿا. گنهگار پنهنجا ڏوهه باسي ٿو پادري جو قسم ڪنيل ٿو هجي ته هو اهي ٻئي ڪنهن کي نه ٻڌائيندو. ائين انسان جو ٻار هلڪو ٿئي ٿو، سندن خدا گناهه بخشي ٿو جيڪي هونئن به حضرت عيسيٰ جي قرباني ڪري سموري عيسائي ڪميونٽي جا بخشائي ڇڏيل آهن. مون ايمي کي چيو اسين سڀ گنهگار آهيون، اچو ته پاڻ به هلون پادري اڳيان. ايمي چيو ”اهو خيال ته نيڪ آهي پر اهو ڊگهو پروسيس آهي پاڻ کي اڳتي نڪري پئرس گهمڻو آهن.“ اتي انهيءَ پاڙي ۾ فرانس جي انقلاب وقت جي راڻي

ميري ائنتوني ۽ بادشاهه لوئي جي محل جي دري ڏسون جتان راڻي احتجاج ڪندڙن جي انبوهه کي ڏسي پڇيو هو ته، ”ماڻهو ڇو ٿا دانهون ڪن“ جواب مليو ته ”بريد (ماني) لاءِ ٿا ٻاڏائين.“ راڻي چيو ”يلا جي بريد نٿي ملين ته ڪيڪ کائين.“ راڻي ايترو ته پنهنجي عيش ۽ فضول عادتن ۾ محو هئي جو هن کي ڪا سرت ڪانه هئي ته مسڪين جي ڪيئن ٿي گذري. خير ماڻهن انهيءَ راڻي ۽ بادشاهه کي پڪڙي ميدان تي وٺي ويا اتي ڪاٺ کوڙي ان ۾ هنن کي ڦاسيءَ تي لٽڪايا ٿيون ۽ عوامي حڪومت وجود ۾ آئي، جا ناڪام ويئي ۽ نيپولين فوجي ڪمانڊر حڪومت تي قبضو ڪيو.

خير هنن مون کي پئرس جا ڏسڻ جهڙا هنڌ، محل وغيره گهمايا مضمون ڊگهي ٿيڻ جي ڊپ کان ايترو لکڻ ضروري آهي ته ميوزم ۽ لئبريريون وغيره ته گهمياسون. وڏو آرڪ جنهن کي فتح جو آرڪ هاڻي چارلس ڊي گال جو آرڪ چون ٿا سو ۽ ايفل ٽاور سمورا گهمياسون، منهنجي پياري دوست عبدالحي پليجي پنهنجي چيپل سفرنامن ۾ انهن سمورن جو تفصيل سان ذڪر ڪيو آهي. پر هن پئرس ۾ جيڪي نه ڏٺو ۽ مون ڏٺو ۽ سمجهيو سو ٿو هن مضمون ۾ لکان. پئرس جي مشهور تاريخي رستي Champs Elisse جنهن کي فرانسسي ٻولي ۾ اچارين ٿا ”شيزان ليزي“ اتي اسان کي هڪ پاڪستاني مليو جو هڪ ڪاري ۾ صوف وجهي پوليس کان لڪندو وڪڻي رهيو هو. ان کي اسين وٺي هڪ رستوران ۾ چانهه لاءِ ويٺاسون. الله يار چيو ته هي نوجوان پئرس ۾ سلمان کان سرٽيفڪيٽ وٺي ته (PPP) پاڪستان پيپلز پارٽي جو ورڪر آهي. اميگريشن وارن کان هتي رهڻ جي اجازت ورتي آهي رستن تي ٻوهاري پائڻ جو ڪم ڪندو آهي. اتي جي ٻي گوري رنگ واري ميونسپل ورڪر جا هڪ عورت آهي ان سان عشق اٿس ان جي انتظار ۾ آهي. هواجي تيستائين رستي تي لڪندو صوف ٿو وڪڻي، عشق ڪيترن عاشقن کي مجبور ڪري ڇا ڇا نه ڪرايو آهي؟ پنهنون به ته ڪيچ جو شهزادو هو سسئي لاءِ ڪپڙا ڏوٽڻ جو (ڌوبي جو) ڪم ڪندو هو. سسئي ڪين چيو هو.

ڪڏهن ائين هياس جو پنهنون ڌوتم ڪپڙا

هاڻي ائين ٿياس جو جت نه نين پاڻ سين.

ٻهارو ۽ توڪري هٿ ۾ هئس ۽ محبوب لاءِ وتندو هو پئرس جون گهٽيون ڪڇيندو هڪ پيري ايمي اسان ساڻ نه هئي الله يار چيو هل ته پئرس جي بازار حسن ڏيڪاريان، اسين شيزان ليزي تان ٿيندا، اڳتي وياسون، هڪ بالڪني ۾ قد آور مضبوط جسم واري اڌ جسم اگهاڙي عورت بيٺي هئي. الله يار چيو هي مٿي ڏس. مون ڏٺو چٽڪ ڪنهن فوجي جهڙي مضبوط جانني جسم واري بيهڪد خوبصورت عورت هئي، حسن جو نادر نمونو هئي، الله يار چيو هنن عورتن سان پاڪستاني يا هندستاني مقابلو نه ڪري سگهندا آهيون. اسڪاٽ لينڊ جا جاننا ماڻهو ۽ اتر انگلينڊ جا جسيم شخص جيڪي ڊرائيور آهن. لنڊن کان ترڪ ڪٽندا آهن مال ساري يورپ کي رسائيندا آهن استنبول ترڪي تائين ويندا آهن. واپسي ۾ ترڪ پرائي موٽندا آهن وڏا محنتي ۽ ڪثرتي جسم وارا آهن انهن جانن لاءِ هي عورتون آهن. شوقينن لاءِ ناهن پر توانا چئن ڊرائيورن لاءِ آهن. هتي به سو ڪن ائين آرٽ اسڪول آهن جتي اهو واپار هلي ٿو.

هاڻي سيلاني وارو دورو پورو ڪري اچون ٿا ڄام صاحب جي پئرس تي، هن جو سوال هو پئرس ڇو ۽ ڪيئن دنيا جو خوبصورت ترين شهر بڻيو ۽ ان ۾ ڇو اڃا تائين فوجي آمر نپيولين بوناپارٽ جي حيثيت قائم آهي. فرانس وارا اڃا نپيولين کي فرانس ناهيندڙ سمجهن ٿا. محترم شهيد ذوالفقار علي ڀٽو صاحب کي به نپيولين پسند هو ان جي بهادري ۽ قابليت ۽ فرانس کي عظيم بڻائڻ جي عمل جو داد ڏيندو هو.

ايمي ۽ الله يار کي چيم هلو ته نپيولين جو مقبرو ڏسون. مولانا ابوالڪلام آزاد لکيو آهي ته آسٽرلز جي جنگ فتح ڪرڻ بعد نپيولين کي جرمن جي مشهور فاتح فريڊرڪ اعظم جي قبر تي وٺي ويا. اتي جي مجاور مقبري تي فريڊرڪ جي رکيل تلوار پيش ڪئي. مولانا لکي ٿو ته نپيولين جواب ڏنو ته، ”مون کي پرائي سھاري جي ضرورت ناهي. مون کي پنهنجي تلوار تي ڀروسو آهي ۽ اها تلوار ئي تاريخ ۾ نوادرات ٿي سڃاتي ويندي“ فريڊرڪ اعظم اهو شخص هو جيڪو مشهور شاعر ۽ اديب والتير جو خاص دوست هو. والتير تي فرانس مان وارنٽ جاري ٿيا هئا تڏهن هن کي فريڊرڪ

پناهه ڏيئي حفاظت ۾ رکيو هو. فريڊرڪ مڪاويلي جي ٿيوري خلاف ڪتاب لکيو هو. ان کان سواءِ جنگي جوڌي هجڻ سان گڏ 30 ڪتابن جو مصنف هو. هن چٽوچر ٿيل جرمني کي پنهنجي تلوار جي زور تي گڏي تدبر سان هڪ قوم جو احساس جاڳايو. هن هڪ وقت ۾ 18 صدي ۾ فرانس، روس ۽ آسٽريا تي فتح حاصل ڪئي. هن جرمن سياسي فلسفي کي هتي ڏني ته سياسي تدبر ۽ فهم فلسفي کان بهتر ٿئي ٿو. جيئن اڳتي جرمن قوم جو ڪلچر ٺهيو ته طاقت، عقل، علم ۽ دانش کان وڌيڪ ڪارگر ٿئي ٿي. پوءِ فرانس جي مشهور تاريخي جڳهه بئسٽائيل تي پهتاسون، جتي مشهور جيل هو جنهن ۾ پئرس جا گهڻو ڪري سمورا دانشور شاعر عالم سياسي ليڊر فرانس جي بادشاهه لوئي قيد ڪري رکيا هئا ۽ ان وقت بئسٽائيل جيل جڙڪ علم جو گهر هو. انقلاب فرانس وقت 14 جولاءِ 1789 تي عوام جي هجوم ان تي حملو ڪري سمورا قيدي آزاد ڪرايا. اهو آمر ۽ ڊڪٽيٽر بادشاهه جي ظلم جو خاتمو ڪرڻ برابر هو ۽ هر سال ملهايو وڃي ٿو.

پئرس کي عظيم ۽ خوبصورت بڻائڻ ۾ ڪيترن ئي حڪومتن، ڊڪٽيٽرن ۽ بادشاهن جو هٿ رهيو آهي پر سڀ کان گهڻو حصو نپولين جو رهيو آهي. نپولين ذري گهٽ سارو يورپ هٿ ڪيو هو. انگلينڊ فتح ڪري ڪونه سگهيو ڇاڪاڻ ته ان جي چوڌاري سمنڊ آهي ۽ هي ٻيٽ آهن. جن کي British Isles برٽش ٻيٽ سڏبو آهي. روس هن کي تباهه ڪيو پر فتح ڪري نه سگهيو. يورپ کي فتح ڪري مصر تائين پهتو جتان هن جوارادو هندستان فتح ڪرڻ جو هو. قاهره ۾ هن ٻڌو ته سندس راڻي جوزفائن سندس غير حاضري ۾ ڪويار رکيو آهي هو مايوس ٿي پيو ۽ موٽي آيو. هن جوزفائن کي طلاق ڏني ۽ بهانو ڏنائين ته هن کي پٽ نه پيدا ٿي سگهيو آهي.

نپولين جو اصول هو جنهن تي هن سختي سان عمل ڪيو ته (1) هر فرينچ کي جيئڻ جو حق آهي (2) هر ڪنهن فرينچ کي دنيا جون نعمتون حواسن جي مزو جو نعمتون خوشيون جيترو ٿي سگهي اوترو ماڻڻ، بنا ڪنهن پابندي جي بنا ٻئي ڪنهن کي نقصان پهچائڻ جي شادمانيون ماڻي ۽ (3) هر فرينچ جون صلاحيتون قابليت ۽ تخليق جون قوتون پوري

جولان سان اجاگر ٿين. انهيءَ تنهي ڳالهين سان گڏ فرينچ قوم هڪ ڏاڳي ۾ پوتل هجي. چٽو چٽ نه هجي: هڪ قوم هڪ زبان هڪ ڪلچر ۽ هڪ حڪومت جي دائري ۾ رهي، وٽس جيڪي به هجي سو سڀ ٻين انسانن کان غير فرينچ ماڻهن کان مٿي ۽ هي سمورا چڱي طرح نپولين سندن مغز ۾ وڌا. هنن سڀني شهرين لاءِ هڪ جهڙو سول ڪوڊ نافذ ڪيو. هتي اهو لکي ڇڏيان ته هن وقت مسلمان چوڪرين لاءِ اسڪولن ۾ مٿو ڍڪڻ ۽ حجاب پائڻ تي بندش انهيءَ ڪري وڌي اٿن جو هنن جي قانون موجب ڪنهن به شاگرد کي ڪلاس ۾ اهو احساس محسوس نه ڪرڻ ڏنو وڃي ته هو ٻين شاگردن کان مختلف آهي ڪا نرالي شناخت اٿس. هن کي اسڪول مان اهو خيال ڪڍي زندگي جي ڌارا ۾ داخل ٿيڻو آهي، ته سمورا انسان برابر آهن. هو ڪابه راءِ ڪي به اصول ڪنهن به قسم جي حياتي گذارڻ لاءِ آزاد آهي، خود مختيار آهي، ڪلچر يا مذهب ماڻهو کي ٻين جي مقابلي ۾ ڪمتر سمجهڻ لاءِ مجبور نه ڪري سگهي، انسان جي ارتقا ۽ فلاح آزادي سان ٿئي ٿي.

نپولين ويهي پئرس کي خوبصورت ڪرڻ جون رٿون رٿيون، نوان رستا نيون جڳهيون ٺهرايون، انهيءَ آزاد خيالي جي نتيجي ۾ ڇا ٿيو ته پئرس ۾ 60 ٽيٽر يا ناٽڪ گهر آهن. 15 ڊانس (ناچ) گهر آهن. 65 ميوزيم آهن، 75 ڪتاب استور ڪرڻ واريون لئبرريون آهن. پئرس ۾ هڪ سال جي عرصي ۾ هڪ ارب معنيٰ هڪ هزار ملين لٽر شراب وڪامجي ٿو يا ڪپي ٿو، معنيٰ پيتو وڃي ٿو. پاڻي کاڌي گوشت يا بجلي جا انگ اکر ڪونه ٿو لکان. پئرس جي شهر وچ مان سين ندي لنگهي ٿي جنهن جي ڪناري تي 2300 وٽ آهن ۽ وري ساري شهر ۾ 87000 وٽ آهن. پئرس جي هر ڇهن ماڻهن جي مقابلي ۾ هڪ وٽ آهي. اگهاڙپ عيش آرام آرٽ فن راڳ ساز ۾ فرانس دنيا ۾ پهرئين نمبر تي آهي. فرانس جي مڪه شاهراه سيزان ليزي Champs Leysee تي جيڪي دڪان آهن تن جي مساو 15 لک ڊالر آهي. يورپ ۾ مهانگي ۾ مهانگي زمين هن روڊ تي آهي. فرانس وارا انهيءَ رستي لاءِ چوندا آهن ته La Plus belle avenue du monde جنهن جي معنيٰ

انگريزي ۾ ٿي. The most beautiful avenue in the world سنڌي ۾ معنيٰ ٿيندي دنيا جو خوبصورت ترين رستو. انهيءَ رستي جو انتظام بازار جي دڪانن جي جماعت هلائيندي آهي. رستي جي ڊيگهه 2 ڪلوميٽر آهي ۽ ڪٿي به سندس ويڪر 70 فوٽن کان گهٽ ناهي. هڪ دڪان خالي ٿيو سوئڊن جي واپاري بين الاقوامي شهرت واري ڪمپني دڪان ڪولڻ چاهيو. ان کي منظوري نه ڏنائون انهيءَ ڪري جو سندن خيال موجب هو انهيءَ معيار جي گراهڪن کي معياري وڪر نه ڏيئي سگهندي. آخر هڪ آمريڪي فرم دڪان ورتو، اتي اڃا تائين اهي دڪان قائم آهن. جتي نيبولين جي راڻي جوزفائين ڪپڙا ۽ سينگار جو سامان عطر ۽ سينٽ وندڻ هئي. اسان به هڪ شيشي ورتي. هڪ رات انهيءَ رستي تي ڪافي پيئڻ وياسون، اتي اڌ رات جو دڪان هونئن تي ايتريون ته زالون هيون جو عجب وٺي ويو. ٽئڪسي وٺڻ لاءِ ڪلاڪ کان وڌيڪ عرصو لائين ۾ بيٺو پوندو هو. مون اُتان ٻن دوستن کي خط لکيا. هڪ مرحوم ظفر حسن شاهه کي ته ”هتي توهان وانگر هي فرينچ به ٻولي جا پڪا جنوني عاشق آهن جيئن تون سنڌي ٻولي جو محافظ آهين، تيئن زبان جي باري ۾ هي ڪا ڇڏ ڇوٽ يا رعايت ڪرڻ لاءِ تيار ناهن.“ ٻيو خط اسان جي ڳوٺ جي مڪي سنت داس کي لکيم. اسان جي شهر مني جو مڪي هو. مڪي لڌارام مني جي اولهه ۾ هڪ تلاءُ هو جنهن کي ٻيرون واري ترائي چئبو آهي هڪ سال سني برسات پيئي، ٻيرون جي ترائي تار پراڻي، مڪي لڌارام سندس حاضري جي دوست ٿوئي مل کي ساڻ ڪٿي برسات جي پاڻي سان تار پريل تلاءُ ڏسڻ نڪتو. جڏهن ٻيرون جي ترائي وٽان لنگهيا ته اتي شهر جون سوين زالون وهنجڻ ۽ ڪپڙا ۽ گهر جون رليون ڏوٽڻ لاءِ موجود هيون. ٿر ۾ پاڻي جي اثاٽ آهي. ڪوهه تان پاڻي ڪڍڻ ڏکيو ڪم هوندو آهي. زالون برسات پوڻ تي ٻيرون جي ترائي تي گهر جو سارو ڪپڙي جو سامان وغيره اچي ڏوئينديون آهن. مڪي لڌارام ايتريون گهڻيون زالون ڏسي عجب ۾ پئجي، چيو ”ڦوٽا هيتريون ڏوسيون (زالون)!“ ڦوٽي جواب ڏنو ”مڪي صاحب هي هيتريون ڏوسيون گهڻيون ناهن، اڃا به مني ۾ هر مرد کي مشڪل سان هڪ

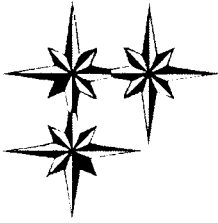
زال ملي ٿي، تنهن ۾ اسان جهڙا ڇڙا اڪيلائي سمهندا آهن.“ سو مون پنهنجي دوست مڪي سنت داس کي لکيو ته هتي پئرس جي بازار سيزان ليزي ۾ زالن جا جهنڊ ڏسي مون الله يار کي چيو ”يار هيٽريون زالون!“ پئرس جي ڪئبري ۽ اگهاڙن ڊانسن جو ۽ سئنيماڻن جو ڪهڙو ذڪر ڪجي! آرٽ ڪلچر پينٽنگ شاعري ۽ علم ادب جو ڪهڙو ذڪر ڪجي؟ ڪهڙا نه مڻيرا ماڻهو آهن؟ انساني جذبن، احساسن صلاحيتن زندگي جو سمورو لطف ماڻڻ جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي؟ ڪورٽون، حڪومت جو نظام واپار جو نظام اسڪولن جي معيار جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي؟

خاص ڳالهه ٻڌيان، هتي جون يونيورسٽيون سڄي دنيا جي ڪمپوسٽن ۽ سوشلسٽن جو مرڪز آهن. اڃا تائين سوشلزم تي پئرس يونيورسٽي ۾ ئي معياري بحث ٿين ٿا، منهنجا ميزبان سلمان ۽ الله يار ته پي پي جي جا ميمبر هئا پر مون کي هڪ پيري جارج پاميڊيو سينٽر جي لئبرري ميوزم ۾ ٻڌايو ويو ته سوشلزم ۽ سرمائيداري ۾ ڪهڙو فرق آهي. ٻڌائيندڙ شيدي ڪارو آفريڪي شاگرد هو جنهن جي بگل ۾ خوبصورت گوري عورت هئي.

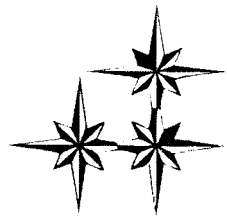
هن چيو ”گذريل تاريخ ۾ گم ٿيڻ سرمائيداري نظام آهي، هن دنيا جي هر انسان کي برابر جو انسان سمجهڻ اڄ لاءِ سوچڻ سوشلزم آهي.“

آخر پئرس مان روانو ٿيڻ لاءِ بس تي آياسون، مون محترم ايمپي کي چيو ”هي الله يار ٻولي جو ڪرو ۽ ڪهرو آهي پر سندس دل پيار ڪندڙ ۽ نرم آهي.“ مائي جواب ڏنو ”تڏهن ته مان هن وٽ ويٺي آهيان.“ ۽ بس واري اعلان ڪيو هاڻي روانو ٿيو ۽ بس ۾ چڙهي واپس ٿيس.

ڄام صاحب کي جيڪي پئرس ۾ محسوس ٿيو هوم سو بيان ڪيم، ڄام صاحب پڇيو پئرس ۾ ماڊل جو اگهه ڪهڙو آهي؟ مون سوال ڪونه سمجهيو. هن سوال نه ورجايو. مون پاڻي جي جهاز ۾ اسڪاچ وسڪي شواز ريگل ورتي هئي، سا پيش ڪيم ڄام کڻي شراب پيئندو هو پر محفل جا سمورا آداب ۽ فضيلتون قائم رکندو هو. *

يادگيريون

خط سارو ٿيون

(حصو پهريون)

(امرتا سيپٽمبر 2005 ۾ ڇپيل)

مان وارا پيارا پردان:

توهان کي، توڻي ميرپورخاص کي وسارڻ ڏکيو ڪم آهي. وسارڻ چاهيندي به وسرن نٿا. نورچشم سڀاش ۽ ڪنوار خوش هوندا. محبت ۽ وڇوڙي جا سوين ڏنگ جسم جان کي جهورين ٿا. اهي سنسار ۾ مختلف طرفن ۾ ڦهلجڻ ڪري گهٽ سور ڏين ٿا. پر توتو اهي آڻي هڪ ڪمزور جان ننڍڙي سڀاش ۾ مرڪوز ڪيا. هاڻي تنهنجي ذهن ۾ محبت جو مڇ ٿڌو ٿيو هوندو. طبيعت ۾ ٺهراءُ آيو هوندو. مون ۽ منهنجي پتا اهو محبت جي ميخن جو ڪيل 24 سال هلايو. جيسين مون 1952ع ۾ فائينل LLB پاس ڪئي. تنهنجي ڪٽنب ۾ توسان گڏ رهندڙ پٽ ڀائٽيا ۽ ٻار ايترا ته آهن ۽ جيڪي سڀ تنهنجي بزرگي جي چانو ۾ رهن ٿا جو مون کي لڳندو آهي ته اها بزرگي هاڻي توکي بور ڪندي هوندي. صدارت ته سني ڳالهه آهي معتبري آهي دل کي خوش ڪندڙ آهي پر ڇا دل نه ٿيندي هوندي ته وڏي ٿيڻ بدران ننڍو يا برابر هجڻ جو به مزو وٺجي، ان نورچشم ٿيڻ جو مزو ۽ ڳالهه ئي جدا آهي.

مون ٿر مان سنڌ ۾ اچي ڇا محسوس ڪيو؟ ڪيئن اٿن وسيلي ديهاتي ريگستاني سنڌ مان پهچي ڪاليج ۾ داخل ٿي نازڪ، گهڙيل، ترقي ڪيل شهري عامل ديوانن جي دنيا ۾ داخلا ورتي، دل ٿيندي آهي ته ڪنهن سان اهي جذبا ونڊيان. توهان ٿر کان ٻاهر نڪتا ته مسلمان سماج کي هندو لاءِ خاص احساس ۽ برتري جا جذبا هئا.

پر آئون جڏهن 30 ميل اٺ تي چڙهي ريگستاني ڪلچر جي واري ۾

وريل شاگرد طور 1945ع ۾ مئٽرڪ جي تياري لاءِ حيدرآباد جي خدا آبادي عامل ديوانن جي بستي هير آباد ۾ ڪاليج جي هاسٽل ۾ رهي ڏنم ۽ 1946ع ۾ قليلي واري ڪاليج ۾ داخلا ورتم. آئون اڪيلو ٿري هوس. شهري ماحول مون لاءِ نئون هو. هاسٽل جو طور طريقو به مون لاءِ نئون هو. هاسٽل ۾ ڪو به عامل چوڪرو نه رهندو هو صرف بهراڙي جي سڀني ۽ زميندارن جا پٽ پائيند شاگرد رهندا هئا. جن کي ديوان عامل وڃاڻت ڪري سڏيندا هئا. ٿري وري نئين جنس هئي. آئون ان وقت پهريون ڀيرو ايڏانهن آيو هوس. مون اڪيون ڦاڙي تعجب وڃان شاهي بازار قلعو سري گهاٽ، راڻي باغ ۽ هير آباد ڏٺا ته تلڪ چاڙهي جو تجلو به ڏٺو. ٿر جو حال هنن کان مختلف هو. ٻولي ٻي ڊريس ٻي رنگ ڍنگ ٻيو ڪاڌو ٻيو هونئن به ٿر کان بئراجي علائقي ۾ ان وقت وڏو فرق هو.

اڃا سنڌ يونيورسٽي نه ٺهي هئي. مسلمان شاگرد هر ڪلاس ۾ هڪ يا ڪو به نه هو. منهنجي ڪلاس ۾ نصير آباد جو شيخ شاگرد هو پر هو پڙهيل گهر جو ۽ سڪئي ڪٽنب مان هو. ٿر سنڌ جي ٻين علائقن کان ڪسو ۽ ٻچڙو نه هو پر مختلف ضرور هو. عام طرح ٿر وارن کي پوئتي پيل بورچي نوڪر ۽ نٺولي ڪڇي اهڙو سمجهيو ويندو هو. اسان جو عاملن کان ڌرم به جدا هو. هو سڪ ڌرم مڃيندا هئا ۽ گرو گرنٿ صاحب کي مٿو تڪيندا هئا.

ديوان هلڪا چوڪرا چوڪريون ڪچڙا پورل ڌوتل پوتل جديد لباس ۾ هوندا هئا. اسان جو هلڻ وڪ ڪٽڻ هنن کان مختلف هو. هنن جا چرچا ۽ ڪلڻ اسان کان مختلف هو. ديوان، ٻين سنڌين، هندو مسلمان ٿري وغيره بابت هڪ احساس برتري Superiority Complex جو انداز ظاهر ڪندا هئا. پروفيسر گهڻو ڪري سمورا عامل هئا تورا ساهتي وغيره جا پائيند هئا جن کي عامل وڃاڻت چوندا هئا. هو وري ديوان عاملن جون ڳالھون ڪندا هئا. ڪاليج جو ماحول ۽ قابليت پروفيسرن ۽ پوزيشن هولڊر شاگردن جو معيار اوچو هو ان ۾ هلڪائي نه هئي. مٿي ماڻهو اڇا شخص ۽ بنا پيد پا وارا هئا. هڪجهڙائي ڪلاس روم يا گفتگو ۽ علمي بحث ۾ هوندي هئي پر غير عامل هڪ احساس ڪمٽري ۾ مبتلا رهندا هئا. هنن جي انگريزي توڙي

سنڌي زبان جو لهجو اسان کان توڙي سنڌ جي ٻهراڙيءَ کان مختلف هو. اسان جي ڪلاس فرسٽ ايئر سائنس ۾ جيترا چوڪرا هئا اوتريون چوڪريون هيون. شهري ۽ ڪاليج جون چوڪريون اڳي به حورن وانگر لڳنديون هيون ۽ هاڻي به آهن. ڌوٽل پوٽل ٺهيل ٺڪيل ناز نخري واريون. گفتگو جو انداز ڌيمون ۽ شريفانو هو. ڪاوڙ ۾ به معيار هو. چوڪرين جي انداز ۽ اکين ۾ نسوانيت ته هئي پر شوخي نه هئي.

شانتِي ڪرپالائي جڏهن فرڪس لئبارٽري مان هيٺ ڏاڪڻ تان لهندي هئي تڏهن لڳندو هو ڪائنات بيهي رهي آهي. حسن ۽ ان جي انداز جي دهشت سان سڄ ڪوماڻجي ويندو هو. يا اسان تي ديوانن جي ڪلچر جو رعب ۽ دهشت هئي جو ائين ڀاسندو هو جڏهن تان هو ۽ ڏاڪڻ تان هو ۽ ڏاڪڻ ٺاهي ٿي ريلنگ تي هٿ رکي ساهيڙين سان ڪلي ٿي ڪو شاگرد همت ٻڌي ان سان به ٻول ڳالهائي ٿو ته جڻڪ سرڳ جو سمون هوندو هو. لڳندو هو جنت اتي سندس قدم ۾ آهي. مون کي ته لڳندو هو ته ماحول سندس سينت سان خوشبودار ٿي ويندو هو. آئون ڪلاس مان لهي هيٺ اچي بيهندو هوس ۽ سندس ڏاڪڻ تان لهڻ جو شاهائو نظارو پسندو هوس. دل ۾ ڊپ اڀرندو هوندو ته هن سان ڳالهائڻ تي دل ٿيندي هئي. اسان ٿرين کي عشق ۽ حسن جو شعاع به حوصلو نه ڏيئي سگهندو هو. آخر دل اتي اچي بيٺي ته ڏاڪڻ جي ريلنگ کي چمجي. اهو به جڻڪو خيال هو پر ڊپ وچان اهو به نه ڪري سگهندا هئاسون. زولاجي جي لئبارٽري نئين بلڊنگ ۾ هئي اتي ڏيڏر ڪٽڻا هئا. منهنجي حصي جي ڏيڏر جيڪو بي هوش ڪيل هو تنهن پڙڪو کاڌو مون چرڪ ڀريو. شانتِي ايڏو ته زور سان تهڪ ڏنو جو پروفيسر صفا ڪاوڙجي پيو ۽ هن اها ڪاوڙ شانتِي بدران مون تي ڪڍي. بهرحال ان بعد شانتِي سان مون کي ڳالهائڻ جي ته همت نه ٿي پر هو ۽ مون کي سامهون ايندو ڏسي مرڪندي هئي. قربان ويڃي انهي مرڪ تان.

هڪ ڀيري ڦليلي ڪئنال تي ترڻ جو مقابلو هو. مٿان پل تان ٽپو ڏيئي ڊولڻ داس جي باغ تائين ترڻو هو. شانتِي ۽ ٻيون شاگرد يا ٻيون غور سان شاگردن کي ڏسي رهيون هيون. ڏنر شانتِي جي توجهه لاءِ ٽپو ڏيئي پل تان

ڦليلي ۾ ٽپي پوڻ سان شائنتي کي متوجھ ڪجي. ٻئي ڏينهن آئون به مقابلي ۾ شامل ٿيس. مون به ڀل تان ٽپو ڏنو ۽ مقابلي ۾ انهيءَ ڪري ڪامياب ٿيس جو منهنجي ذهن ۾ شائنتي لاءِ توجهه جو سبب بڻجڻ هو. پوءِ به جڏهن شائنتي سامهون ايندي هئي به ٻول ڳالهائيندي هئي ته آئون سُن ٿي ويندو هوس، ڀڳهرجي پوندو هوس. هوءَ ڇٽڪ مون تي قياس ڪندي هئي. هوءَ موٽر ۾ ايندي هئي. پئس ميونسپالٽي ۾ چيف آفيسر هو. جڏهن هو ڪاليج مان روانو ٿيڻ لاءِ موٽر ۾ سوار ٿيندي هئي ته آئون ضرور ڪٿي نه ڪٿي بيهي هن جي وڌاڪ ٿيڻ جو نظارو ڏسندو هوس. هوءَ به مون کي ڳولڻ لاءِ چوڌاري نظر ڦيرائيندي هئي شايد اهو ڏسڻ لاءِ ته آئون ڪٿي موجود آهيان يا نه. يا ائين ڪٿي چئجي ته اهو منهنجو وهم هو.

جڏهن ڪچي امتحان ۾ مون مئٿيميتڪس ۾ فل مارڪون ڪنيون ته عجب واقعو پيش آيو. به شاگرد منهنجا هم ڪلاسي هئا. هڪ جو نالو هو موتي ٻئي جو موهن. لکبا ۽ سڏبا هڪ نالي سان هئا. هڪ ML Notani ۽ ٻيو به هو ML Notani انهن جي پيءُ چوائي موڪليو اهو ٿري ڏسان ڪهڙو آهي جنهن منهنجي پٽن کان وڌيڪ مارڪون ڪنيون آهن. ان کان پوءِ مون ۾ خود اعتمادِي پيدا ٿي. ڌرمي ڪئيز ٿي اتي به. جيئن ته ديوانن کي هندو ڌرم ۽ ان جي تاريخ جي گهٽ ڄاڻ هئي مون نمبر ڪنيو. ست ڪٽڻ جو مقابلو ٿيو مون ڀيتي واري اٿت تي تمام سٺو ۽ سٺو ست ڪٽيو ۽ مون کي کاڌي جو ڪپڙو ۽ سرٽيفڪيٽ مليا ۽ منهنجي ڪانگريس جي صدر ڊاڪٽر چمنڊاس سان واقفيت ٿي تڏهن وڃي مشڪل سان احساس ڪمري مان جند ڇڏايم.

ٻي ڳالهه لکان اسين ٿر ۾ ڌوتي پائيندا هئاسون ڪڏهن ڪڏهن پاڇامون. حيدرآباد ۾ سو به هير آباد ۾ ڦليلي ڪاليج ۾ ته سوت پاڻڻ معزز ٿيڻ جي نشاني هئي. اسان کي ڪپڙو خريد ڪرڻ نه اچي. ڪپڙو وٺڻ ته خبر نه پوي سبائي نه سگهون. پائي نه سگهون. هڪ ڏينهن ۾ ميرو ڪري ڇڏيون. ٻئي ڏينهن جٽ لڳون. سوچيم کاڌي جو فيشن نڪتو آهي اها وٺون. سفيد کاڌي ڪاليج ويندي ميري ٿي وڃي ٿي. آخر انهي انعام ۾ مليل ڀڳوين رنگ جي کاڌي پاتم پوءِ وڃي ماڻهن جهڙو ماڻهو ٿيس. ڊاڪٽر چمنڊاس پاڻ ته سوت

پاڻيندو هو پر منهنجي خاص رنگ واري ڪاڙي پائڻ کي پسند ڪندو هو. گهڻا سال پوءِ مون کي پوني ۾ هم ڪلاسي مليا. زال مڙس ٻئي منهنجا هم ڪلاسي هئا. 40 سالن کان پوءِ 1989ع ۾ مون کي ڪلڪتي ۾ شانتی ملي، سندس مامي مون کي پانڊيپجيري ۾ ملي هئي جتان هن جي صلاح سان فون ڪيم ۽ پوءِ مليس مدراس مان ڪلڪتي جي بڪنگ لاءِ T.T. مون کان 250 رپيا رشوت ورتي جو سفر ٻن ڏينهن کان به وڌيڪ وقت تائين هليو. آئون ذهني طرح شانتی سان ملڻ لاءِ تيار ٿيندو رهيس. يادگيريون ۽ وڇوڙا عجيب منودرد محسوس ڪرائين ٿا. شانتی جي قصي جو مون پنهنجي ٻن ناولن ۾ ذڪر ڪيو آهي، جيڪي اڃا نه ڇپيا آهن.

ٿري هجڻ ڪري ۽ بهراڙيءَ جو هجڻ ڪري هن علمي دنيا، چمڪ واري دنيا ۾ داخل ٿيڻ لاءِ ڪيترين ئي رنڊڪن ۽ مسئلن مان گذرڻو پيو آهي. اسين اهڙا آهيون يا هروڀرو سمجهندا هئاسون ته ٿري بي افعالا آهن. منهنجو سوٽ پنجومل چوندو هو ته هو حيدرآباد جي گورنمينٽ ڪاليج ۾ مئٽرڪ ۾ هو اتي ٿري اڪثر ڪري پڳڙا کائيندا هئا ان تي ماستر ۽ هاسٽل وارا توڪون ڪندا هئا. هنن فارسي جي هڪ شعر کي ٿيرائي چيو. ”ٿريا راشش نشاني اي پسر، بنا بک پڳڙا چرندا“ ائين ڪو فارسي شعر هو ان زماني ۾ چوٿين انگريزي کان مئٽرڪ تائين فارسي لازمي مضمون هو. پوءِ فارسي بدران مسلمان شاگردن عربي ڪئي ۽ هندن سنسڪرت. جڏهن وڪيل ٿيس پاڪستان ٿي ويو هو، آئون ديوان ڌرمڊاس جي آفيس ۾ سيڪڙا ٿي داخل ٿيس. هو پراڻو ماڻهو هو، هو ٿرين تي هنن جي آفيم ونڻ تي نٿوليون ڪندو هو. ديوان ويندو هو بيسنت لاج ۾، جتي ٿياسافيڪل سوسائٽي ۾ ليڪچر هر آچر تي ڏيندو هو. آئون به هن سان گڏ ويندو هوس. هڪ پيري واپس پيدل پئي آياسون ته مون ديوان کي چيو ته توهان جيڪو ويدن بابت تقرير ۾ چيو سوت ويدن ۾ لکيل ناهي. ديوان اڪيون ڦاڙي مون کي چيو ”تو ويد پڙهيا آهن ڇا؟“ مون کين اهو جواب نه ڏنو ته مون ويد پڙهيا آهن يا نه، پر اهو چيم ته ويدن ۾ قدرتي نظارن قدرتي طاقتن کي ديوتائون چئي انهن جي ثنا ۾ پوڄا يا اوم جا سلوڪ آهن صرف ٿورا اشارا سائنس قانون ۽

گيان بابت آهن. مون کيس اهو به چيو ته جيڪو وڪالت ۾ هندولا DF Mulla جو لکيل هلي ٿو ان ۾ به لکيل آهي ته هندو قانون جو بنياد ويد سمجهيا وڃن ٿا پر انهن ۾ وراثت، شادي، طلاق، گود وٺڻ وغيره جو قانون لکيل ناهي. اهو آهي منوسمрти وغيره ۾. ويد ۽ سمرت ۾ فرق آهي. جدا شاستر آهن. مون همت ٻڌي ديوان کي چيو ته توهان جيڪي چيو سو ته ويدن ۾ آهي ئي ڪونه. گهر پهتاسون ديوان پنهنجي گهر واري کي چيو ته هن چوڪر اڄ مون کي ويد سمجهايا آهن. ويد حيدرآباد بسنت هال لئبريري ۾ پيل هئا. هڪ آرتوار تي ڏنر ديوان رگ ويد جو انگريزي ترجمو پئي ڏنو. ديوان ان کان پوءِ منهنجي عزت ڪندو هو پر هن مون کي اهو ڪو نه چيو ته هن ويد ڏنا آهن ۽ آئون برابر هوس. عامل ديوانن ۾ عجيب تسر جي وڌائي هئي.

بهرائيءَ جي ماڻهن کي خاص ڪري ريگستاني ماڻهن کي هر دور ۾ شهري ۽ تهذيبي سماج ۾ داخلا لاءِ محنت ڪرڻي پوندي آهي. سيني گهر وارن لاءِ نياز، ادب ۽ پيار ۽ دعائون. (ڪراچي 29 اپريل 2005 ع). *

خط/سارو ٿيون

(حصو ٻيو)

(امرتا فيبروري مارچ 2006)

پيارا ڊاڪٽر پردان:

توهان ۽ نورچشم سپاش خوش هوندا. سپاش نوڪري ۽ ان جي لوازمات ۽ لٽ ۾ خوش هوندو. خود ڪم ڪم ڪي سيڪاريندو ويندو. نه ڳڻتي ڪرڻ جو سبب آهي ۽ نڪي بي صبر ٿيڻ جو. پالڻ ائين شروع ٿيندو آهي، جڻڪ برسات جي موسم، جڻڪ ڪارا بادل آگميو اچن، وڌڻا وارو ساوڻ سانگ رچائيندو اچي، پلر جي پالوت ٿئي، پر جواني ۾ داخلا جڻڪ سرءُ جي موسم آهي آسمان صاف ڏسجن ٿا. روشني ظاهر ٿئي ۽ آسمان انڊلٽ جا رنگ ڏيکارين ٿا. پر باقي عمر ڪڙي ۽ مٺي ٿئي ٿي. سپاش برسات جي موسم کان چڙهي سرءُ مان پيو لنگهي. اندرين دنيا مان نڪري ٻاهرين دنيا ۾ قدم رکيو اٿس. پر مائتا کيس سڪي رکي.

آئون چاليهن جي ڏهاڪي جي شروع ۾ چارلس ڊڪنس جو ناول ڊيوڊ ڪاپر فيلڊ پڙهي ارادو ڪري ويٺو هوس ته وڪيل ٿيندس يا پروفيسر. آئون ۽ منهنجو پيءُ گهر ۾ اڪيلا هئاسون ٻيو ڪو مرد يا زال نه هئا. منهنجي پيٽ آئون ايڏائي سالن جو هوس ته ڄاڻي هئي ۽ ان جي ڄمڻ سان منهنجي مائتا ڏنوتتي مري ويئي. منهنجي ناني ايسرٻائي منهنجي پيٽ کي سنڀاليو پر 6 مهينن ۾ ئي پيٽ به گذاري ويئي. منهنجي پيءُ ٻي شادي ڪونه ڪئي. پنهنجي وڏي ڀاءُ کان جدا ٿي مون کي وٺي جدا رهڻ لڳو. اسين ٻئي جدا رهندا هئاسون. ماني ٽڪي پاڻ پچائيندا هئاسون. ڪهڙا نه هن منهنجا ناز برداشت ڪيا ۽ ڪهڙي نه محبت سان مون کي تاتياڻين. اسين هڪ ٻئي

سان محبت ۾ اهڙو ته جڪڙيل هئاسون جو صرف گفتگو ئي اهائي ڪندا هئاسون جا هڪ ٻئي کي پسند اچي. تو ۾ ۽ نورچشمه سڀاش ۾ مون ساڳيو رنگ ۽ حال ڏٺو. تنهن ڪري اوهان سان خاص محبت اٿم. منهنجو خيال هو ته پائشالا ۾ سنسڪرت ۽ هندي پڙهندو رهان، منهنجي پتا چيو ته انگريزي اسڪول ۾ داخل ٿي. مون سندن چيو مڃيو. فرست ايئر سائنس پاس ڪرڻ کان پوءِ منهنجو خيال هو انجنيئر ٿيڻ لاءِ مئٿميٽڪس ڪٿان ابا چيو ”نوڪري مون کي پسند ناهي تون ڊاڪٽر ٿي.“ مون مئٿس ڇڏي بايولاجي ڪئي. ساڌو واسواڻي چيو هلي بنارس ۾ داخل ٿيو ان بنارس هندو يونيورسٽي ۾ انٽر پڙهو. ”مون ابا جي چوڻ تي هن کان ايترو پري ٿيڻ ڪهڪ نه سمجهيو. ڏي جي سنڌ ڪاليج ڪراچي مان رٽائر ٿيڻ بعد پروفيسر بڻائي گجرات صوبي ۾ احمد آباد لڳ آئند شهر ۾ نئون ڪاليج کولي پرنسپال ٿيو. هو ان اچي هاسٽل ۾ اسان شاگردن کي چيو آئند هلي داخل ٿيو. ابا موڪل نه ڏني آئون حيدرآباد ۾ ئي رهيس. هونئن به اها منهنجي عمر ٻڌڻ جي هئي ۽ نه ڪي ڳالهائڻ جي.

هائ اسڪول جي زماني ۾ بيننگالي جا برهمو سماج جا ڪتاب ۽ ناول ججهي انداز ۾ سنڌي زبان ۾ ترجما ڇپيا هئا. مون بنڪم چندر چٽرجي جا تاريخي ناول راڻي پرتاب سنگهه ۽ شيواجي پڙهيا ۽ مون کي شوق ٿيو هٿيار هلائڻ جو. مون ڪاڪي کيتي جي سوتھڙ کان ڪاٺ جي تلوار ٺهرائي ۽ جهنگ ۾ وڃي اڪن جي وٽن تي تلوار جا وار ڪندو هوس ۽ ان جا پن وڍيا هئا جنهن مان اچو کير نڪرندو هو. پن چٽڪ سر هئا ۽ اڪ جو کير رت ۽ خيال ڪندو هوس وڏو فوجي ٿيندس. چوٿين انگريزي کان مئٿس ۾ الجبرا، جاميٽري ۽ انگي حساب پڙهائيندا هئا. الجبرا ۾ 75 مارڪون، جاميٽري ۾ 75 ۽ آرٿميٽڪ ۾ 50، جملي 200 مارڪون هيون. مون چيو مانس 200 ئي ڪٽندس پر مون کي 195 مارڪون ڏنائون. مون تڪرار ڪيو پيپر ڪوليا ويا. حسابن ۾ 50 الجبرا ۾ 74 ۽ جاميٽري 71 مارڪون ڏنائون. ڪو به حساب غلط نه هو. اکر موتين جهڙا هوندا هئا سڀني حسابن جون ريتون صحيح هيون پوءِ به فل مارڪون ڇو نه مليون. ماسترن گڏجي فيصلو ڪيو ته

سموريون فل مارڪون ڪنهن کي نه ملنديون آهن. آلبجرا ۾ هڪ مارڪ گهٽ ڏيڻ ۽ جاميٽري ۾ 4 گهٽ ڏيڻ تعليم ۽ امتحانن جي اصول مطابق آهن. پر پوءِ هاءِ اسڪول مٺي جي امتحانن ۾ مئٿس ۾ ڪا هڪ مارڪ به گهٽ نه ڏنائون. پر سنڌي ۽ انگريزي ۾ 60 مارڪن کان وڌيڪ ڏيڻ جو رواج نه هو.

سائين منهنجا! هي آئون پنهنجا پالڪيٽ جا قصا بيان ڪيان ٿو جنهن عمر کي مون برسات سان تشبيهه ڏني آهي.

هڪ حيدرآبادي ديوان مٺي ۾ مختيارڪار ٿي آيو. سندس ڌيءَ اسان جي ڪلاس ۾ داخل ٿي. اسان کي چوڪريءَ جو ڪلاس مٿ هجڻ جو تجربو ڪونه هو. هو جي اسان سان ڳالهائيندي هئي. اسين شرمائجي ويندا هئاسون. ماستر به ٿڙندو پيو هو. اسان جو ڪلاس هيڊ ماستر جي چئمبر کان پوءِ پهرئين نمبر تي هو. ڪلاس روم ۾ بينچن جي ترتيب هن ريت هئي: اوڀر پاسي ديوار لڳ وچ ۾ ماستر جي ڪرسي ۽ ان اڳيان ميز پيل هو. ماستر جي پٺيان بلڪل بورڊ هو. ماستر جي ساڄي پاسي ٻن سیتن وارو بينچ هو جنهن تي آئون مانيٽر ۽ ٻيو نائب مانيٽر وهندا هئاسون. کاٻي پاسي ٻيو بينچ هو جنهن تي مختيارڪار جي ڌيءَ اچي ويئي. ماستر کي سامهون اولهه طرف ٻن سیتن وارا ٽن قطارن ۾ ٻه سيٽر بينچ هئا ۽ هر هڪ قطار ۾ 4 بينچ هئا ڪل 14 بينچ هئا ۽ اسين 27 شاگرد هئاسون. هاڻي ليڊي شاگرد جو بينچ منهنجي بينچ کي سامهون هو. هوءَ اسڪرٽ پائيندي هئي پيرن کان گوڏن تائين سندس تنگيون کليل هيون. سلوار نه پائيندي هئي. چولو (اسڪرٽ) ائين هوس جيئن انگريز عورتون پائينديون هيون. درگا جڏهن بينچ تي وهندي هئي ته منهنجي بينچ کي سامهون هئي. ويهڻ مهل هن جو اسڪرٽ ٿورو گوڏن کان مٿي بيهندو هو ۽ آئون سندس گوڏن کان مٿي سترن کي غور سان ڏسندو اڳتي ڏسڻ لاءِ اتان وٺي ٿيندو هوس پر اڳتي هوءَ ڍڪيل هئي. جڏهن حيدرآباد ڪاليج ۾ 1946ع ۾ داخل ٿيس ۽ سندس ڀاڻو خانچند ۽ درگا مون سان گڏ فرسٽ ايئر ۾ هئا هڪ ڀيري سندن گهر ۾ مون اها ڳالهه ڪئي ته خانو ڪليو پر درگا چيو سمورا مرد ٿري يا سنڌي عامل يا

پاڻي بند پهراڙي يا شهر جا هڪ جهڙا حوسي ٿيندا آهن. سڀني ۾ شيطان جو واسو ٿئي ٿو. مني جا سادا سباجها چوڪرا به ٻين جهڙائي هئا.

1945ع ۾ اسين مئٽرڪ ۾ هئاسون. آگسٽ 45 ۾ آمريڪا جيان ۾ هيروشيما ۽ ناگا ساڪي تي ائٽم بم اڇلايو لکين انسان هڪ ڀل ۾ اجل جو شڪار ٿيا. جرمني پيش پيو هو، جيان به پيش پيو ۽ جنگ بند ٿي. حڪومت انگريز جي هئي سرڪاري طرح جنگ ڪٽڻ جو جشن ملهائڻو هو. هيڊماسٽر به لوڪلبورڊ جو ملازم هو. ساري اسڪول جي ماسترن، شاگردن، شهر واسين کي جشن ۾ شريڪ ٿيڻو هو. ضلع جو ڪليڪٽر به آيو هو. مني شهر جي وچ ۾ انسپيڪشن بنگلو آهي. ان جي ٻاهران ميدان تي يونين جئڪ انگلستان جي جهنڊي کي سلامي ڏيڻي هئي. تقريرون به ٿيڻيون هيون. اسان اسڪول جي شاگردن فيصلو ڪيو ته جيئن ته جنگ انگريز کي آهي. اسين غلام آهيون هاڻي غلامي جا زنجير وڌيڪ مضبوط ٿيندا. اسين انهي جشن جو بائيڪاٽ ڪنداسون. هيڊماسٽر مسٽر بي ٽي شاهائي صاحب کي ڪڙڪ پئجي ويئي. هن اهو ڏينهن موڪل هوندي به صبح جو سڀني کي اسڪول ۾ حاضر ٿيڻ لاءِ چيو. اسڪول اسيمبلي ۾ هن جنگ خلاف تقرير ڪئي ۽ ماسترن کي حڪم ٿيو ته چوڪرن کي ميدان تي وٺي هلو. اسيمبلي اسڪول جي ڏکڻ طرف ٿيندي هئي ۽ جشن ۽ سلامي جو ميدان اتر طرف هو. جيسين اسيمبلي کان ميدان تائين هليا سمورا شاگرد چڙوچڙ ٿي ماسترن جي قبضي مان نڪري ويا. هيڊماسٽر ۽ ماستر اڪيلا ٿي پيا. هو اسڪول اچن وري اسان کي چون تنهن ڪري اسين اسڪول کان ڏکڻ ۾ شهر کان ٻاهر نڪري ڪولهين جي گهرن جي ڀت تي وڃي ويٺاسون. جتان جشن وارا ڪليڪٽر ۽ پوليس اسان کي ڏسي رهيا هئا.

ٻئي ڏينهن اسڪول ۾ هيڊماسٽر وٽ اسان جي شنوائي ٿي. آئون ليڊر هوس. مون اڪيلي کي هيڊماسٽر پنهنجي آفيس ۾ گهرائي ٻانهن کان جهلي اسان جي ڪلاس ۾ وٺي آيو. ان وقت اسان جو ڪلاس بلڊنگ جي وچ واري وڏي روم ۾ هو. اهو پهريون پيرٿڊ به هيڊماسٽر جو انگريزي جو هو. سڀني چوڪرن جي روبرو هيڊماسٽر صاحب مون کي ڪاوڙ مان چيو

”ڪلهه جلبي مان شاگرد چو پڇاڻي؟“ هيڊماسٽر جي، استاد جي عزت ڪرڻ اسان جي خمير ۾ داخل هئي. آئون چپ رهيس. هيڊماسٽر صاحب مون کي چمات وهائي ڪڍي چيائين (۽ اهو هن ڪلاس طرف مخاطب ٿي چيائين جيئن منهنجا ساٿي شاگرد ٻڌن ۽ مون کي بي عزتو ٿيڻ ڏسن) ”چوڪرا ٻڌو اوهان جو ليڊر ڊڄڻو آهي. سچ نٿو چوي“ مون ڦهڪائي چيو ”سائين مون چوڪرن کي نه پڙڪايو هو. هو خود غلامي ۾ وڌيڪ جڪڙجڻ کي ڪيئن جشن ڪري ملهائين! توهان نه چوندا هئا جيسين اسين انگريزن کان آزاد نه ٿيا آهيون جنگ ۾ فتح اسان لاءِ ڪا معنيٰ نٿي رکي.“ هيڊماسٽر ٿڌو ٿيو. هو به اسان جي خيال وارو هو. هن ئي اسان ۾ اهي خيال وڌا هئا پر نوڪري ۽ زماني جي واءِ ڪري مجبور هو. پوءِ شاهائي صاحب هيڊماسٽري واري خول مان نوڪري هڪ قوم پرست ۽ آزادي جو پرستار ٿي چوڻ لڳو. ”آزادي اسان جو حق آهي پر اسين جنگ ۽ خونريزي خلاف آهيون. لکين انسان قتل ٿيا آهن ملڪ ۾ باري ۾ تباهه ٿيا آهن انهي ڪري اهڙي جنگ ختم ٿيڻ تي اسين خوش ٿيا آهيون. اسين جنگ بند ٿيڻ جي خوشي ۾ جشن ۾ شريڪ ٿياسون ۽ نه انگريزن جي فتح تي.“ سائين اسان وٽ دل جي ڳالهه ڪئي پر جلبي ۾ انگريزن جي فتح تي خوشي جو اظهار ڪيو هو. وڏي عمر وارا، نوڪري، ڪاروبار واري عمر ۾ ماڻهو مصلحت ۽ مفاد کي نظر انداز نٿو ڪري سگهي.

1945ع ۾ ٻي مهاڀاري جنگ ختم ٿي ان وقت چيان جي شهرن تي هيروشيما ۽ ناگاساڪي تي جيڪي اٽم بم اڇلايا ويا هئا تن هڪ ئي لمحي ۾ هزارين لکين انسان باري ماري ڇڏيا هئا. سارا شهر جلبي خاڪ تي ويا هئا. چيو ويو ته اها به وڏي سائنسي ڪوجنا ۽ ترقي ٿي هئي. انسان جي تباهي جي ۽ ترقي جي انتها سمجهي ويندي هئي. مئٽرڪ جي امتحان ۾ هڪ سوال ٻين سوالن کان وڌيڪ مارڪن وارو هوندو هو. اهو هو مضمون اٽم بم تي، ماستر مختلف اهم موضوعن تي مضمون لکڻ جون تياريون ڪرائيندا هئا. اسان کي چيائون ته اٽم بم تي به مضمون اچي سگهندو. صدر ترومن ۽ بم ڦٽو ڪندڙ هوا باز جو چيان جي شهرن هيروشيما ۽

ناگاساڪي جو ذڪر عام جام ٿيندو رهندو هو. اسان جي اسڪول جي ڊيپٽنگ سوسائٽي طرفان انهي موضوع تي تقريرن جي مقابلي جو پروگرام ٿيو. هڪ مقرر چيو ائٽم وارياسي ۽ نرم زمين تي نڪي ڦاٽندو نڪي نقصان پهچائي سگهندو. ٻئي چيو هاڻي وري جنگ لڳندي ته ان ۾ ٻئي ڌرين ائٽم بم استعمال ڪنديون، ساري دنيا تباھ ٿي ويندي رڳو اسين ٿري ٻچندا اسين پوءِ دنيا جا رهواسي رڳو ٿريا جيئرا هوندا ۽ دنيا جي لنگڻا فرئٽڪا ڍاٽڪي (ٿري) زبان ٿيندي دنيا جا بچيل ماڻهو ”منا تنا ٻيجو ٿيجو ٻيج ماتي“ واري زبان ۾ گفتگو ڪندا.

1940 ۾ اسان وٽ مٺي هاءِ اسڪول ۾ ٻه پنجاب مان M.A پاس ماستر مقرر ٿيا. ان وقت گريجوئيٽ ماستر جو بگهار 60 رپيا ۽ وار الاؤنس 5 رپيا هو. هڪ مولانا محمد شفيع جو پنجاب يونيورسٽي جو مئٽس ۾ فرسٽ ڪلاس فرسٽ M.A هو ۽ ٻيو سيد اصغر حسين شاهه جو پنجاب يونيورسٽي جو سائڪلاجي ۾ B.A آنرس ۽ فلاسافي ۾ M.A هو. اسان کي چوٿين انگريزي ۾ جاميٽري پڙهائيندي جڏهن مسٽر محمد شفيع جيئن ٽئين ٿيئر م تي آيو جيڪو هو پٿرل لائينون انهن کي چئبو آهي جيڪي هلندي ڪٽي به نه ملي سگهن ۽ ان جو مخالف ٿيئر هو جيڪي ليڪون ڪٽي به نه ملن تن کي پٿرل يعني پور وچوتي ليڪون چئبو آهي. شفيع صاحب ذهين اسڪالر هو ۽ مذهبي عالم هو. ڏاڙهي به ملن جهڙي رکيل هئس. هن چيو ته جاميٽري ذريعي اهو معلوم ڪري سگهجي ٿو. ماپ ڏيئي سگهجي ٿي ته خدا ڪٽي لپي سگهجي ٿو وڌيڪ چيائين ته جتي پور وچوتي ليڪون ملن اتي خدا هٿ ڪري سگهجي ٿو. سو مطلب ڪيڏائين ته جيئن ته پور وچوتي ليڪون (Parallel Lines) ڪٽي ملنديون سا خبر ڪا نه پئجي سگهي ٿي انهي ڪري ڪٽي خدا رهي ٿو سا به خبر ڪانهي. اسان ۾ ڪنهن کي همت نه ٿي جو چئونس ته سائين پڳت ته چون ٿا ڀڳوان هر انسان جي دل ۾ رهي ٿو. اسان جي گلي جي رڳن کان به ويجهو آهي. مطلب ته اهڙا ڏکيا خيال به اسڪولن ۾ اٿندا رهندا هئا. مسٽر بالائي اسان وٽ سائنس ماستر ٿي آيو. هو قابل ۽ سائنسي ۽ محبتي ماستر هو. هو هڪ پيري ڪلاس ۾ گهڙيو ته

اسان جي ڪلاس جي شاگرد ڦوٽي پيل هڪل ڪئي ”ڪٽي!!“ ماستر ڏسي ورتو هو اهو چوڪر ڦوٽو مل پيل هو. هن چيو ”ڦوٽا بينچ کان ٻاهر نڪر.“ ڦوٽو ماستر جي ويجهو ويو. هاڻي اسان سمجهيو ڦوٽي جو اڃا خير ناهي پر ڦوٽي ماستر ٻلاڻي کي چيو ”سائين! توهان ڪلاس روم ۾ داخل ٿي رهيا هئا. منهنجي بينچ جو ٻيو شاگرد هريو (هري رام) بي خبر هو ان کي مون زور سان آواز ۾ چيو ”اُٿي“ توهان شايد غلط سمجهيو آهي ”ڪٽي.“ سمورو ڪلاس کل ۾ پئجي ويو. ماستر به تهڪ ڏنو معاملو خوش اسلوبي سان طئي ٿي ويو.

مون کي جنگ ڪٽڻ واري معاملي ۾ هيڊ ماستر چمات هنئي هئي هاڻي آئون اها ڳالهه توڻديان ته سائين شاهائي صاحب مون کي ٻي لپاٽ ڪڏهن ۽ ڪيئن هنئي. مسٽر لچمڻداس پارواڻي صاحب D.L سنڌ ڪاليج ڪراچي مان B.A پاس ڪري اسان وٽ مٺي هاءِ اسڪول ۾ ماستر مقرر ٿي آيو. هن کي شاهائي اسان جي مئٽرڪ جي ڪلاس ۾ انگريزي جو پيرٽڊ ڏنو. اسان سڀني احتجاج ڪيو. شاهائي وڏو مقرر ۽ انگريزي ادب جو عالم هو. وڏي دٻ دٻي سان ڪلاس وٺندو هو. ٽئگور جي آکاڻين جو ڪتاب ۽ شيڪسپيئر جي ڊرامن جو نثر ۾ ٻارن لاءِ لکيل خلاصو جيڪو چارلس لئنب ۽ سندس پيٽ ميري لئنب گڏجي لکيو هو. سو شاهائي وڏي شان سان پڙهائيندو هو. اهو ڪلاس ۾ شاهائي جو ليڪچر ئي زندگي جو وڏو سرمايو هو. اسان جي سموري ڪلاس جو به زندگي جو قيمتي سرمايو اهو انگريزي وارو ڪلاس هو. ٽئگور جو ناٽڪ، ڪا بولي والا شيڪسپيئر جو مرچنٽ آف وينس وغيره اڃا ذهن تي چٽا آهن. هاڻي سوال اٿيو شاهائي جهڙي شينهن سامهون ڪير وڃي چوي ته سائين ٽائيم ٽيبل بدلايو. مسٽر لچمڻداس بدران توهان ڪلاس وٺو. ايتري ان وقت شاگردن ۾ همت ۽ پاور نه هو جو سندن گهر مڃي وڃي ته ڪير ڪهڙو ڪلاس وٺي. مون تي ڪلاس زور رکيو ته تون وڃ هيڊ ماستر وٺ. مون سندرو ٻڌو وڃي هيڊ ماستر جي ڪمري ٻاهران چيم ”سائين اندر اچان!“ (Sir May I come in) شاهائي صاحب کي شايد ڪڙڪ پئجي ويئي هئي ته مئٽرڪ وارا ڪا سُس پُٺس ڪن

پيا. هن ڪرڙي اک سان مون ڏانهن ڏٺو ۽ چيائين Yes (ها!) آئون اندر ويس پر ڪچي نه سگهان. مسٽر شاهائي مون ڏانهن نظر ڪري وري چيو Yes (معنيٰ ها ڳالهه ڪرا!) آئون مشڪل سان چئي سگهيس ”سائين سڄي مئٽرڪ جي ڪلاس جي راءِ آهي ته اسان جو آخري سال آهي اسان جو ڪلاس پوزيشن ڪٽڙ جي حيثيت وارو آهي اسان کي اوهان پڙهايو آهي باقي عرصو به انگريزي توهان پڙهايو.“ شاهائي صاحب بنا ڪجهه چوڻ جي صرف ايترو چيو ”هل ڪلاس ۾ مان اچان ٿو.“ مون اڃا ڪلاس وارن ساٿين کي رپورٽ پئي ڏني ته شاهائي صاحب ڪلاس ۾ گهڙي آيو. ڪرسيءَ تي ويٺو اسان اتي بيٺا هئاسون، چيائين ”ويهو (Sit down) مون ڏانهن اشارو ڪري آگر سان سڏيائين. آئون ماستر جي ڪرسي ڏانهن وڌيس. شاهائي صاحب ڪرسي ڇڏي مون ڏانهن وڌيو ۽ چوٽ مان ۽ زور سان مون کي لپاٽ هڻي ڪڍيائين ۽ چيائين ”هيڊ ماستر مان آهيان يا توهان؟“ ائين چئي هليو ويو. اسان سمجهيو مار به ڪاڏيسون ڪم به نه ٿيو. پر نئون ٽائيم ٽيبل نڪتو ان ۾ هيو ته ماستر لچمڻ داس صاحب بدران مسٽر شاهائي صاحب مئٽرڪ کي انگريزي پڙهائيندو. اهڙا هئا اسان جا ماستر. اهو غلط تاثر ويٺل آهي ته اڳي ماستر ماريندا هئا. ماستر ته مائٽن کان به وڌيڪ پيار ڪندا هئا. قابل شاگردن سان ته هو خاص طرح پتن جهڙو پيار ڪندا هئا.

منهنجا ڊگها خط توکي تنگ ڪندا هوندا انهي ڪري باقي اسڪول جو احوال ٻئي خط ۾ لکندس. اڃا منهنجي برسات واري عمر هلي پئي سرءُ جي مند ناهي آئي. تيستائين دعائن سان.

خير انديش
روچي رام

خط/ساروڻيون

(حصو ٽيون)

(امرتا - ڊسمبر 2005ع)

پيارا پرڏان!

اڄ ڏياري آهي. منهنجي ڪرم ڀومي ميرپورخاص رهي آهي جتي مون 1954ع کان وٺي 2004ع تائين پنجاه سال وڪالت ڪندي گذاريا. نه رڳو دوست ناهيا پر اهي ڏينهن انهن سان محبت ونڊيندي ڪاتيا ۽ هڪٻئي جي دل ۾ جاءِ ڏني ۽ ورتي. 1952ع ۾ ايل ايل بي پاس ڪرڻ بعد ايڏائي سال کن حيدرآباد ۾ رهڻ کان پوءِ 50 سال ميرپورخاص ۾ وڪالت ڪئي. هر گهڻي، هر موڙ هر ماڻهو هر دڪان منهنجي اکين اڳيان پيا گهمڻ، ڪيئن ايترا نظارا ايترا تجربا وسرن؟ ميرپورخاص جون يادون ته ڪومائنجن ٿيون پر توهانجون يادون، سپاش ۽ مهيش سميت، هر وقت تازيون پيون ٿين.

اسين 1967ع ۾ ڪار پاڙي واري نئين گهر ۾ اڄوڪي ڏينهن پهرين نومبر 1967ع تي اچي ويٺا هئاسون. ڊاڪٽر نيل ڪنٽ 9 سالن جو هو، ڪيشو 7 سالن، شاردآ 3 سالن جي ۽ انسوريا ڏيڍ سال جي، انهن چئني کي نائي پاڙي مان لڏي ڪار پاڙي اچڻ ياد آهي. باقي ڊاڪٽر هري ڪنٽ ۽ ڊاڪٽر ڪملا، ڪار پاڙي واري گهر ۾ ڄاوا هئا. سمورا ٻار سينٽ ٽيريسا اسپتال ۾ ڄاوا هئا ۽ سينٽ مائيڪل ڪنوينٽ ۾ پڙهيا. آئون خود نڪي ميرپورخاص ۾ ڄائو هوس ۽ نڪي پڙهيو هوس، سواءِ انهي جي ته شاهه عبداللطيف ڪاليج ڀرتاب پون ۾ ڪوليو هئائون ۽ منهنجو پراڻو دوست واءِ ايس طاهر علي پرنسپال ٿيو هو. ان مون کي چند مهينن لاءِ ڪاليج ۾ اعزازي ليڪچرار ڪري رکيو هو. اسين جڏهن مٺي هاءِ اسڪول ۾ پڙهندا هئاسون ته هو ميرپورخاص ۾ مدرسي

گورنمينٽ هاءِ اسڪول ۾ ماسٽر هو ۽ پوءِ جوناگڙهه ڪاليج ۾ پروفيسر ٿيو ۽ پاڪستان ٿيڻ کان پوءِ ميرپورخاص خانگي ڪاليج ۾ پرنسپال ٿيو. نيشنلائيز ٿيڻ بعد سمورا پروفيسر ۽ ليڪچرار گورنمينٽ سرونٽ ٿيا. جن ۾ پروفيسر باطن صاحب ۽ ٻيا سمورا به هئا. ميرپورخاص ۾ ڪاليج ڪلڻ سان ڪيترائي ٿرپارڪر جا شاگرد گريجوئيٽ بڻيا. سن جي ڏهاڪي ۾ لا ڪاليج به ڪوليوسون، جنهن ڪيترائي شاگرد وڪيل بڻايا. وڏا وڪيل به ٿيا هڪ شاگرد ميرپورخاص ۾ وڪالت ڪندي هاءِ ڪورٽ جو جج به ٿيو. پوءِ اهو ڪاليج بند ٿي ويو. اهو ڪاليج، مدرسي جي هاسٽل (جيڪا هاڻي شاه ولي الله پبلڪ اسڪول آهي) ۾ هلندو هو. 30 سالن بعد محترم يوسف لغاري وري ميرپورخاص ۾ لا ڪاليج ڪوليو آهي. مون جڏهن آمريڪا جي رياست جارجيا ۾ آمريڪا جي اڳوڻي صدر ڪارٽر سان سندس ڳوٺ پلينز ۾ ملاقات ڪئي هئي اتي لکيو هوم ته آئون ميرپورخاص لا ڪاليج جو پروفيسر آهيان. ته هنن مون کي وڌيڪ عزت ڏني. مون صدر ڪارٽر جي ڳوٺ ۾ ڏٺو ته اتي جا ماڻهو فخر سان اها ڳالهه ڪندا آهن ته ڪارٽر اسان جي ڳوٺ جو رهاڪو آهي. ڳوٺ جو جيڪو به ڪم يا ترقي ٿيل آهي سا ڪارٽر جي ڪوشش سان. هو اتان کان سينيٽ وغيره جو ميمبر ٿيڻ کان سواءِ پنهنجي رياست جارجيا جو گورنر به چونڊاڻو هو ۽ پوءِ صدر.

جارجيا صوبي ۾ (آمريڪا ۾ صوبي کي رياست چوندا آهن) ڪارن شيدين خلاف سخت تعصب هوندو هو. ايتري قدر جو ساڳي چرچ ۾ هو گورن سان گڏ بندگي به نه ڪري سگهندا هئا. موجوده سيڪريٽري آف اسٽيٽ (وزير خارجہ) کان اڳي آمريڪا جو سيڪريٽري آف اسٽيٽ رٽائرڊ جنرل ڪولن پاول هو. هونيگرو (ڪاروشيدي) هو. هن پنهنجي آتم ڪٿا ۾ لکيو آهي. ته هو جارجيا اسٽيٽ ۾ واقع ملٽري ڪاليج ۾ انسٽرڪٽر (ماسٽر) هو ۽ فوج جي وڏي عهدي تي هوشايد ڪرنل هو. تڏهن موڪل وٺي ڪارن (شيدين) جي چرچ ۾ آچر جي ڏينهن بندگي لاءِ ويندو هو ته سندس ڊرائيور ۽ اسٽاف آفيسر، جو ميجر هو هن سان گاڏي ۾ گڏ هوندا هئا پر جيئن ته هو ٻئي گورا (سفيد فام) هئا. تنهن ڪري شيدين جي چرچ ۾

بندگي نه ڪري سگهندا هئا انهي ڪري ٻاهر فوجي گاڏي ۾ ويٺا هوندا هئا. پر هاڻي اهي قانون بدلاجي ويا آهن.

ان زماني ۾ ڪارن جي حقن لاءِ لڙندي پنهنجي ڳوٺ پلينز (Plans) ۾ صدر ڪارٽر پنهنجي خانگي چرچ اڏائي، جنهن ۾ گورا ۽ ڪارا گڏجي بندگي ڪندا هئا. هو انهيءَ چرچ ۾ اسان سان مليو. مذهبي عبادتگاهون به انساني تعصب ۽ لالچ جو شڪار ٿيل آهن. 1982ع ۾ آئون گوئا Goa ويو هوس، اتي اولڊ گوئا شهر ۾ مشهور ڪئٿڊرل (چرچ) ۾ به ويس. جتي انهي چرچ ۾ مٿي پليٽ فارم ٺهيل هو جتي پادري عبادت جي قيادت ڪندو هو سو ويهندو هو ۽ سامهون ڪرسيون لڳل هيون جتي عبادت گذار مسيحي ويهندا هئا. انهن عام ڪرسيون جي وچ ۾ وڏي قد واريون اٽڪل 5 فٽ کن اوچي پليٽ فارم تي ڪرسيون هيون. اهڙيون به ڪن ڪرسيون اوچائي تي عام ڪرسيون وچ ۾ رکيل هيون. پڇيم ”اهو ڇا آهي؟“ چيائون ”گوئا ڊمن ۽ ڊيوٽي بندرگاهه پورچوگيز گورنمينٽ جي قبضي ۾ هئا، جتي انگريزن جو راج نه هو. پر پورچوگيز حڪمران هئا. پورچوگيز بادشاهت هئي ۽ بادشاهي ۽ امير گهراڻي جا شهزادا گوئا ايندا هئا ته هو هندستانين کان پاڻ کي مٿيرو سمجهندا هئا ۽ انهن جي رتبي سارو هو مٿيرو ٿي ويهندا هئا. گهڻو ڪري پادري به گورا پورچوگيز هئا. ڪٿي اهو مذهبي موقعو هجي پر ان تي به دنيا دارن جو قبضو آهي. هاڻي ته آمريڪا ۾ اها بيائي ناهي. اسڪولن، ڪاليجن، بسن ۽ چرچن ۾ گڏيل بنا چوٽ چات جي داخلائون ملنديون آهن. انسان غلامي جا مرحلا طئي ڪندو آيو آهي. پر اڃا به ڪيترائي ذهني غلامي جا مرحلا طءُ ڪرڻا آهن. فڪر جي آزادي انسان جو وڏو اثاثو آهي.

هتي اسان جي ڪلفتن واري گهر ۾ آئون ۽ ڪيشورهندا آهيون. سندس ڪمري واري بالڪني اتر اوڀر واري ڪنڊ تي آهي ۽ منهنجي ڏکڻ اولهه واري پاسي. هن جي ڪمري مان اڀرندو سج ڏسجي ٿو ۽ منهنجي ڪمري ۽ بالڪني مان لهندو. شايد ائين هجي ته هو اڀرندڙ جذبن، ماحول ۽ حالتن جو نمائندو آهي ۽ آئون لهندڙن جو هن جي ذهن تي تاريخ توڙي معلومات ۽ تجربن جو بار گهٽ آهي ۽ مون تي گهڻو. تازو نيوز ويڪ رسالي ۾ هڪ مضمون شايع ٿيو آهي.

هڪ 68 سالن جي پوڙهي لکيو آهي ته صحت تي، کاڌي تي، ڪثرت تي، جواني تي، سيڪس تي ۽ نفسيات تي، هن پوڙهپ جي فائدي ۾ لکيو آهي. ٻه زالون وڙهيون هڪ چوي ”پوڙهو مڙس ڪڏهين نه ڪجي وڃائجي نه وهي“ ٻي چيو ”پوڙهو مڙس بيشڪ ڪجي وڃائجي نه وهي“ هر ڪو تو پنهنجي طرف ڇڪي. شيڪسپيئر به پوڙهپ ۽ جوانيءَ تي هڪ سٺو شعر چيو آهي. پنهنجي ڄا پنهنجا مڙا آهن. جوانن وٽ جواني آهي، قوت آهي، حوصلو آهي، پوڙهن وٽ ڇا آهي؟ نه جواني نه قوت ۽ نه حوصلو پر صرف ڳالهائون، تجربو ۽ پراڻا فرسوده خيال، الائجي چوماٽوزي تنگ پوڙهو شخص ۽ جبل لکي ۽ نوبل انعام حاصل ڪندڙ اديب، پوڙهو ۽ سمنڊ، لکي پوڙهن کي مٿي کنيو آهي؟ پوڙهن وٽ خود اعتمادِي هجي ته ٻي ڳالهه آهي باقي بزرگي ته ڍونگ آهي.

ڪافي سال سياسي ليڊرن ۽ ورڪرن سان واسطو رکندي، اهو ڏٺو اٿم ته عوام، مخلوق ۽ جنتا ڪنهن به نالي سان انهن کي سڏجي عورتن وانگر آهن. جيڪي ڪمزور مڙس تي حڪمراني ڪرڻ بدران ڏاڍي ۽ ڏنگي مڙس اڳيان جهڪڻ کي وڌيڪ پسند ڪن ٿيون. هنن کي پنهنجي جسماني ڪمزوري جو احساس آهي، هو چاهين ٿيون کين اهو پاڪر ملي جو کين ايترو ته سختي سان جڪڙي پلي هڏا چور ڪري پر کين سلامتي ۽ حفاظت جو احساس ڏياري هنن جي ذهن ۾ هڪ خيالي محافظ جو تصور هجي ٿو جيڪو صرف سندن ئي هجي ۽ جنهن جي چانو ۾ هو خطرن کان آجيون هجن. ساڳي نفسيات عوام ۽ جنتا جي آهي. اهو ليڊر ڪپي جو طاقت وارو ڏسڻ ۾ اچي، وڏيون ٻٽا ڪون هڻي پنهنجي برتري ظاهر ڪري. هو سمجهن ته هنن اڳيان دنيا جون سموريون نعمتون اُٿي رکن ٿو. ذهني تشدد ۽ غلامي ۾ هڪ سلامتي جو انگ هجي ٿو. مذهبي جنون به هڪ وڏي طاقت جي آسري تي نعمتن ملڻ جي پروسِي تي قربان ٿيڻ لاءِ تيار ڪري ٿو. آزادي وڏي نعمت ٿئي ٿي، اها وٺائي ڏيڻ لاءِ ليڊر جي ٻٽا ڪ وڏي تسلي مهيا ڪري ٿي.

پڪي پئجيري ۾ بند آهي، جهنگلي پکين ۽ شڪارين کان محفوظ آهي. ڪاٺ لاءِ مٺايون ۽ ميوو آهن، ٻولي ۽ ڪڙو ڪڙو مالڪ جي اشاري تي ڪرڻي آهي. ان کي پئجيري مان آزاد ڪيو. آسمان جون بلنديون ته

ملنديون. تازيون هوائون آزاديون ته ماڻهندو جيڏانهن چاهيندو اوڏانهن اڏامي سگهندو اوڏانهن وڃي سگهندو پر خوراڪ لاءِ محنت ڪرڻي پوندي آسمانن ۾ خونخوار پڪي ۽ باز اڏامن پيا. شڪاري تير تفنگ بندوق ڪنيو هلن. آزادي برقرار رکڻ ڏکيو ڪم آهي. ڪيئي جوڪا آهن. عوامي ذهن غلامي طرف مائل آهي. ان کي دم دلاسا ڏيئي وڏا سبز باغ ڏيکاري هٿ هيٺ رکن ٿا. اصلي جمهوريت ٻي ڳالهه آهي، ان لاءِ قبائلي سوچ، فيوڊل سوچ، زرعي معاشري ۽ ٻهراڙي جي ڪلچر کان مٿي نڪري صنعتي، تجارتي ۽ مڊل ڪلاس ۽ بورجواڊي معاشري طرف قدم وڌائڻو پوندو.

صبح جو پيسار ڪندي اڀرندي سج ڏسبو آهي ۽ شام جا 15 منٽ لهندڙ سج کي لال ٿيندي سون جي ٿال جي صورت ۾ لهندي جي خوبصورتي تي داد ڏيڻو پوندو آهي. ننڍي هوندي بوٽا (پڻي) مون کي ماڻ ڪرائيندي لهندڙ سج ڏانهن اشارو ڪندي چيو هو ”ڏس هو سارو ڏينهن سفر ڪري ٿڪجي گهر موٽي ٿو. ڏس هن شفق پويان سج جي ماءُ بيبي آهي ڍڳي جهڻ پيل وٽي ۾ ڏهي ڏيڏرو ٺاهي هن لاءِ جهلي بيبي آهي. سج افق وٽان گهر رسڻ شرط اهو کير پيئندو ۽ گهر ۾ آرام ڪندو. تون به کير پي ۽ سمهي پئو.“ آئون گهڻو ڪري روز سج کي لهندي ماءُ کان وٺو وٺندي ڏسندو آهيان ۽ پوءِ هو هليو ويندو آهي. ڏسڻ ۾ نه ايندو. وري پارڪ ۾ ڏسڻ ۾ ايندو آهي پئي صبح ٿيڻ تي. اڀرڻ وارو سج ٻيو ٿو هجي، لهڻ وارو ٻيو.

ڪمزور ۽ بي پهچ دانشور کان دڙڪو داب ڪندڙ زماني ساز ۽ دنيا دار بازي ڪندو رهندو آهي. منجهيل ماريل ۽ ستايل عوام ۽ دانشور کي ڪيئن سندرو ٻڌائجي هو ته نااميد ٿي بازي هاري ويٺا آهن. تاريخ دان نه پر تاريخ ساز انساني ڪمزورين تي عمارتون اڏين ٿا.

آئون انهي دنيا ۾ رهيو آهيان جنهن ۾ ڪتاب رکڻ ۽ پڙهڻ کي خاص اهميت آهي ۽ ضرورت آهي. ڪتاب پڙهڻ جو خاص مقصد هجي ٿو ته ماڻهوءَ ۾ جيڪي صلاحيتون آهن ۽ قابليتون آهن، تن ۾ جيڪي خال ۽ رهيل ڳالهيون آهن، تن کي پري ۽ پورائي ڪري ۽ ان جو ٻيو مقصد آهي ته سندس فرض نباهڻ لاءِ جيڪا جڙ ضروري آهي تنهن ۾ ڪوتاهي کي پري

رکي، هڪ پنهنجو خزانو علم سان ڀري ۽ ٻيو دنيا وارن کي ڏي ڪتاب جو هر ڀنو هر ست ۽ هر اکر بامعنيٰ هجي ٿو ڪجهه به بيڪار نٿو هجي، ڪو به ڪتاب نڪي خراب هجي ٿو نڪي ڦٽو ڪرڻ جهڙو هجي ٿو ۽ نڪي بيڪار هجي ٿو. انسان جو وفادار دوست ۽ ساٿي هجي ٿو. اهو ٻيو سوال آهي ته ماڻهو انهيءَ ڄاڻ جو ڪيترو فائدو وٺي سگهي ٿو. ڪتاب جو هر اکر زندگي جي موزئڪ جو ننڍڙو چمڪندڙ سنگ مرمر جو ٽڪرو هجي ٿو. ڪتاب انساني ذهن جا خزانو پر ڪري ٿو ڇڏي پر ڪتابي علم ماڻهوءَ ۾ هڪ آڪٽر پڻ پيدا ڪري ٿو ته هو سڀ ڪجهه ڄاڻي ٿو هن کي سڀ خبر آهي بيا سمورا جاهل آهن. پر عمل جي دنيا وارو صحيح عالم جيئن پڙهندو وڃي تومٽس اها ڳالهه عيان ٿئي ٿي ته هن کي ته انهن ڳالهين جي اڳ ۾ ڪا خبر ڪا نه هئي. جاهل ڄاڻي ٿو ته هن کي سڀ خبر آهي. علم دوست کي اها خبر پوي ٿي ته هن کي اڃا به وڌيڪ ڄاڻڻ جي ضرورت آهي، هو اڃا پورو علم وارو نه ٿيو آهي. ڇاڪاڻ ته اڃا باقي ڪيترو ئي علم موجود آهي، جنهن جي هن کي خبر ڪانهي. سنڌ جا سگهڙ عالم ۽ جاهل، عشق ۽ عقل وغيره جي تڪرارن جا قصا سگهڙاڻپ ۾ بيان ڪندا رهندا هئا.

پاڪستان جو وڏي پئماني تي NGO هلائيندڙ جاويد جبار ڪراچي مان سوشل ورڪرن جون ڪارون ڀري ٿر ۾ خدمت خلق لاءِ گهڻو ايندو ويندو هو. هڪ عورت پڙهيل سنواريل وڏي مرتبي واري ڏاني ڏانڊل جي ڳوٺ ۾ هڪ عورت کي چيو توهان اڻ پڙهيل جاهل آهيو. گهڻي ڦيٽ تي تري عورت ڪاوڙجي پئي. چيائين ”تون ٻڪري ڏهي ڄاڻين؟“

جواب مليو ”نه“

پڇيائين ”ٻڪري کي ڇڻائي سگهين“

جواب مليو ”نه“

پڇيائين ”جر ڇا ٿيندي آهي؟“

پڙهيل ليڊي ڪو جواب نه ڏنو. اڻ پڙهيل عورت چيو ”پوءِ تون ڇا جي پڙهيل آهين؟ ٻڪري ڏهي ڪو نه ڄاڻين، نانڊو ٿوڪي ٻاري ڪو نه ڄاڻين، گهوڙي اُٺ تي ويهي ڪو نه ڄاڻين. ڪڻڪ، چانور جي پوک جو فرق ڪو نه

سمجهين. ڳوڙاڙ ترڪول، مڙهي جي فرق جي خبر ناهي باقي ڇا پڙهيو اٿيئي؟“
جرمني واري سيڪنڊ ورلڊ وار واري هٿلر 1932ع ڌاري ڪميونسٽ
ليڊر کان پڇيو هو ”جرمن مزور جي پگهار ۽ بونس جي ته خبر اٿو پر هن جي
احساس جي خبر اٿو ته پهرين عظيم جنگ (1914-19) First World War
جي شڪست بعد ڪيترين جرمن عورتن سان اتحادين جي فوجين زنا
ڪيا. هنن ڳوٺ ٻڌا هئا جنهن ۾ جرمن عورتن سان زنا ڪندا هئا. انهي
جرمن شهري کان ماڻون پيٽون وسري ويون هونديون؟“

مون 1944ع ۾ جرمني جي شهر هيڊل برگ ۾ ٻه هفتا رهي علامه اقبال جو
فلٽ ڏٺو هو، جتي هو 1901ع ڌاري رهيو هو پر مون اتي جو هوائي اڏو به ڏٺو هو
جنهن تي آمريڪي فوجي قبضو ڪيو ويٺا هئا. هاڻي نئين عهدنامي کان پوءِ
ساڳيا آمريڪي نيٽو جي فوج جي نالي تي قبضو ڪيو ويٺا آهن. ان جي
پير سان ٽرام لنگهي ٿي. هر جرمن مرد توڙي عورت جون اڪيون اتان لنگهڻ مهل
ڳاڙهيون لال ٿي وينديون آهن. اهي احساس ڪير رکارد ڪري ٿو قلمبند
ڪري ٿو؟ ميرپورخاص ۾ هڪ هنڌ مرحوم غلام محمد لغاري ۽ حفيظ قريشي
موجود هئا. اتي ٽنڊي ڄام واري علي نواز ٽالپر چيو ته هي ٻئي هڪ ئي مقصد
لاءِ لڙن ٿا. حفيظ ڪاوڙجي پيو. حفيظ سخت طبيعت وارو ۽ ڪڙڪيدار آواز
وارو هو. هن دانهن ڪري چيو ”نٿا! آئون ۽ غلام محمد لغاري صاحب هڪ
راهه تي ناهيون. هن جو ڪم سولو آهي. هي هاري کي چئي ٿو ٻني تنهنجي
آهي ڪيڙي سو کائي، زميندار کي ٻٽي ڪڍڻ جو ڪو حق ناهي. ڪهڙو نه آسان
ڪم آهي. هاري خوش ٿئي ٿو. هو مل مزدور کي چوي ٿو ڪارخاني جو مالڪ
تون آهين. مزور خوش ٿئي ٿو. غلام محمد به خوش، پر منهنجو مسلڪ ٻيو
آهي. آئون قومي غيرت کي للڪاريان ٿو. وطن لاءِ جان گهران ٿو. منهنجو
ڪم ڪيترو نه ڏکيو آهي. هو ٽيپر ميٽر جي ڳالهه آهي، منهنجي ٽيپر قربان
ڪرڻ جي ڳالهه آهي.“ مصر وارو جمال عبدالناصر روس ويو هو هن کي
خرشچوف، چيو اسان جرمن خلاف جنگ ۾ 2 ڪروڙ ماڻهو ماريائين ۽ جرمن کي
شڪست ڏيئي، روس جي آزادي برقرار رکي ڪميونسٽ نظام کي بچائڻ لاءِ
اسان جي سپاهين ۽ شهرين قربانيون ڏنيون.“ ناصر جواب ڏنو ”اتين ناهي
روس جي سپاهين ڪميونسٽ نظام لاءِ نه پر وطن لاءِ جانيون قربان ڪيون.

وطن کان مٿي ڪا مقدس شئي ناهي. چين ۾ 50 لک هاري پهاڙن جهنگن ۾ لڏي وڃي جپان خلاف آزادي جي جنگ جاري رکي فتح حاصل ڪئي. هنن قومي آزادي لاءِ جنگ ڪئي ۽ انقلاب اچي ويو.

هاڻي ته لڳي ٿو اهي قدرون موڪلائين پيون پر وطن لاءِ پوءِ به محبت شايد نه وسري پر جيتوڻيڪ مون کي نورچشمه سپاش جي اها نوڪري (مختيارڪاري) نٿي وڻي پر هڪ ڳالهه مان، آئون خوش آهيان ته اها نوڪري هڪ چئلينج آهي. ان ڪري سندس صلاحيتون ڀلي ڀانتي اجاگر ٿينديون ۽ هو ڪاميابيءَ سان پار پوندو ۽ اسان سڀني لاءِ عزت جو باعث ٿيندو. منهنجيون دعائون هن سان آهن. سپاش جي شادي ۽ نوڪري کان پوءِ تون اڪيلائي محسوس ڪندو هوندين. ڪاميابيءَ کان پوءِ اڪيلائي ۾ ڪو سرور هوندو آهي. هو آفيس ۾ آهي. تون تندي الهيار ۾ آهين ۽ آئون ڪراچي ۾. پري ٿي وري ملڻ ۾ به ڪو لطف ۽ سرور هوندو آهي. ڪنهن کي سارجي ٿو. ياد ڪجي ٿو. تازو مٺي ويندي ميرپورخاص مان لنگهڻ ٿيو. ٻاهران رنگ روڊ کان نڪري وياسون. ميرپور خاص ۾ گذريل وقت ياد آيو. سمجهيم اهي 50 ورهين جا فروٽ فارم وٽن تان هوا جي ساز ۾ سمورا آواز ٻڌڻ ۾ آيا. 1967ع ۾ پهرين نومبر تي نئين جڳهه ۾ ڪار پاڙي جي عيدگاهه روڊ تي سامان کڻي آيا هئاسون، تنهن وقت 31 آڪٽوبر 67ع تي ڏياري ٿي هئي ۽ اسين ٻئي ڏينهن پراڻو گهر نائي پاڙي وارو ڇڏي آيا هئاسون ۽ هن سال اڄ پهرين نومبر 2005ع تي ڏياري ٿي آهي.

مون هي خط اڳ ۾ موڪليل خطن کان ڊگهيو لکيو آهي. ڇاڪاڻ ته سموريون دل جون ڳالهائون ۽ اڀريل خيال لکي وڃان.

سڀني گهر وارن لاءِ پيار. نياز ادب ۽ دعائون

خير انديش

روچي رام

هیدماسٽر بي ٽي شاهاڻي

(امرتا جولاءِ 2007ع ۾ ڇپيل)

اڄ خيال ٿيو ته آئون پنهنجي مادر علمي هاءِ اسڪول مٺي جي مثالي هيدماسٽر محترم بي ٽي شاهاڻي (ڀڳوانداس تاراچند شاهاڻي) بابت پنهنجون ڪي يادگيريون بيان ڪيان. مسٽر شاهاڻي حيدرآباد سنڌ جي خدا آبادي عامل گهراڻي مان هو. اهي عامل (هن وقت جي دادو ضلعي جي) تاريخي شهر خدا آباد جا رهاڪو هئا، جيڪو ڪلهوڙا حاڪمن جو تخت گاه هو. سنڌ جي حاڪم غلام شاه ڪلهوڙي اهو فيصلو ڪيو ته تخت گاه خدا آباد بدران نيرون ڪوٽ ڪڍي ڇاڪاڻ ته هن سنڌ جو گهڻو علائقو پنهنجي قبضي هيٺ ڪيو هو. ان لاءِ هن ڪنهن مرڪزي جڳهه تي تخت گاه بڻائڻ جو ارادو ڪيو هو. تنهن لاءِ هن نيرون ڪوٽ جو انتخاب ڪيو. جتي نئون قلعو ٺاهي نالو رکيائين ”حيدرآباد“. پوءِ ڪلهوڙن جا وزير، سرڪاري ڪارندا ۽ ٻيا ملازم جيڪي گهڻو ڪري هندو عامل هئا، تن کي به حيدرآباد اچڻو پيو.

ڪاڪي پيرو مل مهر چند ”سنڌ جي هندن جي تاريخ“ ۾ لکيو آهي ته عامل ڪٽنب ٻيڙين ذريعي اچي گدويندر تي لٿا، جتان حيدرآباد جي قلعي جي مٿي دروازي کان اتر طرف هر هڪ عامل ڪٽنب کي پنهنجي پنهنجي گهٽي ملي، جنهن ۾ محلا جوڙي اچي ويٺا. ان وقت خدا آباد ۾ پائينندن جو پاڙو هو سي پڻ لڏي حيدرآباد آيا.

سنڌيءَ جو مشهور اديب اي جي اتم (آسن جينانند اتم چنداڻي) به خدا آبادي پائينند هو. بمبئي ۾ جيڪا تمام وڏي مشهور اسپتال نالي جس لوڪ آهي، سا پڻ سنڌ ورڪي لوڪو مل، سندس پنهنجي نالي ۽ سندس

گهر واري جسودا جي نالي، ٻئي نالا لوڪو مل ۽ جسودا ملائي، جس لوڪ، نالورڪي ٺهرائي هئي، جيڪا بمبئي جي عام ماڻهن ۽ خاص ڪري پوري هندستان جي سنڌين لاءِ آهي. اهي به خدا آبادي پائيند هئا.

ڳالهه پئي ڪيم هيڊماسٽر بي ٽي شاهائي صاحب جي. شاهائي صاحب ذهين شاگرد هو. هن انگريزي ادب ۾ D.L. سنڌ ڪاليج مان BA پاس ڪئي هئي. سندس پيءُ ديوان تاراچند شاهائي 1908ع ۾ بي اي بمبئي يونيورسٽي مان پاس ڪري ماسٽر ٿيو. هن انگريزي ادب، جنرل سائنس ۽ مئٿيميٽڪس مضمون ڪيا. ان زماني ۾ BA ۾ سائنس جا مضمون به پڙهائيندا هئا.

تاراچند شاهائي ڪراچي ۾ پنهنجو اسڪول ”ماڊل هاءِ اسڪول“ کوليو. جنهن جو پاڻ 1910ع کان وٺي 1935ع تائين پرنسپال ٿي رهيو. جڏهن ترڪي ۾ خلافت ختم ٿي ۽ مذهبي خلافت بدران مصطفيٰ ڪمال پاشا سيڪيولر ترڪي ٺاهي، ان لاءِ ترڪي زبان لاءِ عربي رسم الخط بدران نئين رسم الخط ٺاهڻي هئي. ان وقت ديوان تاراچند شاهائي پنهنجي رسم الخط ٺاهي، جنهن ۾ ڪافي بولين جا اچار شامل هئا. ڪاڪي اها رسم الخط مصطفيٰ ڪمال پاشا کي موڪلي. پر ترڪي وارن رومن رسم الخط اختيار ڪئي. ڪاڪو ديوان تاراچند شاهائي هر سال انڊين نيشنل ڪانگريس جي سالياني اجلاس تي ويندو هو. هڪ ڀيري هن مدراس جي اجلاس ۾ مهاتما گانڌي کي به اهو رسم الخط پيش ڪيو. جڏهن عربي ۽ ديوناگري رسم الخط تي اختلاف هلندڙ هو. ڪاڪي پنهنجو رسم الخط چين جي صدر سن يت سن ۽ پوءِ چيانگ ڪائي شيڪ کي به موڪليو. ڪاڪي شاگردن لاءِ هٿ اکرڻ سڌارڻ لاءِ اسڪولن جون ڪاپيون به ٺاهيون، جيڪي ان وقت Shahanis Copies ”شاهائيءَ جون ڪاپيون“ نالي مشهور ٿيون هيون. ڪاڪي جو 1935ع کان وٺي 1937ع تائين بمبئي کان جدا ٿيل سنڌ گورنمينٽ (جيڪا پهرين اپريل 1936ع کان وجود ۾ آئي) سان اسڪول جي انتظام ۽ ڪورس گرانٽ وغيره بابت تڪرار ٿي پيو. سرڪار جي ڳالهه ڪاڪي نه مڃي، انهيءَ ڪري سندس گرانٽ بند ڪيائون ۽ اسڪول بند ٿي ويو.

مدراس ۾ ڪانگريس جي اجلاس ۾ سنڌ جا ڊپليگيٽ بازارون گهمڻ نڪتا. رستي تي هڪ بازيگر تقرير ڪري رهيو هو. هن چيو ته آئون 40 ٻوليون ڄاڻان ٿو ائين انگريزي فرينچ وغيره ڳالهائڻ لڳو. هن جي ٻٽاڪ تي ڪاڪي کي ڪاوڙ آئي. چيائين ته ”تون چاليهه ٻوليون ٿو ڄاڻين، مان 41 ٻوليون ٿو ڄاڻان.“ ڪاڪي جي ساٿي سنڌ وارن چيو: ”اهي ڪٿان سڪيو اسان ته توکي ايتريون ٻوليون ڳالهائيندي نه ڏٺو آهي.“ بازيگر پڇيو: ڪٿان جو آهين؟ جواب ڏنائين: سنڌ جو.“ ڪاڪي هيڏانهن هوڏانهن جا ڪي اکر ڳالهائي بازيگر کان پڇيو ته، ”هي مون ڇا چيو؟ اها زبان توکي اچي ٿي؟“ بازيگر پڇيو: ”تو ڇا چيو پهريائين معنيٰ ٻڌاءِ.“ ڪاڪي جواب ڏنو ”چيم تون منهنجو اڳئين جنم کان پاءِ آهين.“ بازيگر خوش ٿيو ڪاڪو ۽ سندس ساٿي ميدان ماري روانا ٿيا.

ڳالهه هلي پئي ڪاڪي تاراچند شاهائي جي پٽ هيڊماسٽر ڀڳوانداس شاهائي جي. 1944ع ۾ اوچتو آرڊر آيو ته ڀڳوانداس شاهائي ۽ سندس گهر واري جيڪا پڻ اسڪول ۾ ماستريائي هئي، ان جو شادي کان اڳ ۾ نالو هو ستي ۽ حيدرآباد جي هڪ گرلز هاءِ اسڪول جي هيڊماسٽريائي هئي ۽ شادي بعد نوڪري ڇڏي مٺي آئي ۽ اسان جي اسڪول ۾ ماستريائي تي مقرر ٿي هئي. 1945ع ۾ ٻنهي جي بدلي جو آرڊر آيو ڏيپلي هاءِ اسڪول لاءِ. ان سال ڏيپلي ۾ هاءِ اسڪول ڪليو ۽ اتان ميمڻ شاگرد مٺي اچڻ بند ٿي ويا. بي ٽي شاهائي صاحب پيءُ جو اڪيلوپٽ هو. صرف هڪ ڀيڻ هئس. اڪيلوپٽ هجڻ ڪري لاڏ سان پليل هو. هن بي اي پاس ڪئي. ايل ايل بي ۾ داخلا ورتي، اتي سالياني امتحان ۾ ناپاس ٿيو. اسان کي عجب لڳندو هو ته اهڙو قابل انگريزي ۾ فصيح تقرير ڪندڙ ڪيئن ناپاس ٿيو هوندو.

خير مٺي جو مڊل اسڪول 1936ع ۾ هاءِ اسڪول ٿيو. اسڪول ڊسٽرڪٽ لوڪل بورڊ جي هٿ هيٺ هو. اخبار ۾ اشتهار آيو ته مٺي هاءِ اسڪول لاءِ هيڊ ماستر جي ضرورت آهي. شاهائي صاحب ان وقت صرف BA پاس هو ۽ DJ سنڌ ڪاليج جو ڏهين ڊيپٽر هو. تقرير ڪرڻ ۾ هوشيار ۽

چلتو پلٽو شاگرد هو. سندس چاچو ديوان چتو مل شاهائي ميرپورخاص سب ڊويزن جو ڊپٽي ڪليڪٽر هو ۽ پڻ لوڪل بورڊ ۽ اسڪول بورڊ جو ميمبر هو. ان هيڊماسٽري جي انٽرويو لاءِ پراڻو سائنس ماسٽر مسٽر ويرواڻي به آيو. جو B.Sc, B.T هو ۽ تجربڪار مڊل اسڪول جو هيڊماسٽر هو. ان جي سامهون انٽرويو لاءِ حاضر ٿيو. ديوان BT شاهائي جيڪو صرف BA هو ۽ بي ڪا به ڪواليفڪيشن ڪا نه هئس. ديوان چتي مل جي ڪري سائنس گريجوئيٽ ۽ BT پاس (جا BT بمبئي مان ٿيندي هئي) سليڪٽ نه ٿيو ۽ شاهائي کي ڪنيائون، انهي شرط سان ته ٻن سالن ۾ STC ڊپلوما پاس ڪندو. سو ائين 1937ع ۾ بي تي شاهائي اسان جي اسڪول جو هيڊماسٽر ٿيو. پهرين بئچ 1939ع ۾ مٺي مان مئٽرڪ جو امتحان ڏيڻ حيدرآباد سينٽر ۾ اڀيئر ٿي. هيڊماسٽر شاهائي صاحب سنڌ جي تعليم کاتي طرفان ٿيندڙ STC ۾ پهرئين پيري ناپاس ٿيو. ٻئي پيري سندس پيءُ رٽائرڊ پرنسپال ۽ ڊپٽي ڪليڪٽر ديوان چتي مل شاهائي جي ڪوشش ۽ سفارش سان پاس ٿيو. ايڏا هوشيار به ان وقت ناپاس ٿيندا هئا.

جڏهن شاهائي صاحب کي مٺي کان ڏيپلي بدلي جو آرڊر مليو ته 1944ع ۾ تڏهن اسين مئٽرڪ ۾ هئاسين. مٺي ۾ هيڊماسٽر سائنس ٽيچر ويرواڻي صاحب جو آرڊر ٿيو. شاهائي صاحب کي ڏيپلي وڃڻ تي دل نه هئي. پر سندس خلاف اهو دليل هو ته مٺي جو پراڻو اسڪول آهي. اتي گريجوئيٽ سائنس ماسٽر هجڻ ڪپي. سو لوڪل بورڊ وٽ نه هو. ڏيپلي ۾ نئون هاءِ اسڪول کليو هو. جتي مئٽرڪ پاس سائنس ماسٽر هلي ويندو. جيستائين نئون گريجوئيٽ مقرر ٿئي. هاڻي شاهائي انهي معاملي کي ڪيئن منهن ڏئي، سفارشون ته ٻنهي طرف هيون. لوڪل بورڊ تي وڌيڪ جو تسلط هو. سياسي ماڻهو پريزيڊنٽ هو. آخر ڀڳوانداس تاراچند شاهائي جو والد صاحب تاراچند شاهائي مٺي ۾ آيو ۽ سندس نياڻي يعني BT شاهائي جي پيڻ جيڪا سائنس گريجوئيٽ هئي. ان کي وٺي آيو. انهي آرڊر سان ته هوءَ مٺي ۾ سائنس ماسٽر ٿيندي. تڏهن وڃي BT شاهائي جي بدلي بند ٿي ۽ ويرواڻي صاحب ڏيپلي ۾ رهيو.

هڪ پيري صبح جو اسين اسيمبلي ۾ بيٺا هئاسون. ننڍي شاهائي سان جي هيڊماسٽر تقرير ڪندي چيو ته صبح جو ماءُ پيءُ کي پيرين پئي. انهن جي دعا وٺي پوءِ اسڪول ايندا ڪريو. هن اڃا تقرير بس ڪئي ۽ ٽيڪنارون هلي ڪلاس ۾ وڃن لاءِ گھنٽي وڳي ته هيڊماسٽر صاحب جو پيءُ وڏو شاهائي صاحب ٽلهي تي اچي بيٺو ۽ زور ڏيئي چوڻ لڳو ته ”توڏان جو هيڊماسٽر ته چوي ٿو صبح جو اسڪول ۾ اچڻ کان اڳ مٿا پٽا کي پيرين يعني آسيس وٺي ايندا ڪريو سو پڇوس ته پاڻ ان تي عمل ڪري ٿو؟“

اسين اسڪول جا 200 کن شاگرد، ڏهاڪو کن استاد ۽ ٻه پٽيولا بيٺا هئاسون. سڀ اچي تنهن ۾ چٽا، جٽڪ هيڊماسٽر جا سندس روبرو، سندس پيءُ سڀني اڳيان وڪا پڌرا ڪيا هجن. هيڊماسٽر بيٺو رهيو. ائين نه چيائين ته ڪلو نه، تههڪ نه ڏيو، ماٺ ڪيو! پنجن منٽن بعد وڏي شاهائي خود ڳالهائو ته، ”نه هيڊماسٽر صاحب مون کي ۽ سندس ماءُ کي روزانو صبح جو پيرين پوندو آهي ۽ دعا وٺندو آهي. اڄ به پيرين پئي دعا وٺي آيو آهي.“ ائين خير خوبيءَ سان اسيمبلي پوري ٿي.

هاڻي شاهائي صاحب جي پيڻ ماستريائي ته سائنس پڙهائڻ ايندي هئي پر اسان جي مئٿس ڪير پڙهائي. اهو ڪم به سائنس ماستر جو هوندو هو. ان لاءِ وري وڏو شاهائي آنرري ٽيچر طور اسان جا ڪلاس وٺندو هو. پهرين ڏينهن هن ڪلاس ۾ اسان کان پڇيو ته: ”تي پيپر مئٿس جا آهن، الجبرا، جاميٽري ۽ حساب (Arithmetic) شروع ڪهڙي مضمون کان ڪريون؟“

اسان کي لڳندو هو ته سڀني کان مشڪل جاميٽري آهي. ڪن چيو جاميٽري، ڪن چيو الجبرا، ڪن چيو حساب. تڏهن پوڙهي شاهائي چيو ته، اچو اڄ ٽيئي مضمون گڏ ٿا پڙهون. اسان ڏيان سان ڪراچيءَ مان آيل پراڻي پر نسيال کي ٻڌڻ لاءِ ڪن سر لا ڪري ويٺاسون. پوڙهي شاهائي ڇا ڪيو جو ڇاڪ ڪٿي بلئڪ بورڊ تي هڪ فوٽ ڊگهي ليڪ ڪڍي ۽ ڪرسي ڪٿي ٽيبل جي اوريان رکي. ان تي اڪيون بند ڪري ويهي رهيو. منهن ڪٿي چپري جهڙو ڪيائين. اسان سمجهيو الائجي ڇا ٿو ڪري الائجي اڄ ڇا پڙهائيندو؟ ڪلاس ۾ چپ چپات هئي، ڪجهه منٽن کان پوءِ سر سر ٿيڻ

لڳو اسان جي ڪلاس ۾ هر ڪرشن شاگرد اٿيو پوڙهي ماستر جي منهن تي ڏسي ڪن ۾ ٻڏي ويو سمورو ڪلاس آهستي آهستي ڪن ۾ لڳي ويو. ماستر ڪرسيءَ تان اٿيو بلڪل پورڊ طرف وڌيو سڀني شاگردن جي ڪٿي سمجهي ويو. ”بس انهيءَ هڪ ليڪ تي آهي سموري مٿس جو بنياد آهي. هي آهي. ها آهي ڄامپيري ۽ اها آهي رشمينڪ. انهيءَ ليڪ جي چوڌاري سموري مشتمليت ڪس ڪهي ٿي. انهيءَ ليڪ جا مختلف زاويه ڀرون ٿيون. مان پڻ ليڪ چوڪا ٿي مٿس جو بنياد آهي.“ هن هڪ ليڪ ۽ لائين تي ليڪ ڪرڻ لڳو. پڙهيون پيرڊ اهو ئي ٿيو ڇا ٿيو جو اسان جي ڪلاس مان ڪو به انهيءَ مقصودن ۾ ناپاس نه ٿيندو هو. هو ڪنڪا ٻڌائيندو هو ڪلاس ۾ حساب نه ڪرائيندو هو. چونڊو هو پاڻ وڃي پاڻ مرادو ڪيو. هتي ئي ڪلاس روم ۾ رها گهر وڃي ڪيو.

هڪ ڀيري پوڙهي شاهائي ڪلاس کان سوال پڇيو: ”توهان جو مقصد ڪهڙو آهي؟ زندگيءَ ۾ ڇا ٿيڻ چاهيو ٿا؟“ اسان جي ڪلاس ۾ هڪ سک شاگرد هو. نالو هوس جڳت سنگهه. ان جي گهر جي ڀرسان ناسڪ مان پڙهي آيل انگريڪلچر جا گرڄوئيٽ آفيسر رهندا هئا. جيڪي مٺي ۾ باراني نارم تي ڪم ڪندا هئا. ان چيو: ”آئون زراعت پڙهندس.“ تنهن تي پوڙهي ماستر ساري ڪلاس کان سوال پڇيو: ”سامهون ٽينس ڪورٽ اڳيان ڇا جا پوٽا پيئا آهن.“ اسان چيو: ”اهي اڪ آهن.“ سائين چيو: ”انهن مان ڇا ٿيندو آهي؟ ڪهڙي ڪم ايندا آهن؟“ اسان چيو: انهيءَ ٽنهن پٺن ۽ سائين تارين مان گهاٽو اچو کير نڪرندو آهي جو پنهن ڪارو هوندو آهي. ان ۾ ٿول به ٿيندا آهن. ڪاٺيون سڪنديون آهن ته ان مان نوڙيون ٺاهيندا آهن.“ چيائين: ”پلا انهيءَ مان ربڙ ٺهي سگهندي؟ وڌيڪ چيائين: هڪ ملڪ آهي مثلي جنهن کي ملايا به چوندا آهن. جنهن جي گادي جو هنڌ آهي سينگاپور. اتي ربڙ جا وڻ ٿيندا آهن. جن مان رس نڪرندو آهي. ان مان ربڙ ٺهندو آهي.“ ملايا جو هن وقت نالو ملائيشيا آهي. سينگاپور جدا ڪري الڳ رياست ٺاهي اٿن. جنهن بابت سنڌ جي وڏي سياحت جي ليڪڪ الطاف شيخ گهڻا ئي ڪتاب لکيا آهن. اتي نوڪري به ڪئي اٿس.

سو پوڙهي سائين چيو: ”اچو ته پاڻ اها تحقيق ڪيون، اڪن جا باغ لڳائي انهن مان رس ڪڍي ربڙ ٺاهيون. اڄ شام جو والي بال جي گرائونڊ ڀرسان اڪن جو معائنو ڪنداسون ۽ باغ لڳائڻ جون رٿون رٿينداسون.“
پوءِ ته اسان جي ڪلاس جا ڪيترائي شاگرد ڪاڪي سان گڏ نڪري پيا. اسين ٿر جي جهنگ ۾ اڪن ۽ روھيڙي جي وٽن جي کوچ ۾ لڳي وياسون. انهي جي سروي ڪئي سون.

هڪ ڀيري ننڍي شاهائي (هيڊماسٽر) مون کي گهرائي چيو: ”توهان پڙهڻ کان درگذر ڪري نٿاڻي جهنگ ۾ رلڻ وڃو ٿا، سو توهان جي تعليم ۽ امتحان جي نتيجي تي اثر انداز ٿيندا. ڀلي وڏي شاهائي سان هلو پر خيال رکجو. متان اسڪول جي پڙهائي کان نه ڪري وڃو.“ انهيءَ هفتي ننڍي شاهائي اسان کي چيو: ”مون بابا سان ڳالهايو آهي، هاڻي جهنگ جا سفر بند ڪيو.“ پوءِ به آئون اڪيلي سر وڏي شاهائي سان لاڳاپو رکندو آيس. اڪن جي ٻوٽن ۽ روھيڙي جي وٽن سان منهنجو لڳاءُ اڃا تائين هلندو هلي. جيتوڻيڪ اڪن مان ربڙ ٺاهڻ جي ڳالهه اڳتي نه وڌي. پر اسان مان جڳت سنگھ نئين کليل انگريڪلچر ڪاليج سڪرنڊ ۾ وڃي داخلا ورتي، هو انٽر ۾ هو ته پاڪستان ٺهيو هو. سڪ هجڻ ڪري ٿرت لڏي ويو.

بي ڳالهه جيڪا اسان جي هيڊماسٽر محترم بي ٽي شاهائي جي ياد رکڻ جهڙي آهي. سا هن ريت آهي. مون مئٽرڪ پاس ڪئي ۽ حيدرآباد جي ڏليلي تي ڊي جي نيشنل ڪاليج، Dayaram Gidumal National College, Hyderabad ۾ داخلا ورتي. اهو 1946ع جو سال هو. انگلنڊ مان اتي جي ڪئبنٽ جو وفد هندستان جي ليڊرن ڪانگريس ۽ مسلم ليگ وارن سان ڳالهيون ڪرڻ آيل هو ته ڪيئن ۽ ڪهڙي نموني آزادي ڏين. هتي جون ڌريون پاڻ ۾ ٺهن، گڏيل هندستان ۾ رهن يا ورهاڱو ڪري پاڪستان ٺاهين. هڪ ڀيري جناح صاحب ڪاوڙيو ۽ 16 آگسٽ 1946ع تي احتجاج جو ڏينهن ملهائڻ جو اعلان ڪيائين. ان جو نالو رڪيائين Direct Action Day ان وقت بينگال ۾ مسلم ليگ جي حڪومت هئي. جنهن جو حسين شهيد سهر وردي پرائم منسٽر هو ان زماني ۾ صوبي جي وڏي وزير کي چيف منسٽر نه

پر پرائيم منسٽر سڏيندا هئا. آسٽريليا ۾ اڃا به صوبن جي وڏن وزيرن کي وزيراعظم سڏيندا آهن. انهيءَ تاريخ تي 16 آگسٽ 1946ع تي ڪلڪتي ۽ بينگال ۾ زبردست فساد ٿيا. چون ٿا ته پهريائين مسلمانن گهڻا هندو ماري، ايترا جو گجهون لاشن کائيندي ٿڪجي پيون. پوءِ وري هندن وارو ڪيو مسلمانن تي. ان تي وري مشرقي بينگال جي ضلعي نواڪالي ۾ زبردست فساد ٿيا. مسلمانن هندو ماري، ايترا جو سمورا ڪوه لاشن سان ڀرجي ويا. درياءُ خون آلوده ٿي ويا. ان تي وري جواب ۾ هندن بهار ۾ فساد ڪيا ۽ مسلمان ماري. اسان جي هاسٽل وٽان صبح جو سوپر هيڊماسٽر صاحب جو چاچو ديوان ڇتو مل شاهائي لنگهندو هو. شايد سري گهاٽ واري مندر ويندو هو. هڪ ڏينهن صبح جو هو هاسٽل ۾ گهڙي آيو. مون کي سڏي چيائين. توهان جي هيڊماسٽر ڀڳوانداس شاهائيءَ جو پتا ديوان تاراچند شاهائي وٽس هير آباد واري بنگلي تي آيل آهي ۽ مون لاءِ چيو اٿس ته ساڻس ملان. پوءِ اسين روز هير آباد جي آزاد ميدان تي جتي هاڻي جامع مسجد آهي، اتي رات جو پڪي رستي تي هيٺ ويهي ڪچهري ڪندا هئاسون. اتي هڪ رات جو اسان وٽ هيڊماسٽر شاهائي آيو. ماسترن جي ان وقت وڏي هيٺ هوندي هئي. آئون اتي بيسنس. هيڊماسٽر صاحب چيو آئون به بابا وانگر هيٺ ٿو ويهان، تون به ويهه.

ان زماني ۾ هاسٽلن ۾ ڪاليجن ۾ نجی محفلن ۾ سياسي سوال ۽ ملڪي معاملن جو زور شور سان بحث هيٺ ايندا رهندا هئا. اسان شاگردن کي سياست جي ڄاڻ ۽ معلومات پوڙهڻ کان وڌيڪ هئي. جيتوڻيڪ علم ۾ هو اسان کان گهڻو وڌيڪ هئا. فسادن ۾ ٻئي ڌرم وارن کي مارڻ ڦرڻ تي تفصيل سان بحث ٿيندا هئا.

مون انسانيت، شرافت، اخلاقيات تي جيڪي ڳالهائون تنهن تي هيڊماسٽر صاحب مون کي داد ڏنو ۽ خوشيءَ جو اظهار ڪيو. جيتوڻيڪ هن فسادن بابت منهنجي ۽ سندس پيءُ وڏي شاهائيءَ جي راءِ سان اتفاق نه ڪيو. پوءِ شاهائي عمر ڪوٽ هاءِ اسڪول جو هيڊماسٽر ٿيو. ٽرمينل موڪل ۾ مون مهينو ڪن ان اسڪول ۾ ماستري به ڪئي. 1947ع آئي. 14 ۽

15 آگسٽ جون تاريخون آيون. برصغير فسادن ۽ خون سان لت پت ٿي ويو. ديوان لڏي ويا. شاهائين وڃي پوني ۾ اسڪول کوليو. اسان ٿر نه ڇڏيو. پر شاهائين سان ڳانڍاپو هلندو هليو. 1982ع ۾ مونکي هاءِ ڪورٽ جي آرڊر تي پاسپورٽ مليو ته پوني ويس. وڏو شاهائي. سندس گهر واري سندس نياڻي توڙي هيڊماسٽر شاهائي سمورا وفات ڪري ويل هئا. صرف ستي شاهائي ۽ سندس اڪيلو پٽ حيات هئا. آئون پوني اسڪول ڏسڻ ويس. مون به ڏينهن سندن اسڪول جي اسيمبلي ۽ ان ۾ ڳايل گيت ٻڌا. سندن فلت ڏٺو. ڪيئن نه ڪڻڪ جا ڳنڍيل سنگ ۾ داڻا، فراق جي ڳاھ ڳاھي جدا ڪري ڇڏيا آهن. ڪو ڪٿي ڪو ڪٿي! 1947ع ۾ پنجاب ۽ بينگال يا خود هندستان جو ورهاڱو ته ٿيو هو. پر اسان جو سنڌ جو سنڌين جو ورهاڱو ٿيو هو. اسين ٽٽي وياسون. پنجاب وارن پنجابين کي هڪ هندو هڪ مسلمان ۽ هڪ سڪ تنهي کي جدا جدا پنهنجو نچو پنجاب مليو. بينگال جي هندو ۽ مسلمان ٻنهي کي جدا جدا بينگال مليو. پر سنڌي هندو ۽ مسلمان ٻنهي کي ڇا مليو؟ آزادي ته ملي يا نه، پر وڇوڙو به مليو. سچل سرمست جو ڪلام آهي:

مس ڪاريءَ جان من کي ٿا ٺاري ڪارو ڪن،
مدعا جنهن ٿئي ڳالهه ۾ تنهن ويجهو ڪين وڃن.

عوامی آواز

02 آگست 2009

وہ جسے امر میں حصہ

لہذا یہ سب سے پہلے

1. *unhappy* 2. *happy*

[illegible][illegible][illegible][illegible][illegible]

1009 Smith Rd

Reviewed by Chandio Munir Ahmed

[illegible]

... ..

روحی وام جا حیث

مفتی محمد رفیع

There is a growing concern that the current system of funding for the NHS is not sustainable. The NHS is facing a significant financial challenge, with the government's budget cuts and the increasing costs of healthcare. The NHS is a public service, and it is essential that it remains accessible to all. The government has a responsibility to ensure that the NHS is funded adequately to meet the needs of the population. The NHS is a vital part of the UK's infrastructure, and it is essential that it remains a public service. The government has a responsibility to ensure that the NHS is funded adequately to meet the needs of the population. The NHS is a public service, and it is essential that it remains accessible to all. The government has a responsibility to ensure that the NHS is funded adequately to meet the needs of the population.

1000

Dinam Nath Nathan Sen
 12, Park Road,
 Singapore 117602
 e-mail: nathan@compuserve.com
 Phone: 65 434 2222

Rochi Ram has a sensitive disposition and takes note even of very insignificant incidents. He seems to sympathise with the underdog and the underprivileged.

لنڊن ۾ برٽش لائبريري جي انڊيا آفيس لائبريري ۽ رڪارڊس بلڊڪ
فرائر روڊ تي

1950ع ۾ پٽ شاهه جي ميلبي تي ڊاڪٽر مهڪري جو ڪيپيل فوٽو
روچي راءِ سان گڏ سندس مامو امر وٺل پينل آهي

روچي رام مبر علي بخش ٿالپر، غلام محمد لغاري ۽ روسي سنڀر
(1957ع ميرپورخاص)

روچي رام، مهراج محمد خان، مولوي عبدالحق رباني صاحب ۽ مير
ڪرم علي خان (ميرپورخاص)

”مون پنهنجي حياتيءَ ۾ ڪامريڊ روچي رام جهڙا ذهين ماڻهو تمام گهٽ ڏٺا آهن. افراتفريءَ واري معاشري جي انيڪ بدنصيبن مان سڀ کان وڏي بدنصوبي اها هوندي آهي جو وائڙاڻپ سبب پينگ ٿيل معاشرو ڪامريڊ روچي رام جهڙي ذهين ۽ آگاه شخص جي تجربن، سوچ ۽ ساڃاه مان ڪو لاپ پرائي نه سگهندو آهي. تاريخ پڙهي آهي. مون ڪامريڊ روچي رام جي شخصيت ۾ تاريخ کي ڳالهائيندي ٻڌو آهي.“

مان ڪامريڊ سويي گيانچنداڻي ۽ ڪامريڊ روچي رام جو پراڻو معتقد آهيان. ڪنهن سان محبت، عقيدت ۽ احترام بابت منهنجي پنهنجي ٿيئري (Theory) آهي، جنهن تي مون ايتري سختيءَ سان عمل ڪيو آهي جو اها ٿيئري منهنجن روين ۽ لاڙن جو حصو ٿي پئي آهي.“

امر جليل

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:
انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، پرنڊڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، ڀاڄوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پڻ) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پڻ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پڻ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پڻ به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پڻ ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پڻ جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پڻ پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پڻن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پڻن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پڙهندڙ نسل . پڻ The Reading Generation

پَننَ کي گليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وس پٽاندڙ وڌ
 کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليگڱن، ڇپائيندڙن ۽
 ڇاپيندڙن کي همٿائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
 کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃين.
 شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٺ،
 پُڪار سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بَم، گولين ۽ بارود
 جي مد مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:
 گيت به چڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

... ..

جئن جئن ڄاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇڻن ٿا؛
 ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي منجهه پهڙ ڇڻن ٿا؛

... ..

ڪالهه هيا جي **سُرخ گُلن** جيئن، اڄڪلهه **نيلا پيلا** آهن؛
 گيت به چڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيت اُتي، هي بَم- گولو،

جيڪي به ڪٿين، جيڪي به ڪٿين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرق نه آ، هي بيت به بَم جو ساٿي آ،
 جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -
 ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته
 ”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه
 وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پَنَ سڀني کي **ڇو، ڇا، ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽل گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

پڙهندڙ نسل . **پَنَ** The Reading Generation